

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

SZOCIOLÓGIA DOKTORI ISKOLA

SZOCIOLÓGIA PROGRAM

Gregor Anikó

A NEMI SZEREPEKKEL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK A 2000-ES
ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

Doktori (PhD) értekezés

Témavezetők

Dr. Adamik Mária PhD

tudományos főmunkatárs, ELTE TáTK

Prof. Székelyi Mária DSc

egyetemi tanár, professor emerita, ELTE TáTK

2014

Kivonat

A dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként alakultak a 2000-es évek során a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök Magyarországon. A különböző globális nemek közti egyenlőtlenségi mutatók szerint hazánkban jó ideje lényegében változatlanok a nemek közötti egyenlőtlen viszonyok, és ez részben visszatükröződni látszik az attitűdökben is. Összesen öt altémán keresztül, nagymintás, a főbb szociodemográfiai változókra reprezentatív kérdőíves adatfelvételek elemzésével jutottunk arra a következtetésre, hogy míg a nemi szerepekkel kapcsolatos általánosabb vélekedések szintjén az elmúlt években valamelyest növekedett azok aránya, akik flexibilisebben és egalitáriánusabb módon gondolkodnak nők és férfiak társadalmi szerepeiről, addig ha a családon belüli szerepek megítélésére kerül a sor, a tradicionális attitűdök nem igazán változtak. A dolgozatban megerősítést nyert az a korábbi kutatások által is kimutatott összefüggés, hogy a nőkre valamivel jellemzőbb az egyenlőségpártiság, mint a férfiakra, de igazán markáns véleménykülönbségeket a nemek között elvétve láthatunk. Ugyancsak nem látszódnak komoly különbségek az eltérő születési kohorszok tagjai között sem, ezt pedig azzal magyarázhatjuk, hogy az államszocializmus korszakától kezdve az egymást követő gender rezsimek nagyon hasonló módon képzeltek el az ideálisnak tartott nemek közötti társadalmi és családi munkamegosztást, és hasonló üzenetek közvetítettek erről az emberek számára.

Abstract

The thesis aims to present how attitudes towards gender roles changed in Hungary in the 2000s. Different global gender gap indices show invariable and comparatively remarkable level of gender inequality in Hungary that is reflected also in the public attitudes. By analyzing altogether five subtopics through different countrywide representative public opinion surveys we can draw the conclusion that while the proportion of those sharing egalitarian or flexible attitudes on gender roles on the general level increased, the attitudes towards the traditional gender roles within the family did not change much at all. The analyses confirmed previous findings showing women having more flexible and egalitarian opinions than men but sharp differences can rarely be found. Likewise, attitudinal differences between different birth cohorts are not striking and they can be explained by the fact that all gender regimes since the state socialism imagined the ideal division of labor between men and women in the society and within the family in a very similar way.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik nélkül ez a dolgozat egészen biztosan nem készülhetett volna el.

A legnagyobb köszönet és hála a két konzulensemnek, Székelyi Máriát és Adamik Máriát illeti. Székelyi tanárnő akkor is hitt ennek a dolgozatnak az elkészülésében, amikor szerintem ő volt a földkerekségen az egyetlen. Ha ő nincs, ez a dolgozat egészen biztosan nem születik meg. A szociológiai és pedagógiai tudása mellett olyan emberismereti érzékéről tett tanúbizonyságot a velem való munka során, ami páratlan. Köszönöm neki a kifogyhatatlan bizalmat, bátorítást, támogatást!

Adamik Máriától a kritikai lényeg- és élelátás képességét igyekeztem elsajátítani az évek alatt. Felvillanyozó volt már egyetemistaként is az a fajta beszédmód, ahogyan a nemek közötti egyenlőtlenségekről, különféle társadalmi viszonylatokról beszélt, annyira frissnek és újszerűnek hatott. Ha ő nincs, minden bizonnyal nem kezdek el a társadalmi nemek szociológiájával mélyebben foglalkozni és további tanulmányokat folytatni.

Szintén köszönet illeti meg Örkény Antalt, a Szociológia Doktori Iskola vezetőjét, aki finom presszióval terelgetett a dolgozat mihamarabbi befejezése felé. Barna Ildikónak köszönöm a kiváló tanácsait és a biztatást, valamint azt, hogy tanszékvezetőként a dolgozat írásának utolsó fázisában is azon volt, hogy amennyire csak lehet, tehermentesítsen az egyetemi kötelezettségek alól.

Szintén itt szeretnék köszönetet mondani a pályatársak, munkatársak, barátok aktív figyelméért, támogatásáért és tanácsaiért: Koltai Júlia, Kmetty Zoltán, Éber Márk, Lőrincz Dalma, Györke Julianna, Borsós Gabriella és még sokan mások is egyként szurkoltak, hogy a dolgozat megszülethessen, erre mindig emlékezni fogok. Hajdú Zitának köszönettel tartozom a szöveg stilisztikai áttekintéséért és javítási javaslataiért.

Családtagjaimnak és barátaimnak köszönöm, hogy végig megértően támogattak ezen a hosszú úton, elviselték, hogy meglehetősen keveset kaptak belőlem, de remélem, hogy büszkék rám.

És végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni Gyöngyösi Péternek azt az emberi ésszel fel sem fogható türelmét, kitartását, megértését (no meg az éjszakai gumibéka-szállítmányokat), amellyel a dolgozat megírását felölelő évek alatt segített.

TARTALOMJEGYZÉK

Táblajegyzék.....	7
Ábrajegyzék.....	11
Grafikonjegyzék	12
1 Bevezetés	13
1.1 A téma meghatározása	13
1.2 A dolgozat felépítése	15
2 Elméleti áttekintés	17
2.1 A nemek közti egyenlőségről és egyenlőtlenségről röviden	17
2.1.1 Hasonlóság, különbség, és ezek meghaladása	17
2.1.2 A nemek közti egyenlőtlenségek mérésére tett kísérletek	22
2.1.3 A nemek közötti egyenlőség alakulása Magyarországon a globális mutatók fényében.....	27
2.2 A változó vélemények kontextusa: a gender rezsimek	28
2.2.1 Mason és a gender rendszer fogalma	30
2.2.2 A gender mint struktúra	31
2.2.3 A gender rezsim fogalma: eltérő megközelítések és szintézisek	33
2.3 Történeti áttekintés: gender rezsimek Magyarországon a II. világháború után	38
2.3.1 Az államszocialista gender rezsim.....	39
2.3.2 Az átmenet évei: nemek közötti viszonyok és a rendszerváltás	55
2.3.3 A nemek közötti egyenlőség alakulása Magyarországon a 2000-es években	65
3 Módszertani kitekintés	99
3.1 Kvantitatív kutatások a társadalmi nemek szociológiája területén	99
3.2 Az interszekcionális elemzésről	103
3.3 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök mérésére szolgáló indikátorok és a „valóság”	105
3.4 Az elemzés során használt születési kohorszok meghatározásáról	107
4 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök és közvélekedések Magyarországon a 2000-es évektől napjainkig. 115	
4.1 Bevezetés	115
4.2 Magyarország általánosabb értékrendje az értékutatások tükrében ...	116
4.3 Előíró sztereotípiák 1996-ban és 2008-ban Magyarországon.....	118
4.3.1 A sztereotípiák fogalma, típusai, kialakulása, funkciója	119
4.3.2 Leíró és előíró sztereotípiák – a sztereotípiák leíró és előíró funkciója ...	121
4.3.3 Korábbi magyar kutatások az előíró sztereotípiákról.....	122
4.3.4 Adatfelvételek, a minták bemutatása	124
4.3.5 Hipotézisek.....	126
4.3.6 A különböző tulajdonságok bemutatása.....	127
4.3.7 Változók klaszterezése: tulajdonságbokrok.....	130
4.3.8 Sztereotípiák-pontszámok létrehozása	133
4.3.9 A sztereotípiák-klaszterbe tartozás többváltozós modelljei	145
4.3.10 Összefoglalás.....	153

4.4 A nemek közötti egyenlőséggel és a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök (elméleti áttekintés és alapfogalmak definiálása)	154
4.4.1 Szociálpszichológiai elméletek.....	154
4.4.2 A nemi szerepek elsajátítása: a szocializáció	162
4.4.3 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulásáról szóló nemzetközi kutatások	164
4.4.4 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulásáról szóló hazai kutatások	173
4.4.5 Kiegészítő megjegyzések: „tradicionális”, „modern”, „család”	177
4.5 A nemek közötti társadalmi munkamegosztásról vallott nézetek alakulása	179
4.5.1 Attitűdök alakulása a válság árnyékában	179
4.5.2 A klaszterbe tartozás alapösszefüggései a főbb szocio-demográfiai változókkal	187
4.5.3 A klaszterbe tartozás komplex elemzése.....	188
4.5.4 Összegzés	194
4.6 A munkaerőpiacon túl: az otthoni munkamegosztásról vallott nézetek változása	195
4.6.1 Véleményváltozások a rendszerváltástól a 2000-es évek végéig.....	195
4.6.2 Az otthoni munkamegosztást mérő indexek bemutatása.....	199
4.6.3 Az otthoni munkamegosztással kapcsolatos indexek elemzése komplex módszerekkel.....	212
4.6.4 A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések mentén kirajzolódó klaszterek	221
4.6.5 Összegzés	225
4.7 Az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdök 2009-ben	226
4.7.1 Bevezetés: fókuszban az apák	226
4.7.2 Apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök: az apaság kultúrája	229
4.7.3 A gyerekekneveléssel töltött időben bekövetkező változások: időmérleg-vizsgálatok	239
4.7.4 Az apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök: változások és új jelenségek.....	241
4.8 És a jövő? Tradicionális nemi szerepek felé fordulás a fiatalok körében	256
4.8.1 Bevezetés.....	256
4.8.2 Korábbi kutatások	258
4.8.3 Komplex elemzések és eredményeik	259
4.8.4 Összegzés	265
5 Eredmények összefoglalása, összegzés	268
Melléklet	273
Felhasznált irodalom	275

Táblajegyzék

1. táblázat: A gyakrabban használt globális nemek közti egyenlőtlenséget mérő indexek indikátorai	23
2. táblázat: A Plantenga és munkatársai (2009) féle EU Gender Equality Index dimenziói és indikátorai	26
3. táblázat: Magyarország pontszámai és országok közti helyezései a Global Gender Gap Index mentén (2006-2014)	27
4. táblázat: A 7 éven felüli magyar lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlása, nemenként, % (1960-2011)	66
5. táblázat: A diplomások aránya a 30-34 éves korcsoportban, nők és férfiak, % (2000-2012)	67
6. táblázat: A különböző képzési területeken az adott tanévben diplomát szerettek között a nők aránya, % (2001-2011)	68
7. táblázat: A nappali doktori képzéseken résztvevők, valamint az egyetemi és főiskolai oktatók különböző beosztásaiban dolgozókon belül a nők aránya, % (2003-2012)	70
8. táblázat: Foglalkoztatási ráta nemenként és korcsoportonként, % (2000-2012)	72
9. táblázat: A 25-49 évesek foglalkoztatási rátája iskolai végzettség és nemek szerint, % (2000-2012)	73
10. táblázat: Alapfokú végzettségű 20-49 évesek foglalkoztatási rátája gyerekszám és nemek szerint, % (2005-2012)	74
11. táblázat: Középfokú végzettségű 20-49 évesek foglalkoztatási rátája gyerekszám és nemek szerint, % (2005-2012)	75
12. táblázat: Felsőfokú végzettségű 20-49 évesek foglalkoztatási rátája gyerekszám és nemek szerint, % (2005-2012)	77
13. táblázat: Nők és férfiak átlagos bruttó órabére közötti százalékpontbeli különbsége Magyarországon, korosztályonként (2000-2011)	80
14. táblázat: A 15-64 éves népesség munkanélküliségi rátája, nemenként, % (2000-2012)	83
15. táblázat: Részmunkaidős foglalkoztatási ráta korcsoportonként és nemenként (2000-2012)	84
16. táblázat: Nem önként részmunkaidőben dolgozók aránya az összes részmunkaidőben dolgozó körében, nemenként és korcsoportonként, % (2000-2012)	86
17. táblázat: Gyermek vagy más hozzátartozója gondozása vagy családi kötöttségek miatt részmunkaidőben dolgozók aránya az összes részmunkaidőben dolgozóhoz képest, nemenként, % (2005-2012)	87
18. táblázat: Bölcsődei ellátás mutatói (2000-2011)	88
19. táblázat: Óvodai ellátás mutatói (2000-2011)	90
20. táblázat: Családi napközik mutatói, (2008-2011)	90
21. táblázat: Szegénységi ráta nemek szerint, % (2005-2012)	94
22. táblázat: Az 1996-os és 2008-as minta jellemzői a főbb szocio-demográfiai változók mentén	126
23. táblázat: A 17 tulajdonságra adott válaszok, összes megkérdezett, % (1996 és 2008)	127

24. táblázat: Az egyes tulajdonságok mentén kiszámított sztereotípiapontszámok.....	135
25. táblázat: Előíró nemi sztereotípiaklaszterek: K-Means klaszterelemzés során létrejött végleges sztereotípiaklaszterközpontok	136
26. táblázat: A különböző sztereotípiaklaszterekbe tartozók aránya 1996-ban és 2008-ban (%)	137
27. táblázat: A sztereotípiaklaszterbe tartozás és a szakmai, üzleti sikeres eléréséhez való hozzáértés, a gyerekneveléshez való hozzáértés, valamint a műveltség fontosságát mérő változó közötti kapcsolatok 1996-ban és 2008-ban (%)	137
28. táblázat: A kérdezett neme és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%).....	140
29. táblázat: A kérdezett születési kohorsza és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%)	142
30. táblázat: A kérdezett iskolai végzettsége és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%)	143
31. táblázat: A kérdezett lakhelyének településtípusa és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%).....	144
32. táblázat: A sztereotípiaklaszter elemzése multinomiális logisztikus regresszióval (érvényesen válaszolók, 1996 és 2008).....	146
33. táblázat: A sztereotípiaklaszter elemzése multinomiális logisztikus regresszióval, férfiak és nők, esélyhányadosok és szignifikancia (érvényesen válaszolók, 1996 és 2008).....	149
34. táblázat: A sztereotípiaklaszter elemzése multinomiális logisztikus regresszióval, férfiak és nők, esélyhányadosok és szignifikancia (érvényesen válaszolók, 2008).....	152
35. táblázat: A két, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöt mérő változó mentén felvett évenkénti mintaátlagok, ESS-hullámok (érvényesen válaszolók átlagai, 1: teljesen egyetért, 5: egyáltalán nem ért egyet)	181
36. táblázat: „Egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a családja érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen” és „Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban” változók közti évenkénti Pearson-féle korrelációs együtthatók	183
37. táblázat: A két klaszterképző változó mentén felvett végső klaszterközpontok és a létrehozott klaszterek (1: teljesen egyetért, 5: egyáltalán nem ért egyet)	185
38. táblázat: Az érvényesen válaszolók klaszterek szerinti megoszlása a vizsgált években (2005, 2009, 2010)	186
39. táblázat: A multinomiális logisztikus regresszió eredményei, esélyhányadosok és szignifikanciák (érvényesen válaszolók)...189	189
40. táblázat: Mennyire ért egyet a következő állításokkal? (1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljes mértékben egyetért), nemek szerinti átlagok 197	197
41. táblázat: A létrehozott indexeket alakító változók.....	199
42. táblázat: Az indexek közti Pearson-féle korrelációs együtthatók 2002-ben és 2009-ben.....	204
43. táblázat: A kétkeresős családmódellem támogatását mérő index átlaga a születési kohorszok mentén, férfiak és nők esetében (1-től 5-ig terjedő skálán, 5: támogatja), 2002 (N=1018)	207

44. táblázat: A kétkeresős családmmodell támogatását mérő index átlaga a születési kohorszok mentén, férfiak és nők esetében (1-től 5-ig terjedő skálán, 5: támogatja), 2009 (N=1483)	208
45. táblázat: A férfiak gyermekgondozási és háztartási feladatokban való részvételének fokozását szorgalmazó attitűdöket mérő index átlaga nemek szerint (1-től 5-ig terjedő skálán, 5: támogatja), 2002 (N=1003) és 2009 (N=1474).....	210
46. táblázat: Az indexeket magyarázó lineáris regresszió elemzések, béta együtthatók és t-próba szignifikanciák.....	213
47. táblázat: A kérdezett neme változóhoz tartozó béta együtthatók és t-próba szignifikanciák, kohorszokként.....	214
48. táblázat: Az indexeket magyarázó lineáris regresszió elemzések, nemenként, béta együtthatók és t-próba szignifikanciák.....	215
49. táblázat: A kétkeresős családmmodellt és a férfiak szerepvállalásának szorgalmazását mérő indexeket magyarázó bővített lineáris regresszió elemzések, nemenként, béta együtthatók és t-próba szignifikanciák (csak azok között, akiknek van társa)	218
50. táblázat: A minták megoszlása a nemi szerepekkel kapcsolatos klaszterek mentén, % (érvényesen válaszolók, 2002 és 2009).....	222
51. táblázat: A családon belüli munkamegosztással kapcsolatos attitűdcsoporthok elemző modellje, multinomiális logisztikus regresszió, esélyhányadosok és szignifikancia	223
52. táblázat: A kérdezett neméhez (referenciacella: férfiak) tartozó esélyhányadosok és szignifikanciák a különböző születési kohorszokban	224
53. táblázat: A gyermeket nevelő 15-74 évesek időfelhasználása (évi átlagos napra számítva, perc).....	239
54. táblázat: A párkapcsolatban élők gyermekgondozásra és nevelésre fordított tevékenységeinek megoszlása (%).....	240
55. táblázat: Az ötnapos apasági szabadság mennyiségének megítélése (összes megkérdezett, 2009).....	242
56. táblázat: Az ötnapos apasági szabadság mennyiségének megítélése, bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok és szignifikancia (összes érvényesen válaszoló, 2009)	244
57. táblázat: Az ötnapos apasági szabadság mennyiségének megítélése, nemek szerint, bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok és szignifikancia (összes érvényesen válaszoló, 2009).....	247
58. táblázat: A gyermekgondozási ellátásban részesülők iskolai végzettség szerinti megoszlása, % (2011)	248
59. táblázat: A gyermekgondozási ellátásban részesülők településtípus szerinti megoszlása (2011).....	248
60. táblázat: Az anya helyett más közeli családtag GYES-re menetelének megítélése, % (2009).....	249
61. táblázat: Az apai GYES/GYED elfogadását magyarázó bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok és szignifikancia (2009).....	251
62. táblázat: Az apai GYES/GYED elfogadását magyarázó bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, férfiak és nők, esélyhányadosok és szignifikancia.....	254

63. táblázat: Mennyire ért egyet az alábbi állítással: A családban ma elsősorban a férfinak kell kenyérkeresőnek lennie. (összes megkérdezett, 2012).....	260
64. táblázat: A minta megoszlása a szülők iskolai végzettsége mentén (összes megkérdezett, 2012).....	261
65. táblázat: A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések komplex magyarázómodellje a 15-29 évesek körében (esélyhányadosok és szignifikancia, 2012)	262
66. táblázat: A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések komplex magyarázómodellje a 15-29 évesek körében nemek szerint (esélyhányadosok és szignifikancia, 2012)	264

Ábrajegyzék

1. ábra: Előíró nemi sztereotípiák: a tulajdonságváltozók klaszterei 1996-ban ..132
2. ábra: Előíró nemi sztereotípiák: a tulajdonságváltozók klaszterei 2008-ban ..132

Grafikonjegyzék

1. grafikon: A két, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöt mérő változó mentén felvett évenkénti mintaátlagok nemenként, ESS-hullámok (érvényesen válaszolók átlagai, 1: teljesen egyetért, 5: egyáltalán nem ért egyet).....182
2. grafikon: A nők munkavállalásának pártolását mérő index átlaga a vizsgált években nők és férfiak csoportján belül (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja)200
3. grafikon: A kétkeresős családmódel támogatását mérő index átlaga a vizsgált években nők és férfiak csoportján belül (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja)201
4. grafikon: A férfiak otthoni szerepvállalásával kapcsolatos attitűdöket mérő index átlaga a vizsgált években nők és férfiak csoportján belül (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja).....202
5. grafikon: A nők munkavállalásának pártolását mérő index átlaga 2002-ben és 2009-ben a különböző születési kohorszokon belül (1: nem pártolja, 5: nagyon pártolja).....206
6. grafikon: A kétkeresős családmódel pártolását mérő index átlaga 2002-ben és 2009-ben a különböző születési kohorszokban (1: nem pártolja, 5: nagyon pártolja).....209
7. grafikon: A férfiak fokozottabb szerepvállalásának szorgalmazását mérő index átlaga 2002-ben és 2009-ben a különböző születési kohorszokban, (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja).....210
8. grafikon: A klaszterképző indexek átlagai a nemi szerepekkel kapcsolatos véleményklasztereken belül221
9. grafikon: Az anya helyett más családtag szülői szabadságának megítélése, Guttman-skála, megoszlás (összes megkérdezett, 2009).....250

1 Bevezetés

1.1 A téma meghatározása

Ebben a dolgozatban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a 2000-es években mi jellemezte a magyar lakosságot abban a tekintetben, hogy milyen előíró vagy normatív vélekedésekkel rendelkezett a nemi szerepekről, illetve a családon belüli, nemekhez kötődő munkamegosztáshoz kapcsolódó szerepekről. A 2000-es években több olyan nagymintás közvélemény-kutatás is született Magyarországon, melyekben jellemzően egy-egy kérdés, ritkább esetben hosszabb blokkok foglalkoztak a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések feltérképezésével. Ezek a kutatások tematikájukban, nem ritkán a konkrétan feltett kérdéseikben is nagyon hasonlóak azokhoz a vizsgálatokhoz, amelyek a rendszerváltás környékén vagy nem sokkal az után készültek, és meglehetősen drasztikus, a véleményváltozások várt irányával ellentétes tendenciákat kimutató eredményeket hoztak a nemi szerepekkel kapcsolatos lakossági attitűdökről (például Tóth 1995, Blaskó 2005). Egyik célunk tehát az attitűdök esetleges változásának „utókövetése”. Esetleges változásokról beszélünk, hiszen könnyen felmerülhet a kérdés, hogy várhatjuk-e egyáltalán, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések valamiképpen változtak az elmúlt 10-12 évben. Ahogyan azt majd a későbbiekben bővebben is kifejtjük, megközelítésünkben kitüntetett figyelmet fordítunk arra a társadalmi kontextusra, amelynek különféle rétegeibe ágyazódva a lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedései, attitűdjei megszületnek, alakulnak, formálódnak, változnak. Részletesen fogjuk megvizsgálni, hogy a 2000-es években a fontosabb makrostatisztikai mutatók, melyek a nemek közötti egyenlőtlenségek volumenének jellemzésére szolgálnak, valamint a pusztán számadatokon túlmutató, hétköznapi gender diskurzusok szintjén kirajzolódó viszonylatok milyen (leginkább változatlan) történetet mesélnek el számunkra a nemek közötti viszonyokról. Ebbe a történetbe ágyazódik ugyanis bele, valamint hat vissza rá mindaz, amit a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök nyomán is láthatunk. Mindemellett természetesen nem tekinthetünk el attól sem, hogy történeti visszatekintést tegyünk nem csak a

rendszerátváltást követő, hanem az azt megelőző rezsimek gender viszonyaiba is, hiszen ezen történeti előzmények ismerete nélkül nehezen érthetőek meg a jelen viszonyai.

A dolgozat másik fontos célkitűzése, hogy alapos és komplex áttekintést nyújtson a nemi szerepekkel, azok konceptualizálásával és operacionalizálásával kapcsolatos elméleti megközelítésekről és az ezek során felmerülő kérdésekről, módszertani problémákról. Mivel a dolgozatban öt különböző kutatás eredményeit ismertetjük, elengedhetetlen annak az episztemológiai kérdésnek a tisztázása, hogy a különféle módon feltett kérdőívkérdések pontosan mit is mérnek, a nemi szerepek mely dimenzióját tárják fel, illetve hogy milyen valóságot teremtenek azoknak a kérdezetteknek a számára, akik aztán a feltett kérdésekre válaszolnak. Milyen szerepekben megjelenített nőkről és férfiakról gyűjtenek attitűdkérdéseket a kérdőívekben, és vajon ez miként befolyásolhatja a kapott eredményeket? Mennyire fontos szempont ebben a tekintetben a külföldi összehasonlító vizsgálatok dominanciája (például International Social Survey Program, World Values Survey vagy European Social Survey), amelyek akarva-akaratlanul is referenciapontként szolgálhatnak a csupán hazai lebonyolítású kutatások számára is az időbeli vagy térbeli összehasonlítás követelménye miatt.

A dolgozat a történeti háttér, a társadalmi kontextus, az elméleti és módszertani kérdések tisztázása mellett magukra az eredményekre, valamint a különböző, releváns háttérváltozóknak a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökre kifejtett hatására is figyel. Figyelmünket két fő változónak, a kérdezett nemének és születési kohorszba tartozásának hatására irányítjuk, de nem pusztán az érdekel bennünket, hogy férfiak és nők, valamint a különböző kohorszba tartozók vélekedései mennyire és hogyan térnek el egymástól. Arra is figyelünk, hogy a különböző nemű és eltérő generációkba tartozók körében azonos vagy eltérő módon hatnak-e a különféle magyarázó változók a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökre, és vajon a hasonlóságoknak vagy eltéréseknek az oka miben keresendő.

A disszertáció során több alkalommal is a nemzetközi szakirodalmat mozgósítjuk annak érdekében, hogy az elméletekkel, illetve a korábbi kutatási eredményekkel megágyazzunk a hazai kutatási eredményeknek, ezt a mozgósítást azonban anélkül tesszük meg, hogy a vizsgálódásainknak globális kontextust teremtenénk, így csak érintőlegesen térünk majd ki az olyan kérdésekre, hogy

menyire lehet univerzálisan használni az idézett, főként angolszász vagy más posztoszocialista országokban született eredményeket, elméleteket, fogalmakat.

1.2 A dolgozat felépítése

A dolgozat három nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. Az első részben, a bevezetést követő 2. fejezetben a témánkhoz kapcsolódó általános elméleti áttekintést nyújtunk: bemutatjuk a nemek közötti egyenlőségről, illetve egyenlőtlenségekről szóló elméletek alapjául szolgáló, a nemek hasonlóságát avagy különbözőségét kiindulópontként használó, egymással is vitatkozó megközelítéseket. Ezt követően ismertetjük azokat a főbb mutatókat, amelyeket a nemek közti egyenlőtlenségek mértékének időbeli és térbeli összehasonlíthatóságát ígérve arra használhatunk, hogy egy globális képbe illesztve vizsgáljuk a magyarországi nemi egyenlőtlenségeket és azok elmúlt évekbeli alakulását. Ezt követően térünk rá a dolgozat egyik központi fogalmának, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulásának társadalmi kontextusaként szolgáló gender rezsimnek bemutatására. A globális elméleti áttekintést a II. világháborút követő magyarországi gender rezsimek történeti áttekintésével zárjuk, ahol az államszocializmus, a rendszerváltást követő átmenet és a 2000-es évek három periódusát vizsgáljuk meg azzal a szemmel, hogy miként alakultak a nemek közötti viszonyok a társadalom különböző rétegeiben, és hogy ezek a viszonyok milyen jellegű társadalmi környezetben születtek meg. Mivel az általunk is vizsgált kutatások az 1996 és 2012 közötti periódusból származnak, ezért a 2000-es évek esetében részletesebb áttekintést nyújtunk, mint az első két említett periódusnál.

Ezt követően a 3. fejezetben térünk rá a dolgozat témájához kapcsolódó módszertani kitekintésre. Bemutatjuk, hogy a társadalmi nemek szociológiájának területén a szakirodalom szerint hogyan alkalmazhatók a kvantitatív jellegű kutatások, és röviden kitérünk az úgynevezett interszekcionális elemzési megközelítések kvantitatív kutatások során való alkalmazási lehetőségeire, amelyet aztán a gyakorlatba is átültetünk. A módszertani fejezetet az elemzések során alkalmazott születési kohorszok megrajzolásának indoklásával, valamint a kérdőívekben szereplő attitűdindikátorként szolgáló kérdések rövid elemzésével és kritikájával zárjuk.

A 4. fejezetben térünk rá az elemzésekre. Az egyes elemzések előtt elméleti áttekintést adunk, majd ezután térünk rá a konkrét kutatásra és az eredményekre. Először szintén egy tágabb perspektívába helyezzük a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulását, még hozzá oly módon, hogy azt vizsgáljuk meg, milyen változások történtek Magyarországon az előíró nemi sztereotípiákkal kapcsolatos vélekedésekben 1996 és 2008 között. Ezután a nemek közötti társadalmi és családi munkamegosztásról vallott nézetek alakulását vizsgáljuk a European Social Survey 2000-es évekbeli, a gazdasági válság kirobbanását is időben átfogó adatfelvételeinek segítségével. Ezt követően szűkítjük kissé a témát, és a nemi szerepek otthoni munkamegosztáson keresztül értelmezett dimenziójára fókuszálunk, és azt vizsgáljuk, hogy 2002 és 2009 között változtak-e az ezzel kapcsolatos vélekedések. Itt egy rövid kitérőt teszünk, és a 2009-es kutatás néhány kérdésének segítségével megvizsgáljuk, hogy a lakosság milyen attitűdökkel rendelkezik a férfi szerepeken belül az apai szerepekkel, főként a gondoskodó apai szerepekkel kapcsolatosan. Figyelmünket végül a legfiatalabb generáció felé fordítjuk, és arra a kérdésre keressük a választ a Magyar Ifjúság 2012-es kutatás segítségével, hogy a 15-29 évesek korcsoportjában hogyan alakulnak a nemi szerepekkel kapcsolatos elképzelések: egalitáriánus vagy éppen a nemi szerepek mentén elkülönítő és az egyenlőtlenségi viszonyokat megerősítő vélekedések vannak-e túlsúlyban az említett korosztályban.

2 Elméleti áttekintés

2.1 A nemek közti egyenlőségről és egyenlőtlenségről röviden

2.1.1 Hasonlóság, különbözőség, és ezek meghaladása

A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések olyan társadalmi kontextusban jönnek létre, amelyben eltérő szereplők különböző szinteken különféle eszközökkel konstruálják a nemek közötti viszonyokat. Magyarországon az ismertebb és sűrűbben használt nemek közötti egyenlőséget vagy éppen egyenlőtlenséget mérő indexek szerint a nők szinte minden fontosabb dimenzióban hátrányban vannak a férfiakhoz képest. Mielőtt bemutatnánk, hogy az utóbbi években hogyan alakultak ezek az indexek, vagyis miként változott az országban a nemek közti egyenlőtlenségek szintje, tisztáznunk kell, hogy milyen elméleti megközelítések és viták övezik a nemek közti különbözőség versus hasonlóság, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó nemek közötti egyenlőtlenség versus egyenlőség kérdéskörét.

Az úgynevezett *sameness-difference* (egyeseknél *equality* versus *difference*) vita nemcsak a feminista mozgalmak történetében jelenlévő örökös vita, hanem klasszikus politikafilozófiai kérdés a különböző kisebbségben élő csoportok helyzetének kezelése során is. Mi mellett érvelünk tulajdonképpen akkor, amikor nők és férfiak egyenlőségét hirdetjük? Amellett, hogy nők és férfiak ugyanolyanok (*sameness*), és ezáltal egyben összemérhetőek, egymáshoz objektív módon hasonlíthatóak vagy amellett, hogy különbözőek (*difference*), és így nem is összemérhetőek igazából?

Joan W. Scott szerint a vitával éppen egy bináris oppozíció termelődik újra (Scott 1994, 287), amelynek meghaladása a feminista mozgalmak szinte állandó célkitűzése. Scott szerint az említett fogalmak kölcsönösen függenek egymástól, és az egyenlőség és különbözőség nem egymást kizáró fogalmak. A vita lényege abban áll, hogy az hasonlóság oldal képviselői szerint a nők és férfiak közti biológiai különbségeket irrelevánsnak kell minősíteni, és ekképpen kell egyformán kezelni a nemeket. A különbözőség oldal képviselői szerint viszont a nőknek mint társadalmi csoportnak sajátos igényei, szükségletei vannak, és ezért mint egy különböző vagy eltérő csoportot kell kezelni (Scott 1994, 287). Martha Minow zseniálisan foglalja össze a dilemma lényegét, amikor ezt írja: „Akár

összpontosítunk a különbözőségekre, akár figyelmen kívül hagyjuk: mindkét esetben az újratermelését kockáztatjuk.” (Minow 1984, 160 – idézi Scott 1994, 289). Scott tehát azt állítja, hogy az egyenlőség és a különbözőség egy téves módon megrajzolt ellentétpár két tagja. Rámutat arra, hogy a különbözőség fogalmát semmiképp sem szabad feladnia a feminista mozgalmaknak, hiszen „ez a legkreatívabb analitikai eszközünk” (Scott 1994, 293). Ugyanakkor az egyenlőség fogalma sem adható fel, hiszen ez pedig alapvető politikai célkitűzése a mozgalomnak. Scott szerint a megoldás abban rejlik, ha lerántjuk a leplet arról, hogy az egyenlőség és különbözőség egymásnak feszítése hatalmi viszonylatokat konstruál (hiszen egy fals bináris oppozíciót teremt), mindemellett vissza kell utasítani azt is, hogy dichotóm döntési alternatíva előtt állna az, aki választásra kényszerülne (Scott 1994, 294). Az egyenlőség fogalma az embereket bizonyos dimenziók mentén fogja fel egyenértékűnek, ami nem egyenlő azzal, hogy azonosak vagy ugyanolyanok lennének. Scott szerint ennek értelmében az egyenlőség ellentéte az egyenlőtlenség.

Scott szerint a nemek közti különbözőségek kettősségének alternatívája semmiképp sem az azonosság vagy hasonlóság hangsúlyozása, mert ez a női létből fakadó speciális élmények és tapasztalatok figyelmen kívül hagyásához vezetne, vagyis Scott szerint egyfajta visszalépést jelentene (Scott 1994, 295). Az oppozíciók elméleti alkalmazásának van egy további fontos következménye: a férfi és női kategóriák alkalmazása homogén csoportokként konstruálja meg az említett csoportokat, és elfedi a csoporton belüli különbségeket (Scott 1994, 295). Mindemellett úgy tűnik, hogy az egyenlőséget csak a hasonlóság mellett érvelve lehet elérni. Scott szerint a feminizmus ezért lépett bele abba a csapdába, miszerint amíg ezt az ellentétpárt nem sikerül meghaladni, addig a feminizmus is értelmezhető úgy, mint annak a jele, hogy a nőket nem lehet a férfiaknak megfeleltetni, hiszen mások, és ebből kifolyólag nem várható el, hogy velük egyenlők legyenek (Scott 1994, 295-296). Scott egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a különbözőséget kell hangsúlyozni, de ezt le kell választani attól, hogy tévesen az egyenlőséggel legyen párba állítva.

Catharine MacKinnon szintén a sameness/difference vita meghaladása mellett érvel *Difference and Dominance* című rövid esszéjében (2006 [1984]). Az amerikai feminista jogász szerint mind a hasonlósági alapon érvelők, mind a különbség alapon érvelők zsákutcában haladnak, ha a fő céljuk a nemek közötti

egyenlőség elérése, és ennek az oka, hogy mindkét megközelítés kiindulópontja az, hogy a férfiakat tekinti referenciapontnak. MacKinnon szerint a nők férfiakhoz való hasonlósága, valamint a nők férfiaktól vett különbözősége mentén definiálódik ez a két megközelítés, s abban közös, hogy mindkettő a férfiakhoz képest definiálja a nők vágyott helyzetét, ezáltal képtelen túllépni, meghaladni azt a domináns nézetet, miszerint a férfiak szolgálnak normaként. MacKinnon szerint „az egyenlőség kérdése a hatalommegosztás kérdése” (2006 [1984], 248), ezért a hasonlóságon vagy különbözőségen alapuló megközelítések helyett azt javasolja, hogy egy új irányból, a dominancia kérdése (*dominance approach*) felől közelítsünk az egyenlőtlenségek felé.

Judy Wajcman az egyformaság, különbözőség és egyenlőség körül zajló évtizedes elméleti vitákon végigtekintve világít rá arra, hogy az esszencializmus veszélyével fenyegető, a nőket (és a férfiakat) homogén kategóriának tekintő megközelítéseket érő első kritikák amellet érveltek, hogy a „nők” és a „férfiak” kategóriáinak alkalmazása csupán az egymáshoz való relációkban értelmezhető, ezt pedig később azok a dekonstruktivista elméletek haladták meg, melyek azt hangsúlyozták, hogy az említett kategóriákat nem lehet identitási csoportként kezelni, mert fontosabbak azok az egyéb változók, amelyek keresztbe metszik a férfiak és nők csoportját (Wajcman 2007 [1998], 42). Wajcman arra hívja fel a figyelmet, hogy a dekonstrukcióval is „csínján” kell bánni, különben szinte lehetetlenné válik a nők kollektív hátrányának kimutatása és megértése, a cél tehát egyben az is, hogy a különbség módját, minőségét is be kell mutatni. Wajcman komoly kritikát intéz a *sameness-difference* vitába bekapcsolódó feministák felé, és azt állítja, hogy sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni annak, hogy a nemek közti „különbség képezi a hatalom és az erőforrások egyenlőtlen elosztásának alapját” (Wajcman 2007 [1998], 43-44).

Wajcman megközelítéséhez nagyon hasonló Mieke Verlooé, aki szerint az azonosság és különbözőség stratégiája mellett egy harmadik az, amely meghaladja a korábbi kettőt. Ennek lényege, hogy túl kell lépni a társadalmi nemek fogalmán és kategóriáin, mert nem a nők kirekesztése, illetve a férfiak normaként való alkalmazása a probléma gyökere, hanem a társadalmi nemekkel átítatott társadalom, és az arra épülő egyenlőtlenségek (Verloo 2005, 346). Mindaddig azonban, amíg ezek az egyenlőtlenségek léteznek és újratermelődnek, a társadalmi nemek fogalmára mint analitikus eszközre szükségünk van. Cecilia

L. Ridgeway megközelítésében a társadalmi nemi kategóriák alkalmazása mellett érvel, amikor azt állítja, hogy a társadalmi nem az egyenlőtlenség kategorikus formája, amely azon alapul, hogy valaki valamilyen társas csoportnak vagy kategóriának a tagja (Ridgeway 2011, 4).

Az egyenlőség-egyenlőtlenség kérdésének feminista vizsgálata szorosan kapcsolódik a különféle szerződéselméletek kritikus újragondolásához. A szerződéselméletek jellemzően arra térnek ki, hogy a különböző mai politikai, demokratikus intézmények, kialakulása mögött milyen filozófiai megfontolások állnak. A feminista kritikák fő vonala abból áll, hogy a filozófia klasszikusai által emlegetett társadalmi szerződés megkötéséből a nők csoportjának egésze kimaradt (Pateman 1988, x). Pateman kritikája szerint a társadalmi szerződés megkötése egyben egy szexuális szerződés megkötésével járt, melynek értelmében a nők férfiaknak való alárendelését foglalták szerződésbe. A férfiak¹ közötti szerződés tehát nemcsak arról szólt, hogy szerződéses viszonyba lépnek egymással, hogy önös érdekeiket háttérbe szorítsák a közösség fennmaradása érdekében, hanem egyben arról is, hogy az addigi háztartáson vagy családon belüli paternalizmust egy kollektív patriarchátussal váltják fel (Pateman 1988). A társadalmi szerződés lényegi eleme a szabadság, amely azonban amiatt, hogy a szerződéskötésből bizonyos csoportok, például a nők kimaradnak, nem univerzális (Pateman 1988, 2). Azok viszont, akik között a szerződés megkötetik, úgy tűnik, ugyanolyanok, vagyis a szerződés értelmében is egyenlők. A hasonlóság és az egyenlőség fogalmai ekképpen mosódnak egybe: a hasonlóak képesek szerződni azért, hogy egyenlők legyenek (Parvikko 1990, 91). Az, aki a szerződésben bennfoglaltatik, ezáltal a különböző erőforrásokhoz is képes hozzáférni. Vagyis úgy tűnik, hogy a „verseny” egyenlő, hiszen egyenlő feltételek adóttak ahhoz, hogy egy adott teljesítményt elérjen valaki. Azok viszont, akik ebből kirekesztődnek, nem képesek az egyenlő versenyre, mert nem férnek hozzá ugyanúgy az erőforrásokhoz. A szerződéselméletek feminista kritikájáig nem derült fény arra, hogy a nők tulajdonképpen kimaradtak a kezdet kezdetén az egyenlőségből, vagyis az erőforrásokhoz való egyenlő hozzáférésekből. Ez a kezdeti

¹ Fontos kiemelni, hogy amikor „férfiak”-ról beszélünk, akkor bizonyos típusú férfiakról van szó, hiszen a társadalmi szerződésből ugyanúgy kimaradtak a különböző kisebbségi csoportba tartozó férfiak és nők is. Nem véletlen, hogy a szerződéselméletek kritikáját az amerikai polgárjogi mozgalmakkal egyidőben veszik elő.

hátrány, bár sok területen csillapodni látszik, továbbra is hátrányokat okoz. Az egyenlőség tehát ebben az értelemben arra vonatkozik, hogy a nők és a férfiak ugyanúgy képesek-e teljesen részt venni a társadalmi életben, a társadalmi cselekvésekben (Parvikko 1990, 100). Gyakori ellenérv ugyanakkor, hogy az erőforrások hozzáféréseben mutatkozó egyenlőséget a jog már korrigálta. Éppen ezért kell Parvikko szerint különbséget tenni formális és tényleges egyenlőség között (1990, 106). A kérdés így az, hogy a formális egyenlőség jogi formulákkal történő biztosítása vajon mennyiben képes a tényleges egyenlőséget is biztosítani.

Különböző elemzések vizsgálják azt is, hogy a nemek közötti egyenlőségek témája milyen keretben kerül tárgyalásra a különböző európai uniós dokumentumokban és a különböző politikai diskurzusokban. Lombardo és Meier elemzésükben amellet érvelnek, hogy bár egyre jellemzőbb, hogy a nemek közötti egyenlőség témája valamilyen családpolitikai, gazdasági vagy munkaerőpiaci, a politikai életben vett egyenlőtlenségi (például nők politikai alulreprezentációja) vagy a partnerkapcsolaton belüli erőszak témája nyomán jelenik meg, jellemzően az látszik, hogy nők és férfiak egyenlősége nem önmagában jelent értéket (emberi jogi keret), hanem valamilyen policy-t alátámasztva, valamilyen érdekhez kapcsolódva (2008, 103). Az alkalmazott keretelemzés szerint a leginkább a családon belüli erőszak esetében, legkevésbé a családpolitikai témák esetében érvényesül, hogy valóban nemek közti egyenlőségi témaként merülnek fel (Lombardo és Meier 2008, 116). A családpolitikai témák először demográfiai problémaként jelennek meg (születésszám csökkenése), majd pedig a munkaerőpiaci léttel kapcsolatos probléma (munka és családi élet összeegyeztetése) formájában jelennek meg, ahol a megoldás a munkaerőpiacon keresendő. Mindegyik területre igaz, hogy a legritkább esetben kerül említésre a férfiak felelőssége, illetve az az ötlet, hogy nekik is változtatniuk kellene a viselkedésükön annak érdekében, hogy az egyenlőség elérhető legyen (Lombardo és Meier 2008, 116). Ez utóbbi gondolathoz már hozhatunk ellenpéldát: az Európai Bizottság 2012-ben adta ki például a *The Role of Men in Gender Equality – European strategies & insights* című kiadványát, amely tételesen veszi sorra, hogy az oktatás, a munkaerőpiac, a háztartások, egészségügy, politikai reprezentáció területén mi jellemző a férfiak helyzetére, és hogy milyen szerepük lehetne a nemek közti egyenlőség felé vezető úton.

2.1.2 A nemek közti egyenlőtlenségek mérésére tett kísérletek

A sajtóban nem egyszer jelennek meg különböző blikkfangos címmel cikkek arról, hogy a világon melyik országban a legjobb vagy éppen a legrosszabb nőként élni. Ezek a cikkek többnyire különböző kutatóintézetek vagy szupranacionális politikai szerveződések által kiadott indexekre és listákra támaszkodva készülnek. Ezek az indexek különböző dimenziók mentén mérik dimenzióként pár indikátor segítségével azt, hogy bizonyos területeken milyen mértékű a nemek közötti egyenlőtlenség az egyes országokban, majd az országokat a kapott pontszámok alapján sorrendbe rendezik.

Ha tehát országok közötti összehasonlításokat szeretnénk tenni a nemek közötti egyenlőtlenség mértékének tekintetében, többféle mutatóhoz nyúlhatunk. A többféle mutató jelenléte segíti az országok közti összehasonlítást, miközben egyben mérlegelési és választási helyzet elé is állítja a kutatót: vajon melyik mutató mit is mér pontosan, és melyik index használata illeszkedik a legjobban az adott kutatási kérdés megválaszolásához (van Staveren 2012, 2).

A különböző gender egyenlőtlenségi indexek egy bizonyos pillanatfelvételt tudnak adni az országok helyzetéről és a köztük lévő különbségekről. Nagyon számít viszont az, hogy milyen régió országai közti összehasonlítás a cél. Azok az indexek, amelyek a Föld országait kívánják egymáshoz vetni, jellemzően olyan indikátorokat használnak, amelyek egy-egy régió országai között általában kis eltéréseket produkálnak. Éppen ezért egy Global Gender Gap mutatót hiba lenne arra felhasználni, hogy az Európai Unió országai közti különbségeket megrajzoljuk. Ezek a kritikák hívták életre egy európai gender egyenlőtlenségi mutató gondolatát (Plantenga et al. 2009). A kifejezetten az EU országaira kitalált, és a tagországok statisztikai hivatalai és egyéb adatforrásainak standardizált adatszolgáltatásai révén megbízható információkból táplálkozó EU-specifikus gender egyenlőtlenségi indexek viszont jellemzően csak az utóbbi években jelentek meg, és nem jellemző, hogy időben visszamenőlegesen kiszámított értékeket is bemutassanak, így ezek mentén nem nagyon lehet követni, hogy miként alakult például Magyarországon a nemek közötti egyenlőtlenség a rendszerváltás óta.

Visszatérve a meglévő indexek értékeléséhez, mindenképpen érdemes megvizsgálni, hogy a különböző indexek miként építik fel a nemek közötti

egyenlőség fogalmát, vagyis hogy mi az a jelenség, amit mérni próbálnak. Különbséget lehet tenni az úgynevezett bemeneti és kimeneti egyenlőtlenségek között (van Staveren 2012). A bemeneti egyenlőtlenségek közé olyan típusúakat sorolhatunk, mint például egyes perifériális országokban a nők csoportján belüli magas írástudatlanságot, forrásokhoz és tőkékhöz való elégtelen hozzáférést, esetleg jogok hiányát. A kimeneti egyenlőtlenségek közé különböző jóléti indikátorok sorolhatóak, attitűdbeli különbségek, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos hiedelmek (van Staveren 2012, 4). Ezek alapján tehát a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök maguk is indikátorai lehetnek a nemek közötti egyenlőtlenségek makromutatóinak, hiszen maguk is annak a társadalmi kontextusnak az elemei, amelyben a bemeneti egyenlőtlenségek is megszületnek, újratermelődnek.

Van Staveren (2012) összesen öt olyan indexet tekintett át, amelyet országok közötti összehasonlítások során leginkább alkalmaznak, ha a nemek közötti egyenlőtlenség mértékét kívánják mérni. Ezeket most aszerint vizsgáljuk meg, hogy különböző dimenziókban milyen makrostatisztikai mutatókat használnak indikátorként².

1. táblázat: A gyakrabban használt globális nemek közti egyenlőtlenséget mérő indexek indikátorai

GEI (Gender Equality Index)	<ol style="list-style-type: none"> 1. döntéshozók, menedzserek között a nők aránya 2. szellemiek között a nők aránya 3. általános iskolába beiratkozott fiúk és lányok arányának hányadosa 4. középfokú oktatási intézménybe beiratkozott fiúk és lányok arányának hányadosa 5. felsőfokú oktatási intézménybe beiratkozott fiúk és lányok arányának hányadosa 6. női és férfi bérek aránya (wage gap) 7. női foglalkoztatási ráta 8. női és férfi írástudatlanok arányának hányadosa 9. női és férfi halandósági ráta hányadosa
GII (Gender Inequality Index)	<ol style="list-style-type: none"> 1. szülésben való elhalálozási ráta 2. serdülőkori termékenység 3. oktatási előmenetel 4. parlamenti reprezentáció 5. munkaerő-piaci részvétel
SIGI (Social Institutions and Gender index)	<ol style="list-style-type: none"> 1. fiatakkori házasságok 2. többnejűség 3. szülői tekintélygyakorlás 4. örökösödés 5. FGM 6. nők elleni erőszak

² A különböző attitűdváltozók mintából származó becsléseit nem vesszük figyelembe.

	7. női magzatok abortálása 8. öltözködés szabadsága 9. gyülekezési jog 10. földhöz való hozzáférés 11. hitelekhez való hozzáférés 12. tulajdonhoz való hozzáférés
Global Gender Gap Index	1. nő/férfi foglalkoztatási ráta 2. nő/férfi bérkülönbség 3. nő/férfi jövedelemkülönbség 4. nő/férfi döntéshozói arány 5. nő/férfi arány szakmunkás és technikus között 6. nő/férfi írástudók aránya 7. nő/férfi beiratkozások arány alap-, közép- és felsőfokú intézménybe 8. nő/férfi születések aránya 9. nő/férfi születéskor várható átlagos életkor 10. nő/férfi parlamenti képviselők aránya 11. nő/férfi miniszterek aránya 12. nő/férfi államelnökök száma közti arány
Women's Economic Opportunity Index (ez sokkal jobban fókuszál fejlődő országokra)	A mutató öt fő terület alapján épül össze: 1. Munkaerő-piaci politikák 2. Pénzügyekhez való hozzáférés 3. Oktatás és képzés 4. A nők jogi és társadalmi helyzete 5. Általános üzleti környezet

Forrás: van Staveren 2012.

Van Staveren összesen négy fő pillért talált, amelyre a globális gender egyenlőtlenségeket mérő, összehasonlításra alkalmas indexek épülnek: 1. erőforrásokban mutatkozó egyenlőtlenségek, 2. intézményi szintű egyenlőtlenségek, 3. lehetőségekben megnyilvánuló egyenlőtlenségek, 4. „működésbeli” egyenlőtlenségek (pl. halandósági különbségek). Némely index inkább az egyik vagy a másik pillért ragadja meg, míg mások viszont inkább igyekeznek mindegyik pillérből beépíteni indikátort, legfeljebb csupán egy-egy elem erejéig (van Staveren 2012, 14).

Van Staveren mellett érvel, hogy az erőforrásokban és a lehetőségekben vett egyenlőség még egyáltalán nem biztosítja valóban azt, hogy csökkennének a nemek közötti egyenlőtlenségek, mert a különböző intézmények (*gendered institutions*) eliminálhatják az esetleges pozitív hozadékokat (van Staveren 2012, 16). Az államszocializmus külön jó példa erre: cél volt a nők közötti teljes foglalkoztatottság, vagyis a legfőbb gazdasági akadály elhárult a nemek közti egyenlőség elől (látszólag), miközben bizonyos elemeiben megmaradt a tradicionális attitűd. De vajon a társadalom mely csoportjain belül?

Az előbbi táblázatból kiolvasható, hogy a leginkább használt nemi egyenlőtlenségi indexek indikátorai között nem találhatjuk a korábban már említett attitűdöket felmérőket. Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az összevethető adatok hiánya. A van Staveren által kimeneti egyenlőtlenségek közé

sorolt lakossági attitűdök felvételére ugyanis évente (vagy legalábbis minden olyan évben, amikor a globális egyenlőtlenségi indexet létre szeretnék hozni) és standardizált adatfelvételi, leginkább kérdőíves módszerrel, egységes kérdés(ek) feltételével kellene sort keríteni.

Fontos eleme van Staveren tanulmányának, amikor az összetett indexeket az összeállítás módszertana mentén veti össze. Az indexek főbb dimenziói ugyanis jellemzően nem ugyanolyan súllyal jelennek meg, valamint az is kérdés, hogy az egyes makroindikátorok pontosan mit is mérnek. A súlyok kérdése nem csak az egyes aldimenziók kapcsán, hanem az aldimenziókat alkotó változók esetében is fontos. Ugyancsak kérdés, hogy mit is mérünk magával az egész indexszel. Van, amikor az egyes indikátorok a nők férfiakhoz képest vett arányát vetik össze, és így definiálják az egyenlőséget. Ebben az esetben elképzelhető, hogy vannak olyan mutatók, amelyekben a férfiak kerülnek hátrányos pozícióba (például születéskor vett átlagos életkor), bár egyesek szerint azok a mutatók, amelyek ilyen potenciális kimenetelű indikátorokat is tartalmaznak, azok nem a társadalmi nemek, hanem a biológiai nemek közti egyenlőséget mérik (Dijkstra 2006, 276). Vagyis el kell dönteni, hogy valóban a nemek közötti egyenlőség mérése a cél, vagy pedig kifejezetten arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nők hátrányos helyzetben vannak-e. Számít a változók száma is: egy olyan indexben, amely több változót tartalmaz, egy adott indikátor kevésbé képes „hatni”, mint egy olyan indexben, amelyben kevesebb a változó (van Staveren 2012, 20)³.

A szakirodalom többféle új kísérletet is tartalmaz arra nézve, hogy miként lehet makroadatokból olyan indexet létrehozni, amely a nemek közötti

³ Ugyancsak érdemes megemlíteni, hogy a UNDP által kidolgozott és széles körben alkalmazott Human Development Index (HDI) mintájára készült Gender Development Index (vagy Gender-related Development Index) például azt méri, hogy mekkora egy adott ország női és férfi populációjára kiszámított HDI-k egymáshoz viszonyított aránya. Ezt, valamint az ehhez kapcsolódó úgynevezett Gender Empowerment Measure (GEM) mutatót több kritika is érte (például Hirway és Mahadevia 1996, Beneria és Permanyer 2010), ezért a használatuk ma már háttérbe szorult. A HDI a következő indikátorokból áll össze: 1. Születéskor várható életkor, 2. Oktatásban eltöltött évek átlaga, 3. Oktatásban várhatóan eltöltött évek száma, 4. Az egy főre eső bruttó nemzeti jövedelem vásárlóerő-paritás szerint. Mindezeket külön kiszámolják nőkre és a férfiakra, majd ezekből kiszámítanak az adott ország esetében egy női és egy férfi HDI-pontszámot, és ezeket elosztják egymással (női osztva a férfi pontszámmal). Az országok közti sorrendet úgy határozzák meg, hogy az első helyre az az ország kerül (ha van ilyen), ahol a hányados értéke 1. Abban az esetben, ha a hányados értéke meghaladja az 1-et, vagyis a vizsgált indikátorok szerint a nők előnye mutatható ki, akkor az ország pontosan ugyanazt a pozíciót foglalja el, mintha a fordított helyzet állna fenn, így előfordulhat, hogy például a 0,997-es pontszámú ország ugyanazt a rangszámot viselje, mint az 1,003-as. Lásd: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf

egyenlőséget vagy éppen egyenlőtlenséget mér. Időben és térben is az egyik legközelebb álló próbálkozás Janekke Plantenga és munkatársainak 2009-ben publikált Európai Unió Gender Equality Indexe (EUGEI). A korábban tárgyalt globális mutatókat azért kritizálják, mert viszonylag kis varianciát produkálnak az EU-s országok között, ezért kérdéses, hogy képesek-e reálisan kimutatni az EU-s országok közötti meglévő különbségeket, amelyek a nemek közti egyenlőtlenségek mértékében láthatóak (Plantenga et al. 2009, 20). A szerzők igyekeznek nemcsak a nyilvános szférában mérni a nemek közötti egyenlőséget, hanem amennyire lehet, a magánszférában is. Ezzel kitágítják a nemek közötti egyenlőség fogalmát, és ezzel egy nagyon fontos szemléletbeli változáshoz is érünk: már nem egyszerűen gazdasági szempontok mentén definiálódik a nemek közötti egyenlőség, hanem a magánszféra is a figyelem középpontjába kerül. Az index ennek megfelelően összesen 4 dimenzióból áll:

2. táblázat: A Plantenga és munkatársai (2009) féle EU Gender Equality Index dimenziói és indikátorai

Dimenziók	Indikátorok
1. fizetett munka egyenlő megosztása	Nő/férfi foglalkoztatási ráta gap Nő/férfi munkanélküliség gap
2. pénz egyenlő megosztása	Nő/férfi jövedelmi gap Egyedülálló nők, illetve férfiak által vezetett háztartások szegénysége közti gap
3. döntéshozói hatalom egyenlő megosztása	Parlamenti reprezentációs gender gap ISCO1 foglalkozási csoportban gender gap
4. idő egyenlő megosztása	Kisgyermekkel való foglalkozásban mutatkozó gender gap Szabadidőben mutatkozó gender gap

Forrás: Plantenga et al. 2009, 25.

Ennek az indexnek a továbbfejlesztett verziója az, melyet a European Institute for Gender Equality 2013-ban publikált szintén Gender Equality Index néven. Összesen 6 dimenzióban (munka, pénz, tudás, időfelhasználás, hatalom, egészség), valamint 2 további jövőbeli ⁴ dimenzió (gender alapú erőszak, interszekcionális egyenlőtlenségek) mentén gyűjtöttek a tagországokról indikátorokat (EIGE 2013, 19).

⁴ Jövőbeli, mert egyelőre nem minden országból sikerült adatokat gyűjteni, emiatt az index készítői egyelőre kihagyták ezeket a dimenziókat a végső mérőszámból.

2.1.3 A nemek közötti egyenlőség alakulása Magyarországon a globális mutatók fényében

Az előbbi áttekintés talán érzékelteti, hogy a különböző kritikák, újraszámítások, változtatások miatt gyakorlatilag nincs olyan makroindex, amelynek segítségével megbízhatóan bemutatható lenne, hogy a rendszerváltás óta, vagy akár csak a 2000-es évek eleje óta hogyan alakult Magyarországon a nemek közötti egyenlőtlenség mértéke. Ahogy említettük, a Világgazdasági Fórum által használt Global Gender Gap Index az EU-n belüli országok összevetésére kevésbé alkalmas, de Magyarország esetén így is érdekes tendenciákat mutat a nemek közötti egyenlőség utóbbi években történt alakulásával kapcsolatban. Míg 2006-ban, az index első publikálása idején Magyarország az 55. helyet foglalta a vizsgált 115 országból, addigra 2014-ben a 93. helyet szerezte meg immáron 142 országból, és szinte folyamatosan csúszott hátra évről évre a listán. Ez azonban nem annak köszönhető, hogy folyamatosan romlott a nemek közötti egyenlőség mértéke Magyarországon: az index abszolútértéke⁵ ugyanis jóformán meg sem mozdult 2006 és 2014 között (0,670 → 0,676), ám a többi országban olyan mértékű változás zajlik, ami a stagnáló magyarországi viszonyokat relatíve rontja (WEF 2014).

3. táblázat: Magyarország pontszámai és országok közti helyezései a Global Gender Gap Index mentén (2006-2014)

Évszám	Global Gender Gap Index értéke	Magyarország helyezése
2006	0,670	55
2007	0,673	61
2008	0,687	60
2009	0,688	65
2010	0,672	79
2011	0,664	85
2012	0,672	81
2013	0,674	87
2014	0,676	93

Forrás: WEF 2014

Korábbi évekre vonatkozóan azonban nem állnak rendelkezésünkre adatok. Fábián Katalin az ENSZ által először 1995-ben (feltételezhetően a Pekingben tartott világkongresszus apropójához kapcsolódóan) kiszámított és az áttekintésünkben már korábban említett, mások által kritikával illetett Gender

⁵ Az index 0 értéke a teljes egyenlőtlenség, 1-es értéke a teljes egyenlőséget jelenti.

Development Index (GDI) módszertanát alapul véve végzett számításokat a poszt szocialista országokra, és azt az eredményt kapta, hogy 1993 és 2008 között globálisan is növekedő trendet mutatott az országok, köztük Magyarország esetében is a nemek közötti egyenlőséget mérő index értéke (Fábián 2011, 12). Kiemelendő, hogy Fábián adatai szerint Magyarország az 1990-es évek során mutatott erőteljesebb fejlődést, amely az adatok szerint leginkább a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkenésének volt köszönhető⁶ (Fábián 2011, 12-14). Egy másik mutató, a Gender Empowerment Measure⁷ (GEM) 90-es évek elejéig kiszámított indexeit vizsgálva Fábián szerint elmondható, hogy Magyarországon a 2000-es évektől kezdve látszódik az adatokban apró, évről évre történő lassú elmozdulás a nemek közti egyenlőség felé. A nemek közti egyenlőtlenséggel kapcsolatos különféle mutatók a 2000-es évekre összességében tehát leginkább stagnálást, illetve az egyenlőség felé való enyhe elmozdulást mutatnak Magyarország esetében.

A Plantenga és munkatársai féle EU Gender Equality Indexen, melyet csak egyszer, 2009-ben publikáltak, Magyarország a középmezőnyben végzett: a 25 vizsgált országból a 10. helyen, a volt szocialista országok közül Lettország és Litvánia előzte meg. A 2013-ban publikált EIGE-féle Gender Equality Index mentén Magyarország a mezőny alsó részében található: a vizsgált 27 országból a 21. helyet foglalta el (EIGE 2013, 109).

A különféle mutatókból az is jól látszik, hogy a magyar eredményeket nemzetközi összehasonlításban rendszerint leginkább a nők politikai alulreprezentációja, másodsorban pedig a nemek egyenlőtlen munkaerő-piaci és gazdasági helyzete rontja le.

2.2 A változó vélemények kontextusa: a gender rezsimek

A különböző feminista társadalomelmélettel foglalkozó teoretikusok többféleképpen utalnak arra a kontextusra, amiben a társadalmi nemekkel és a társadalmi nemi viszonyokkal kapcsolatos vélekedések megszületnek. A

⁶ Ezt egyébként Lovász Anna egyik tanulmánya is alátámasztja, amely szerint az általános bérszakadék a nők és férfiak bérjévedelme között 1986 és 2003 között 0,31-ről 0,15-re mérséklődött (Lovász 2008).

⁷ Összetevők: politikai reprezentáció, gazdasági vezetők közti részvétel, jövedelmi egyenlőtlenségek.

megnevezések között hol az Esping-Andersen féle jóléti rezsimekre emlékeztető gender rezsím (Walby 2004, 2011), hol a gender rendszer (Ridgeway és Correll 2004) kifejezéssel találkozhatunk, de ezeknek a kifejezéseknek a gyökerei tulajdonképpen egészen az állam és a nemek közötti viszonyok összefüggését, a nemek közötti viszonyok alakításában az állam szerepét problematizáló patriarchális rendről beszélő teoretikusokig nyúlnak vissza.

A későbbi állam és nemek közötti viszonyok összefüggéseit vizsgáló fogalomalkotókra az egyik legnagyobb hatást kétség kívül Carol Pateman és a már idézett szexuális szerződés (*sexual contract*) fogalma fejtette ki (1988). A nemek közötti egyenlőségről szóló fejezetben már részleteztem Pateman elméletét a szerződés alapjairól, itt arra térek ki, hogy az egyenlőtlen szerződés, amely a patriarchátust tulajdonképpen makroszintre terjesztette ki, miképp befolyásolta Pateman szerint az állami működés jellemzőit. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az állam tulajdonképpen a szexuális szerződés intézményesített verziója, vagyis legapróbb elemeiben is magában hordozza a nemek közti egyenlőtlenséget.

Georgina Waylen egy 1998-as írásában a feminista államelméleteket áttekintve vonja le azt a következtetést, hogy a kilencvenes évek elejéig az államot problematizáló kutatások jellemzően vagy csak „jóként”, vagy csak „rosszként” tekintettek az államra, és egy köztes megoldást tulajdonképpen a liberális feminista állammegközelítés jelent, amely egy semleges döntőbírói szereppel ruházza fel az államot (Waylen 2003 [1998], 17-18). Waylen szerint áttörést Foucault hatalomdefiníciója hoz, amelynek nyomán világossá válik, hogy az állam egy komplex rendszer, nem egy homogén egész, sokféle összetevő alkotja, és mindegyik összetevő kezében összpontosul valamennyi hatalom. Ez a fajta államfelfogás, ahogyan azt majd látni fogjuk, erőteljesen megjelenik a gender rezsimek fogalmában is.

Fontos hangsúlyozni Waylen azon állítását, miszerint nincs egységes feminista államelmélet. Waylen megállapítása, mely szerint „a nemi (és a faji, valamint osztály-) egyenlőtlenségek az államba ágyazódnak, részint ugyanazon dinamikus folyamat során a társadalmi nemek közti kapcsolatok egyúttal az állam révén öltönek formát” (Waylen 2003 [1998], 21), több okból is kulcsfontosságú jelen dolgozat szempontjából. Rámutat ugyanis arra, hogy ha elemezni szeretnénk a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök alakulását, akkor azt nem lehet annak a társadalmi és állami kontextusnak a vizsgálata nélkül végezni,

amelyben megszületnek, mivel a különböző intézmények, diskurzusok, gyakorlatok befolyásolják ezeknek tartalmát, irányát. A törvényeken keresztül jól körvonalazható, hogy az állam milyen nemek közötti munkamegosztást támogat. Ennek gyakorlati megvalósítása, melyet mezoszinten vagy mikroszinten végeznek az emberek (például ahogy Lynne Haney mutatja meg a családgondozók viselkedésében történő változásokat az államszocializmus különböző gender rezsimű periódusai alatt az *Inventing the Needy* című munkájában [2002]), szintén lecsorog egészen a családokig, az egyénekig. Mindebből az is következik, hogy az állam és a nemek közötti viszonyok kapcsolatának megváltoztatására is van lehetőség (Waylen 2003 [1998], 22).

Az újabb megközelítések a gender szokásostól eltérő fogalmából indulnak ki. Ennek bemutatásához elengedhetetlen röviden felvázolni azt, hogy miképp is definiálták sokáig a gendert. Itt fontos megjegyezni azt, hogy a disszertációban felváltva, de végig szinonimaként használva fogjuk a gender, illetve a társadalmi nemek kifejezéseket alkalmazni.

2.2.1 Mason és a gender rendszer fogalma

Karen O. Mason definíciója szerint „[g]ender rendszer alatt a női és férfi viselkedésre vonatkozó társadalmilag konstruált elvárásokat értjük, melyek változatos formában ugyan, de minden ismert emberi társadalomban megtalálhatóak” (Mason 1997, 158). Mason szerint a gender rendszer (*gender system*) keretében megtalálható elvárások szabályozzák a nemek közötti munkamegosztást, valamint különböző jogokat és kötelességeket írnak elő nők és férfiak számára ennek a munkamegosztásnak a nevében, ugyanakkor mindezek egyenlőtlenségi viszonyokat is teremtenek a nemek között hatalmi, autonómiai, jóléti területeken (Mason 1997, 158).

Hasonló módon definiálja a gender rendszert Ridgeway és Smith-Lovin, akik szerint a gender rendszer olyan folyamatokat jelent, melyek úgy definiálják nők és férfiak csoportját, amely szerint a két csoport közötti eltérések társadalmilag relevánsak, és a nők és férfiak közti egyenlőtlenségeket ezen az elválasztáson alapulva igazolják (1999, 191).

2.2.2 A gender mint struktúra

Röviden tehát célszerű definiálni, hogy mit is nevezünk gendernek. A definíciók korai szakaszában a gender kifejezéssel mindarra utaltak a szerzők, amelyek segítségével a biológiai testnek társadalmi értelemben is neme lesz. Ebben az értelemben a gender tulajdonképpen mindazokat a viselkedéseket, hiedelmeket, vélekedéseket jelentette, amelyek segítségével a nem a biológiai testen túl alakításra került. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a megközelítés a későbbiekben több ponton is kritika alá kerül, legfőképpen azért, mert egyesek szerint félrevisz az a mód, ahogyan a társadalmi nem fogalmának bevezetését a biológiai nemből mint valamiféle esszenciálisan adottból építjük fel, holott a biológiai nem is konstrukcióként vizsgálható (Butler 1993, 6).

Ezt a megközelítést haladják meg azok az elképzelések, amelyek a gendert egy sokkal tágabb rendszerben igyekeznek megragadni. Ezek a definíciók, melyeket hamarosan részletesebben is bemutatunk, bár bizonyos elemeikben különböznek, abban azonban hasonlítanak, hogy a gendert társadalmi gyakorlatok, társas viszonylatok intézményesült rendszereként értelmezik, amely maga is alkotó módon vesz részt ezeknek a viszonyoknak a létrehozásában és fenntartásában. Az említett új típusú megközelítés egyik legkorábbi definíciója Joan W. Scott-tól származik, aki a történettudomány keretein belül kívánta a gendert mint analitikus kategóriát bevezetni. Definíciójának központi eleme szerint „a gender a nemek közötti észlelt különbségeken alapuló társas viszonyok alkotóeleme”, valamint „hatalmi viszonylatok elemi kifejeződése” (Scott 1986, 1067). Fontos kiemelnünk, amit maga Scott is hangsúlyoz, hogy a gendert mint egyféle módját nevezi meg a hatalmi viszonylatok kifejeződésének (Scott 1986, 1069), vagyis ezzel arra utal, hogy emellett még más módok is elképzelhetők, amelyek mentén az emberek közötti hatalmi viszonyok kifejeződhetnek.

Hasonló megközelítést alkalmaz Barbara Risman, aki a gendert egyfajta társadalmi struktúraként értelmezi (Risman 2004). Risman már a tanulmányának címében is kiemeli (*Gender as a Social Structure* – kiemelés tőlem G.A.), hogy a gender mellett más társadalmi struktúraalkotó tényezőt is feltételez. Vagyis Risman szerint nem ez az egyetlen tényező, amely mentén a társadalom rétegződik, de ez is egy azok közül. A gender tehát struktúraalkotó elemmé válik. Fontos azonban kiemelni, hogy Risman egyben kritikával illeti a klasszikus

struktúrafelfogásokat, melyek szerint a társadalmi struktúra az egyénen kívül létező, attól független szerkezet, amelyre az egyénnek tulajdonképpen nincs ráhatása, s amely szerkezet egyfajta külső erőként borul rá az emberre és az emberi cselekvésre, meghatározva, korlátozva azt (Risman 2004, 431). Risman szerint az, hogy olyan emberi viselkedéseket kívánunk magyarázni, amelyek egy struktúrába ágyazódnak be, lehetetlenné teszi, hogy a kettőt egymástól függetlenül vagy elszakítva vizsgáljuk. A szerző Anthony Giddens posztmodern struktúraelméletét, valamint Foucault hatalomfogalmát felhasználva érvel amellett az állítása mellett, miszerint a társadalmi struktúra (és közte a gender mint egyféle társadalmi struktúra) nem egyirányúan hat az emberekre, a cselekvéseikre, hanem az emberek a cselekvéseikkel visszahatnak a struktúrára (Risman 2004, 432). Risman azt is állítja, hogy az előbb felvázolt genderstruktúra háromféle szinten képes a nemi kategóriákat alapul véve különbséget tenni, és ezáltal befolyásolni az emberek viselkedését:

1. mikroszinten: az egyén szintjén (amikor a self rendelkezik valamilyen genderrel);
2. mezoszinten: az egyének közötti interakciók szintjén (társas elvárásoknak megfelelően);
3. makroszinten: az intézményes mezőben (társadalmi normák, szabályozások nyomán) (Risman 2004, 433).

Risman igen komplex modellje rámutat arra, hogy a különböző szintek szorosan kapcsolódnak egymáshoz, éppen ezért amikor egyének nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdjeit és az attitűdök változásának vizsgálatát tűzzük ki célul, mindenképpen figyelembe kell venni, hogy miként ágyazódik be mindez egy nagyobb struktúrába. Risman maga is modelljének egyik legnagyobb előnyét annak dinamizmusában látja: a különböző szinteken végbemenő változások nem rekednek meg az adott szinten, hanem tovagyűrűznek más szintekre, az annak nyomában bekövetkező változások pedig visszahatnak a kiindulópontokra (Risman 2004, 435). A szerző kiemeli, hogy véleménye szerint igen kevés figyelem fordul a középső, azaz mezoszintre, amikor a nemek közötti egyenlőtlenségeket vizsgálja valaki, holott itt összpontosulnak mindazok az elvárások, amelyek a különböző nemi szerepekhez kötődnek a társadalomban, a társas interakciók szintjén, és ezek segítenek fenntartani a nemek közötti egyenlőtlenséget (Risman 2004, 436).

2.2.3 A gender rezsím fogalma: eltérő megközelítések és szintézisek

R. W. Connell 1990-ben használja elsőként a gender rezsím fogalmát egy tanulmányában, melyben az állam, a társadalmi nemek és a szexuális politikák között viszonyokat elemzi. Connell tulajdonképpen egy oda-vissza ható kapcsolatot rajzol fel az állam és a gender viszonyok között. Állítása szerint maga az állam a gender viszonyokból nő ki, azokon belül intézményesedik, és visszafele: az állam maga is visszahat ezekre az alap gender viszonyokra (Connell 1990, 519). Connell arra is rámutat, hogy az állam pusztán egy csomópontja, egy eleme a genderviszonyok tágabb struktúrájának, annak viszont egy kiemelt jelentőségű pontja (Connell 1990, 520). Connell állítása szerint „az állam egyben a társadalmi nemek hordozója, és minden állam rendelkezik egy jól definiálható gender rezsimmel, ami a társadalmi küzdelmek lenyomataként értelmezhető, és erőteljesen kötődik, bár nem pusztán leképezi a társadalom tágabb nemi rendjét” (Connell 1990, 523). Connell szerint három fő struktúrát lehet azonosítani, amelyen belül a gender rezsím elemezhető:

1. Nemek közötti munkamegosztás (a munkaerőpiacon);
2. Hatalmi struktúra (bürokrácia kezében összpontosuló hatalom vö. racionalizáció, társadalmi hálózatok);
3. Érzelmi világok struktúrája.

Connell erőteljesen hangsúlyozza, hogy az állam állandóan változó entitás, ahogyan a gender viszonyok is dinamikusként kezelendők, és bizakodva tekint a különféle krízistendenciák felé, melyek megkérdőjelezzik a fennálló patriarchátust, és ezáltal változásokat képesek indukálni a fennálló társadalmi gender rendben (Connell 1990, 532-533).

A gender rezsím fogalmát a 2000-es években Sylvia Walby vette újra komolyabban górcső alá, megközelítésében azonban már komolyabb szerepet szán annak, hogy különféle politikák, szakpolitikák miként befolyásolják a nemek közötti társadalmi viszonyokat, és ezek a viszonyok miként hatnak vissza a különféle policy-javaslatokra, intézkedésekre (Walby 2004). A fogalom előzményeként azt a homogenizációs célt érdemes megemlíteni, amelyet Walby szerint az EU képvisel a nemek közti egyenlőség elérésében (Walby 2004, 5). Walby gender rezsím koncepciója tágabb keretbe helyezi a gender viszonyokat

Risman gender rendszer elképzeléséhez képest. Walby elsőként arra mutat rá, hogy a rezsim szó nem egyszerűen egyfajta irányítási rendszert jelent, amelyben a rendszert alkotó különböző elemeket között valamifajta kapcsolat van, hanem Walby értelmezésében egy ennél komplexebb jelenség, amelyben a különböző társadalmi intézmények és szereplők közvetítik és átalakítják a nemek közötti társadalmi viszonyokat⁸. Walby összesen négy szinten keresztül építi fel a gender rezsim fogalmát. Az első szint egy általános társadalmi rendszert jelöl. A második szinten két dimenzió mentén elkülönítve találhatjuk a sokféle formát felvevő gender rezsimet. Ez a két dimenzió a házi-nyilvános megkülönböztetés (*domestic-public*)⁹, valamint a nemek közti egyenlőtlenség foka. Az első dimenzió három különböző pályát foglal magában: 1. Piacvezérelt, 2. Jólétiállam-vezérelt, 3. Szabályozó politika által vezérelt. A harmadik szinten különböző területek találhatóak, úgymint gazdaság, politika és civil társadalom. A negyedik szinten a különféle társas gyakorlatok állnak (Walby 2004, 10). A nemek közötti viszonyok minden egyes szinten alakulnak, formálódásuk nem korlátozódik egyik vagy másik szintre, éppen ezért a genderviszonyok alakításában részt vevő aktorok is sokfélék. Walby fő állítása, hogy a legtöbb iparosodott társadalomban egy olyan átalakulás zajlik, amely során a gender rezsim háziból nyilvánossá válik (Walby 2004, 10).

Walby alapvetően négy intézményi területet különít el egymástól, amelyekre a gender rezsim épül: (1) gazdaság, (2) államigazgatás, döntéshozás, (3) erőszak, (4) civil társadalom. Ezeknek a területeknek az intézményei különféle gender viszonyokat konstruálnak egy adott társadalomban, és ez maga a gender rezsim (Walby 2011, 104). A házi gender rezsim (*domestic gender regime*) esetében a négy említett mezőn erőteljes nemek szerinti megosztottság és egyenlőtlenség jellemző: a gazdaságban jelentős a nemek szerinti munkamegosztás, ahol a nők a fizetetlen házimunkát, a férfiak a fizetett bér munkát végzik; az államigazgatás és döntéshozás vezető pozícióiban férfiak foglalnak helyet; a férfiakra sokkal jellemzőbb, hogy a nőkkel vagy más férfikkal szemben erőszakot alkalmaznak (például háborúk zajlanak); és a civil társadalomban is a férfiak fokozottabb szerepvállalása a jellemző (Walby 2011,

⁸ Walby maga is utal rá, hogy ez a meghatározás leginkább a Connell-féle nemi rend (*gender order*) fogalmával hozható párhuzamba (Walby 2004, 10).

⁹ A házi és a nyilvános jelző tartalmáról pár sorral később írunk részletesen.

105). A skála másik végén a nyilvános gender rezsimek (*public gender regime*) állnak, melynek a neoliberális és szociáldemokrata formái mellett Walby egy harmadik típust, az állam által domináltat (például Kína) is megkülönbözteti, részletesebben az első kettőt fejt ki. A nyilvános gender rezsimekre általánosságban véve az jellemző, hogy bár nemileg szegregált a munkaerőpiac, de a nők is részt vesznek a fizetett munkában, az államigazgatás és döntéshozás szférájában több nő vesz részt, mint a házi gender rezsimben, az erőszak kevésbé van jelen, és a civil társadalomnak, benne a női szervezeteknek is nagyobb a szerepe (Walby 2011, 106). A nyilvános gender rezsimek két fő típusa között Walby számos különbséget rajzol ki: a neoliberális nyilvános gender rezsimekben a gazdaság világában alulszabályozott piaci viszonyok vannak, magas szintű nemi egyenlőtlenség, a demokratikus berendezkedés gyengébb, a nők számszerűen és politikai érdekeiket tekintve is alulreprezentáltak, az erőszak alkalmazása mind az állampolgárok, mind az állam részéről jellemzőbb, a civil társadalomban szintén a versengés és a piacosodás elve működik. Eközben a szociáldemokrata nyilvános gender rezsimben redisztributív jóléti rendszer és szabályozott munkaerőpiac található alacsony nemek közti egyenlőtlenségekkel, a demokratikus berendezkedés erősebb, kritikus tömeg és kritikus aktorok egyaránt formálják az államigazgatást, az erőszak szintje alacsonyabb, a civil társadalmat pedig nagyobb fokú kölcsönösség jellemzi (Walby 2011, 110-116).

Walby és Connell idézett munkáit alapul véve Fábián Katalin négy fő dimenzióját különíti el azoknak az összetevőknek, melyek egy gender rezsimet alkotnak: 1. Termelés és munkamegosztás, melyet például a foglalkoztatási rátával lehet mérni; 2. Hatalom, melyet a jövedelmi egyenlőtlenségekkel, illetve a magasabb politikai és gazdasági pozíciókban található nők arányával lehet mérni; 3. Szexualitás, mellyel a reprodukciós jogok gyakorlásának feltételeire gondol a szerző; és végül 4. Szimbolizmus és reprezentáció, mely alatt az oktatásban való részvételtől a nyelvben megjelenő szexizmusig terjedő jelenségeket ért a szerző (Fábián 2011, 3).

A gender rezsim fogalmát több elemzés is arra használja, hogy a jóléti rezsim Esping-Andersen-féle mintájára egy olyan fogalmat vezessen be, ami egy adott ország vagy országcsoport (például posztoszocialista országok) jóléti rendszerét vizsgálja gender nézőpontból (például Pascall és Kwak 2005). Pascall és Kwak szerint a jóléti rendszerek gender szempontú vizsgálata azért is fontos,

mert kiderül belőle, hogy a rezsím milyen szerepben képzelel el férfi és női tagjait: vajon a tradicionálisnak mondható férfi kenyérkereső, otthon lévő nő leosztásban tekint a gondozási feladatokra, vagy egy egészen más szempontból (2005, 4).

Heidi Gottfried a különböző fordista és neofordista termelési módok, valamint ezek kontextusát jelentő különböző jóléti rendszerek gender szempontú elemzését végezve mutat rá arra, hogy a Nyugat-Európában a 70-es évek előtti időszakra jellemző fordista termelés és a jellemző állami szociálpolitika szinte magától értetődőnek feltételezte, hogy a férfi a fő kenyérkereső, a nő vagy csak részmunkaidőben, vagy egyáltalán nem dolgozik, és a fennmaradó időben a fizetetlen házimunkát, gyereknevelési feladatokat végzi, vagyis tulajdonképpen nem rendelkezik szabadon a munkaerejével (Gottfried 2000, 239). Ezt a berendezkedést, melynek intenzitása az általa vizsgált országoként eltérő lehet, férfi kenyérkereső nemek közti szerződésnek (*male breadwinner gender contract*) nevezi, elismervén, hogy az elemzéseit nyugat-európai példákra alapulnak csak (2000). Gottfried szerint az, ha az állam kevésbé vesz részt például a különböző gondoskodási szükségletek kielégítésében, és azt inkább az egyénre vagy annak családjára hagyja, a tradicionális nemek közötti viszonyok erősödését hozza maga után (Gottfried 2000, 240).

Gottfried nemek közti szerződésről szóló elmélete hatott a későbbiekben Motiejunaite és Kravchenko munkájára, akik összesen háromféle dimenzióját különítették el a nemek közti szerződésnek:

1. *hivatalos szerződés*: a különböző családpolitikák miként befolyásolják a nők munkaerő-piaci részvételét;
2. *normatív szerződés*: az ezzel kapcsolatos nemi szerepek iránti attitűdök;
3. *hétköznapi szerződés*: maga a családon belüli viselkedés (Motiejunaite és Kravchenko 2008, 40).

A szerzők az adatok nyelvére lefordítva a hivatalos gender szerződést a különböző dokumentumok és statisztikák elemzésével, a normatív és a hétköznapi gender szerződést pedig az ISSP 1994-es és 2002-es adatbázisában szereplő közvélekedéssel mérték (Motiejunaite és Kravchenko 2008, 40). Utóbbi két dimenzió esetén a normatív szerződést az attitűdökkel, a hétköznapi a tényleges viselkedésekkel azonosították (Motiejunaite és Kravchenko 2008, 42).

A különböző gender rezsimek mellett Nüket Kardam szerint jól azonosíthatóan kezd kirajzolódni egy globális gender egyenlőségi rezsím is

(Kardam 2004). Az országok ezen egyre jobban kikristályosodó tömbje tulajdonképpen azáltal válik láthatóvá a szemünk előtt, hogy melyek azok az országok, amelyek különböző nemzetközi nőjogi egyezményeket, direktívákat ratifikálnak. Kardam elmélete szerint a formális jogi keretek, az állam viselkedése és a női jogok mint emberi jogok kognitív szinten való elfogadása segít azonosítani a gender egyenlőségi rezsimeket. Kissé idealisztikusan állítja a szerző, hogy a globalizáció ezen a módon képes a nők helyzetének javítására, ha a különböző egyezményeket újabb és újabb országok ratifikálják (Kardam 2004, 102). Mindehhez azonban fontos hozzátenni, hogy egyes egyezmények ratifikálása jóformán semmit nem ér, ha nincs mögötte kormányzati akarat, valamint széles társadalmi támogatottság.

Egészen sajátos típusát alkotják a gender rezsimeknek azoknak az országok, melyek berendezkedését az államfeminizmus (*state feminism*) fogalma fed le, amely bár relatíve új fogalomnak számít, mégis többféle viszony jelölésére használják. Az egyik gyakran használt definíciója szerint az államfeminizmus a nőmozgalmak követeléseinek az államon belüli támogatása, a célkitűzések közé illesztése (Lovenduski 2006, 4). Ennek lényege, hogy az államapparátus különböző szinteken való résztvevői szem előtt tartják a különböző feminista nőmozgalmak követeléseit, akár úgy, hogy képviselőiket az államapparátus tagjaként alkalmazzák, vagy aktívan részt vesznek a törvényalkotói, véleményezési procedúrákban. Az ilyen jellegű államfeminizmust a téma kutatói főleg az északi skandináv országok államaira tartják jellemzőnek (például Zheng 2005, 519), Walby tipológiájában tehát a szociáldemokrata nyilvános gender rezsím típusával rokonítható. Egy másik megközelítés szerint ugyanakkor államfeminizmusnak nevezhetőek az államszocialista rezsimek is, mert ezekben az országokban a nemek közti egyenlőség elérése állami prioritás, sőt monopólium is volt (Zheng 2005, 521). Zheng szerint a két definíció közti különbség elsősorban a kontextusban keresendő: az első egyértelműen egy piacgazdaságon és demokrácián alapuló kontextusban megjelenő feminista mozgalmak hatására utal, utóbbi viszont politikai ideológia alapján hirdette a nemek közötti egyenlőséget (Zheng 2005, 542-543). Meg kell említeni ráadásul, hogy – ahogyan azt majd látni fogjuk – a nemek közötti egyenlőség a magyarországi államszocialista gender rezsímnek ugyan propagandaszempontról

fontos eleme volt, a tényleges politikák a nemek közötti tradicionális munkamegosztás konzerválását eredményezték.

A gender rezsim fogalmával tehát jelen dolgozat keretein belül nem csak azokat a különféle szabályokat, intézményi működési mechanizmusokat, szakpolitikai döntéseket és ezek gyakorlati megvalósulását értjük, melyek a nemek közötti viszonyokat, és így a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseket befolyásolják. Az előző definíciókhoz képest kiterjesztjük a gender rezsim fogalmát, és azt állítjuk, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök szintén ennek a rezsimnek a részét képezik, sőt, visszahatnak a rezsim működésére, amennyiben például legitimálnak olyan döntéseket, melyek a nemek közti egyenlőtlenségeket nyíltan vagy burkoltan, de fenntartják, mélyítik, vagy éppen csökkentik. A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök vizsgálatakor tehát elengedhetetlen annak az alapos áttekintése, hogy milyen társadalmi-gazdasági-politikai kontextusban is születő, formálódó vélekedéseket vizsgálunk, de hibás lenne az a feltevés, miszerint a véleményt formálók tulajdonképpen csak „elszenvedik” a véleményformáló gender rezsim nyomását. A megszülető vélemények ugyanúgy ennek a gender rezsimnek a részét képezik, és így alkalmasak arra, hogy magát a gender rezsimet és annak egyéb elemeit is befolyásolják.

2.3 Történeti áttekintés: gender rezsimek Magyarországon a II. világháború után

A következő alfejezetben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen jellemzőkkel rendelkeztek az államszocialista, valamint a rendszerváltást követő gender rezsimek Magyarországon. Ahogyan az a gender rezsim fogalmát bemutató előző fejezetből is látszott, a gender rezsim fogalmának összetettsége nyomán gyakorlatilag lehetetlen lenne konkrét évszámokhoz kötni és így korszakolni a II. világháború óta eltelt időszakot, már ami a nemek közötti viszonyok társadalmi-gazdasági-politikai kontextusát illeti. Először különválasztjuk az államszocialista, azon belül is a kommunista Rákosi-korszak és az 1956-os forradalmat követő Kádár-rendszer gender rezsimének bemutatását,

majd az átmenet éveiről áttérünk a 2000-es évekre. Utóbbi részleges leválasztását főként az teszi indokolttá, hogy a 90-es évek végétől 2012-ig terjedő időszakból származnak azok az adatfelvételek, amelyek elemzésével igyekszünk közelebb kerülni ahhoz, hogy miként vélekedtek a nemi szerepekről a vizsgált időszakban az emberek Magyarországon. Történeti áttekintésünk egyik célja az, hogy bemutassuk, meglehetősen sok hasonlóságot mutatnak a különböző korszakok gender rezsimejei, és ez döntően befolyásolja azt is, ahogyan a nemek közötti viszonyokról, a nemi szerepekről ma is vélekednek az emberek.

2.3.1 Az államszocialista gender rezsime

2.3.1.1 A kommunista hatalomátvételt követő időszak 1956-ig

Az 1948-ra, 1949-re kicsúcsosodó kommunista hatalomátvétel következtében, illetve azzal párhuzamosan komoly változások történtek a nők jogi, munkaerő-piaci és társadalmi helyzetében. Ahogy Schadt Mária sokat idézett, a nők 50-es évekbeli helyzetét elemző könyvéből kiderül, a politikai elit fő célja a két világháború közötti tradicionális, egyenlőtlen nemek közötti viszony¹⁰ felszámolása volt, mindezt úgy, hogy tervének megvalósításában a szovjet nőideált vette alapul (Schadt 2003, 13). Még a kommunista hatalomátvétel előtt, 1945-ben terjesztették ki a nőkre is az általános választójogot¹¹ (Schadt 2003, 14), vagyis megtörtént az egyenlő politikai részvétel jogi feltételeiben húzódó egyik fő akadály elhárítása. 1946-ban törvényileg biztosították az összes felsőoktatási szakra való bejutás lehetőségét a hittudományi karok kivételével, bár a továbbtanulás és a felsőoktatás szerkezete megtartotta a nemek közötti egyenlőtlenségeket: hiába lett több középfokú és felsőfokú végzettségű nő, ha jellemzően alacsony presztízsű szakokon szereztek meg a képesítésüket (Schadt 2003, 39-40). Ez a mintázat, ahogyan majd látni fogjuk, nemcsak az államszocializmus, hanem a rendszerváltás után a napjainkig megmaradt, és

¹⁰ Jelen dolgozatban fontos határt szabni annak, hogy a téma tárgyalása szempontjából meddig nyúlunk vissza a társadalmi-történeti kontextus felvázolásában, így csak nagyon érintőlegesen emlékezzünk meg arról, hogy a két világháború közötti időszakban is voltak jelentős számban voltak nők jelen a munkaerőpiacon, bár társadalmi rétegenként és életkori csoportonként is eltérő intenzitással és foglalkoztatási mintázattal. Bővebben lásd Gyáni 1987-88, illetve Nagy 1994.

¹¹ Fontos megemlíteni, hogy 1918-ban szintén volt egy olyan nagyszabású néptörvény, amely szinte általános választójogot adott a nőknek, annak a törvénynek a hatálya alatt azonban sosem tartottak választásokat, és később a Tanácsköztársaság idején el is törlik (Simándi 2009, 140-146).

jelentős mértékben járul hozzá a nemek közötti egyenlőtlenségek fennmaradásához.

Két további fontos jogi egyenlősítés történt meg a Rákosi-korszakban: az 1949-es alkotmány biztosította, hogy „a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek”¹², valamint 1953-ban életbe lépett az új családjogi törvény, amelynek célja a nők házasságon belüli egyenlősége jogi kereteinek kiépítése és biztosítása volt (Schadt 2003, 18).

Joanna Goven tanulmányában azt vizsgálja, hogy a gender viszonyokba történő beavatkozás miképpen tudta legitimálni a magyarországi sztálinizmus rezsimjét: miként vett részt abban, hogy a korábban természetesnek gondolt (nemi) szerepek kollektív átírássra kerültek (Goven 2002, 4). Goven szerint a II. világháborút követő időszak nagy kérdése volt, hogy a többek között a nemek közti egyenlőtlenségre is épülő társadalmi rend átalakulása vajon kiegyenlíti-e a nemek közti egyenlőtlen viszonyokat, és ez Goven szerint nem történt meg, bár az MDP propagandájában gyakran ostorozta a háborút megelőző rezsimet annak nemek közti egyenlőtlenségekkel teli volta miatt (Goven 2002, 5-6). Ennek következménye lett a férfi-nő megkülönböztetés mint „irreleváns kategóriakonstrukció”, ami illeszkedett Goven szerint a más kutatók által is kimutatott, a társadalom homogenizációjának irányába ható törekvésekhez (Goven 2002, 7). Goven ezzel szemben azt állítja, hogy a sztálinista Magyarországon a nemek átrendezése zajlott, amelyet Goven két fő, a nemeket egyszerre homogenizáló és elkülönítő folyamat során ismer fel és mutat ki: a familializáció és racionalizáció (Goven 2002, 7). Goven megközelítésének nagy erénye, hogy meghaladja az államszocializmus nőképpével foglalkozó kutatások szokásos dichotóm megközelítéseit, és azt állítja, hogy a rendszer nem vagy csak élmunkás nőként, vagy csak később anyaként tekintett a nőkre, hanem mindig a családba ágyazta a nemek közti jogegyenlőség kérdését (Goven 2002, 8). A sztálinista Magyarországon a nőiség politikai/nyilvános konstrukciójában teljesen magától értetődő volt, hogy a fizetett munkavégzés és az anyaság/háztartásvezetés feladata egyszerre van jelen, míg a férfiaknál az apaság sosem integrálódott a férfiasság konstrukciójába (Goven 2002, 9). Sőt Goven szerint magáról a társadalomról

¹² 1949. évi XX. törvény. A Magyar Népköztársaság alkotmány. VIII. fejezet 50.§ (1) bekezdés
Letöltés helye: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8365> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

olyan képet sugároztak a rendszer szócsövei, melyben a társadalom maga is egy nagy családként van jelen, ahol a szülő szerepében a politikai elit (Goven 2002, 9), vagy konkrétan megszemélyesítve maga Rákosi Mátyás áll¹³. Goven kiválóan vázolja fel, hogy a familializáció egyúttal a társadalom homogenizációját jelenti, méghozzá alapvetően függőségi viszonyt konstruál, melyben a társadalom válik függővé a „szülőktől”, s emiatt feminin pozícióba kerül a domináns maszkulin politikai vezetőkkel szemben (Goven 2002, 10). Az alapvető alá-fölérendeltségi viszonyon (politikai elit versus társadalom) belül létezett egy másik egyenlőtlenség nők és férfiak között (Goven 2002, 10). A sztálinista Magyarországon Goven szerint a nők kétszeresen is le voltak kötelezve az államnak: a megadott egyenlő jogok, valamint a gyermekeik életésélyeinek javulása miatt, hálájukat pedig leginkább gyerekszüléssel és a gyerekek nevelésével tudták kifejezni (Goven 2002, 10). Az állam valóban a jótékony és felelős apa, családfenntartó/összetartó szerepében tűnt fel, ezt láthatjuk Haney korabeli kutatásaiból is: ha a család nem volt képes ellátni például a gyermeknevelői feladatot, közbelépett az állami gondozás rendszere (Haney 2002). Mindeközben a családok egyben tartása nem volt egyszerű feladat, idézi fel Goven: internálások, heti vagy havi ingázások törték meg a család egységét (Goven 2002, 11).

A familializáció mellett a racionalizáció a másik olyan fogalom, amely Goven szerint ellentétes hatásokat fejtett ki, és ezáltal hozzájárult a genderviszonyok átstrukturálódásához, újraalakulásához. Miről is szólt ez a racionalizáció? A sztálinista Magyarországon a nők, főleg a vidéki nők esetében figyelhető meg az asszociáció az irracionalitásra, és egy alap bizalmatlanság épült fel velük szemben: könnyebben befolyásolhatja őket például az egyház, hátráltathatják, sőt sabotálhatják a szocializmus építését. Goven szerint a nők „racionalizációját” a fizetett munkán keresztül gondolták megvalósítani, ami szintén kettős, egymásnak ellentétes hatással járt a nemek konstrukcióját nézve (Goven 2002, 13). Homogenizálta férfiak és nők viszonyát, mert mindkét csoport dolgozó lett, viszont heterogenizálta is, mivel a női munkások megítélésénél mindig is szerepet játszott, hogy feltételezték a családon, háztartáson belüli extra

¹³ Ugyanezt állítja a szocializmus gender rezsimjének alpműködéséről általánosságban véve Katherine Verdery (Verdery 1996, 64).

feladataikat, ezáltal mindig másodrangú dolgozókként tekintettek rájuk, és ez sokszor a munkahelyen való fogadtatásukban, a (férfi) kollégák feléjük való viszonyulásában is meglátszott (Goven 2002, 14-16). A sztálinista Magyarországon gyökerezik a női munkaerő mint megbízhatatlan munkaerőnek a konstrukciója: az elégtelen óvodai és bölcsődei férőhely miatt, és mert a gyermekek ellátásának feladata az anya vállán nyugodott, gyakrabban hiányoztak a munkahelyekről, és sokszor a törvényi keretek kijátszásával szorították ki ezeket a nőket olyan pozíciókból, melyek jobban jövedelmeztek, és amelyeket jellemzően férfiak töltöttek be (Goven 2002, 16). 1953-tól kezdve erodálódik a nők irányított és parancsra történő bevezetése a különböző nehezebb fizikai munkákat igénylő területekre (Goven 2002, 16). Goven kiválóan mutat rá arra, hogy a sztálinizmus tulajdonképpen rengeteg fő aspektusában megtagadta a magyar férfiak jelentős részétől azt, hogy a korábbi, jól bejáratott viszonyok mentén alakítsa maszkulinitását, mely alakításban a korszak hegemon maszkulinitását próbálták meg másolni. Nem tudta a férfiasságát alakítani a tulajdonlás által, a vallásossága által, a politikai élet vagy a közügyek alakítása, az azokba való beleszólás által, egyedül a termelés, a munka maradt a számára, és joggal érezhette azt, hogy a munka világának nők előtti megnyitásával férfiasságának utolsó bástyája tűnhet el (Goven 2002, 17). Nem feledkezhetünk meg természetesen emellett arról sem, hogy az autoriter és antidemokratikus rendszerben a nők szintén megélhették jogfosztottságukat, viszont ezt az érzetet más keretbe helyezhette a már korábban bemutatott, a nemek közötti jogegyenlőséget célzó lépések sokasága.

A racionalizálás másik forrása a házimunka és az egyéb otthoni feladatok végzésének racionalizálása volt Goven szerint. Nem volt tehát magától értetődő, hogy a nők képesek maguk racionálisan a háztartást vezetni: ehhez kellett egy kis útmutató nekik, melyet a pártpropaganda volt hivatott terjeszteni (Goven 2002, 20). A nők racionalizációja az anyai szerepen keresztül is zajlott, erről árulkodik többek között, hogy az 1949-ben újraindított Nők Lapján belül egyre növekvő számban jelentek meg cikkek a gyereknevelésről, 1953 után pedig kifejezetten nagy hangsúlyt helyeztek a szerzők arra, hogy jó tanácsaikat szakmailag, pedagógiai magyarázatokkal is alátámasszák (Vajda 2013, 68).

A nők a sztálinista Magyarországon a párt vezetésének kitüntetett figyelmét élvezték, melynek oka az volt, hogy a párt első emberei felismerték: a nőkön

keresztül vezet az út a család többi tagjához, így a gyermekekhez is, vagyis ha a gyerekek politikai szocializációját biztosnak akarják tudni, akkor a nőket is felügyelni kell (Goven 2002, 20).

A Rákosi-, valamint a Kádár-korszak gender rezsimjének vizsgálatához fontos adalékul szolgál, és Goven megállapításaihoz is kapcsolódik Dupcsik Csaba és Tóth Olga elemzése a magyarországi familizmus történetéről. A szerzőpáros – Goven egydimenziós megközelítéséhez képest – a familizmus jelenségének kétféle formáját különíti el: „*A familizmus mint ideológia* a család és a családi lét fontosságát hangsúlyozza, mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. [...] *A familizmus mint társadalmi állapot* fogalmával olyan társadalmak írhatók le, amelyben a bizalom általános szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek.” (Dupcsik és Tóth 2008, 309, kiemelés az eredetiben) Dupcsik és Tóth szerint az államszocializmus alatt a család igen fontos erőforrás volt, amely erőteljesen meghatározta az egyén előrejutási képességeit, iskolai végzettségét, különböző javakhoz való hozzáférését, a második gazdaságban való részvételi lehetőségeit, s mindemellett az ideológiai familizmus is helyet kapott, sőt szervesen illeszkedett a kontextusához (Dupcsik és Tóth 2008, 317).

2.3.1.2 A Kádár-korszak genderviszonyai

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon a Kádár-korszakot mennyire lehet egységes periódusként kezelni akkor, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan is nézett ki ebben az időszakban a gender rezsim. Bár a kérdést a meglévő szakirodalmak kevés kivételtől eltekintve (például Haney 2002) nem problematizálják, a következő áttekintésben igyekszünk rávilágítani azokra az eseményekre, melyek változást eredményeztek az államszocializmus gender viszonyaiban. Mindeközben amellet is érvelünk, hogy érdemes az említett korszakot úgy is megközelíteni, mint ami alapjaiban az egész korszakon végigvonuló elvek mentén igyekezett a gender viszonyokat meghatározni.

Ugyanitt szeretnénk arra is kitérni, hogy ahogyan különböző típusú államszocializmusokat lehet megkülönböztetni, úgy amikor az államszocializmus gender rezsiméről beszélünk, szintén fontos pontosabban, méghozzá többes

számban használni a kifejezést, vagyis az államszocializmusok gender rezsimeiről érdemes beszélni. Ennek belátása egyszerű, elég, ha a szomszédos Romániára és a Ceausescu-korszak gender rezsimjére gondolunk (betiltott abortusz, anyasági kitüntetések stb., lásd Kligman 1998), és ezt vetjük össze a Kádár-korszakéval.

1956 után a régi-új államvezetésnek alapjaiban át kellett gondolnia azt, ahogyan az ország gazdasági, politikai, társadalmi viszonyait szervezni akarta. Ezt erőteljesen áthatotta egy törekvés, melynek lényege volt az azt megelőző Rákosi-korszaktól való önmegkülönböztetés. Ennek az identitásnak a kifejezése nem csak ideológiai, hanem a gyakorlati síkon is tetten érhető volt. Az államvezetés és a lakosság között egy új, hallgatólagos társadalmi szerződés kötött: tanulva a Rákosi-korszak elhibázott totalitárius politikai lépéseiből, a Kádár-korszak a korábbiakhoz képest fokozatosan egyre szabadabb „privát” szférát hagyott az állampolgárainak, ez pedig alapvető hatással bírt arra, hogy a mikroszintű, interszónális kapcsolatokban, a mindennapi élet színterein, például a családban és a párkapcsolatokban hogyan alakulnak a genderviszonyok.

Általánosságban kijelenthetjük, hogy nagyfokú kettősség húzódott az államszocializmus női emancipatorikus díszletében: bár a nyilvános közbeszéd felszínén nők és férfiak egyenlősége (pontosabban: a *nőknek a férfiakkal való egyenlősége*) került hirdetésre, addig a diskurzusok mélyebb, rejtettebb szintjein, a „nyilvános” gyakorlatokban, valamint a társadalom mikroszövegeiben, a hétköznapi, nem „nyilvános” életben a nemek közötti egyenlőtlenségek újratermelődését figyelhetjük meg.

Jól mutatja a diskurzusok és a gyakorlatok ellentmondásosságát a nők és a politikai döntéshozói pozíciók esete. A nők aránya a parlamentben a 80-as évek elejéig folyamatosan növekvő tendenciát mutatott, a képviselők közel harmada volt ekkor nő (Koncz 2011, 27), de a parlament igazi hatalommal ebben az időszakban nem rendelkezett, s a valódi döntések színhelyéül szolgáló bizottságokban (Politikai Bizottság, Központi Bizottság) női tag jóformán nem volt megtalálható (Bollobás 1993, 203).

Susan Zimmermann (2010) állítása szerint a fizetett bér munka, a fizetetlen (házi)munka és a (fizetett) gondozói-gondoskodó munka (*care work*) és szociális szolgáltatások közti viszonyokban keresendő az államszocialista Magyarország gender rezsimjének, illetve ennek természetének kulcsa. A kommunista, valamint

az államszocialista Magyarország gender viszonyainak, és a nemek közötti egyenlőtlenségeknek kerete egy egészen sajátos gazdasági modernizáció, felzárkóztatás, ún. felzárkóztató fejlesztés (*catching-up development*) volt: a második világháborút követően a női fizetett és formális munkaerő bevonása kulcsfontosságú volt az ország újjáépítése és az extenzív iparosítás szempontjából. Kulcsszereplők voltak tehát az agrártársadalomból az iparosodott társadalomba való átmenetben (Zimmermann 2010). H. Sas Judit a KSH adatait idézve mutat rá a *Nőies nők, férfias férfiak* című könyvében, hogy az 1930 és 1975 között kimutatható 1,3 milliós aktív keresők számában bekövetkező növekedés 93 százaléka a nők tömeges belépésének eredménye (H. Sas 1984, 96). A gazdasági szükség mellett a bérek alacsony szinten való tartása miatt is szükségessé vált, hogy elterjedjenek a kétkeresős családmodellek (Zimmermann 2010). Ahogyan arra Zimmermann rámutat, a nők munkaerőpiacra történő bevonása ugyanakkor nem hozta magával a teljes munkaerő-piaci egyenlőséget: mind a vertikális, mind a horizontális szegregációra jócskán akadt példa, és jelentős volt a nők és férfiak közti jövedelmi egyenlőtlenség is: a nők átlagosan 70 százalékát keresték a férfiak jövedelmének (Zimmermann 2010). H. Sas Judit 1974-es KSH-adatokból mutatott ki hasonló mértékű egyenlőtlenségeket: a szak-, betanított és segédmunkás nők 71-77 százalékát keresték férfi munkatársaik jövedelmének, de nem volt sokkal jobb a helyzet a vezető beosztásúak esetén sem, hiszen még a legkisebb jövedelmi egyenlőtlenség is – melyet a vezérigazgatói szinten mértek – azt mutatta, hogy a nők a férfi társaik fizetésének 87 százalékát kapják (H. Sas 1984, 113-114). A jövedelmi egyenlőtlenségek következménye, hogy a 70-es évek közepén H. Sas kutatásai szerint a családok több mint 80 százalékában a férj keresett többet (H. Sas 1984, 115), sokszor jelentősen, ez pedig szinte természetessé tette, hogy fontosabb megítélés alá esett a férfiak családon kívüli fizetett munkája, mint a nők fizetetlen otthoni munkája (H. Sas 1984, 119). Fontos megjegyezni, hogy H. Sas kutatásai szerint mintázataiban nem voltak jelentős különbségek városi és falvakban élő nők helyzete között a 70-es években, de azt kiemeli, hogy a falvakban élő nők lehetőségei korlátozottabbak voltak a városokban élő nőkéhoz képest: az egyre inkább elterjedő háztájizás, valamint az infrastrukturális viszonyokat tekintve korlátozott hozzáférés jobban a családhoz és településhez kötötte a falusi nőket (H. Sas 1984, 120). Azt, hogy az államszocialista gender rezsím vizsgálata során

érdemes figyelmet szentelni a nők csoportjának heterogenitására, Zimmermann is hangsúlyozza, az ő figyelme azonban főleg a szociálpolitikai juttatásokhoz (anyagi és nem anyagi) való hozzáférésben és jogosultságban bekövetkező különbségek felé fordul elemzésében (Zimmermann 2010).

Zimmermann hangsúlyozza, hogy a bér munkába való tömeges bekapcsolódás sok változást hozott a magyar nők életében, de a nemek közti egyenlőség tekintetében aligha (Zimmermann 2010). Zimmermann találóan leplezi le a szocialista családmódellet, ami a „két kereső – egy családi bevétel” módellet helyett a valóságban „egy férfi kereső – egy női kereső és fizetetlen házvezető – egy családi bevétel” módellet jelentette (Zimmermann 2010). Mindeközben az állam számtalan jogi és jóléti szolgáltatással igyekezett biztosítani azt, hogy a nők valóban be tudjanak lépni a munkaerőpiacra, illetve hiányzó családi kötelekeket is kívánt pótolni (lásd Haney 2002), de mindez főleg az 50-es évekre volt igaz.

A 60-as és 70-es évekre újabb, meglehetősen felemás fordulatot vett az állampárt nemek közti egyenlőség iránti elköteleződése: a nők oktatásban és döntéshozásban való nagyobb részvételi aránya célként fogalmazódik meg, akárcsak a nemek közti jövedelmi olló zárása, miközben a korábbiakhoz képest szigorúbb népesedéspolitikai intézkedések lépnek életbe. Az államszocialista gender rezsím hétköznapi nyilvános arca már korántsem volt annyira nőbarát, mint ahogyan az „fentről” tűnt: előléptetéseknél ritkán esett a nőkre a választás, merev üvegfal húzódott szakmák közt is. Ebben természetesen szerepet játszott a Kádár-korszak identitása, mellyel a Rákosi-korszaktól kívánta élesen elkülöníteni magát. Az 1967-ben bevezetett GYES már a nők egyik „speciális” problémájára kívánt megoldást nyújtani, nevezetesen arra, hogy a gyermek megszületését követően egy hosszabb távú fizetett szülői szabadság intézményének bevezetése vált szükségessé – kérdés persze, hogy kinek is az igénye volt mindez: valóban egy „speciális” női igény volt ez, vagy sokkal inkább az új gazdasági mechanizmus igénye, hogy minél nagyobb arányban vonják ki a munkaerőpiacról, ha csak átmenetileg is, a mindig is rugalmas munkaerőként kezelt nőket. Másfelől ezt az igényt nagyon könnyen össze lehetett kapcsolni az ország egyre negatívabb demográfiai mutatóival, az alacsony termékenységi rátával és a magas abortusz-mutatókkal. De ahogyan arra Zimmermann rámutat, a GYES bevezetésével bizonyos nők (alacsonyan képzetek, nem dolgozók, roma származásúak)

kiszorultak a fizetett gyermeknevelési szabadságra jogosultak köréből. Az intézkedés ráadásul nem érte el a kívánt népesedéspolitikai hatást, ezért 1972-73 fordulóján a korábbihoz képest szigorúbb abortuszpolitika lépett életbe, abból a téves feltevésből kiindulva, hogy az alacsonyabb gyerekszám ennek hatására majd nőni fog. A szigorítások mellett nőtt a GYES összege, és más, gyerekes családokat célzó juttatások köre is bővült (Takács 2014, 164). Az említett népesedéspolitikai intézkedések tehát azt fejezték ki, hogy az állam a nőket (de jellemzően csak a nőket) tényleges vagy jövőbeli szülői szerepükben is szemléli és így számol velük.

A fizetetlen házimunka terhe soha nem jelentkezett speciális női problémaként vagy egyáltalán problémaként úgy, mint például ugyanebben az időben a hasonló jóléti rezsimú skandináv országokban (Gal és Kligman 2000, 72), teljesen természetes volt, hogy ez a háztartásokban elsősorban a nők felelőssége. Megfigyelhető volt ugyanakkor, hogy a fizetett munkavégzést megkönnyítendő az állam bizonyos, korábban a családi élet részét képező ellátásokat kommodifikált, vagyis tett áruvá és biztosított a családok számára: a patyolatszolgáltatás, a közétkeztetés, az élelmiszerüzletek hosszabb nyitvatartási ideje, a növekvő számú óvodai ellátás (Zimmermann 2010). Ma ezekről úgy vélekednénk, mint a munka-magánélet összehangolását segítő intézkedések, feltűnő azonban ezek esetében is a (például térbeli) egyenlőtlen hozzáférés, valamint az az általános keret, amely érintetlenül hagyja a férfiak status quo-ját, alacsony részvételét a „második műszakban”. Zimmermann elemzésében kiválóan mutat rá az államszocialista „nőpolitika” kettős természetére: miközben a különböző családjogi intézkedéseknek köszönhetően jogilag egyenlősíti a családon belül a férfiakat és a nőket, és látszólag „hadat üzen” a két világháború közti és azt megelőzően uralkodó egyenlőtlen és mélyen hierarchikus családmódnak, valamint a nők fizetett munkába való tömeges bevonásával szintén a nemek egyenlőségének kedvez, addig az alacsonyan tartott bérek gazdaságilag összeláncolták a családon belül a férfiakat és a nőket, vagyis egyfajta kölcsönös függőséget teremtettek, miközben állami szolgáltatások révén igyekeztek csökkenteni a társak közti feszültséget a háztartáson belüli munkamegosztással kapcsolatosan (Zimmermann 2010).

A privátszférán belüli tradicionális munkamegosztást erősítette a viszonylag alacsony nyugdíjkorhatár, ami miatt a már nyugdíjas és még jó egészségi

állapotnak örvendő nagyszülők, különösen a nagymamák szintén segíteni tudtak a háztartás körüli és/vagy a családdal kapcsolatos teendőkben a dolgozó lányuknak (Verdery 1996, 65), Tóth Olga szerint ebben ráadásul felfedezhető egyfajta kompenzációs cél is: az 50-es években anyává válók, akik egy része nem tudott annyit foglalkozni a gyerekével, mint szeretne volna, nagyszülőként igyekeznek korrigálni (Tóth 1993, 218). Kétség sem férhet hozzá, hogy az államszocializmus mély változásokat okozott a családok életében a II. világháborút megelőző időszakhoz képest: „államosított” néhány olyan reprodukciós funkciót, melyet korábban a család töltött be, míg a fennmaradókért továbbra is a nők maradtak felelősek (Verdery 1996, 66).

Pascall és Kwak rövid összefoglalása szerint az államszocializmus gender rezsimjére a nők magas foglalkoztatottsága és a nők és a férfiak jövedelme közötti különbség mellett az egyenlőtlen háztartási munkamegosztás konzerválódása, a civil társadalom és a nőmozgalmak hiánya volt jellemző (Pascall és Kwak 2005, 5). Ahogy írják: „ahogyan ösztönzőleg léptek fel a nők munkaerőpiacra való belépése érdekében, úgy maradt ez el a férfiak esetében a háztartási és gondozási feladatokban való nagyobb szerepvállalás esetén” (Pascall és Kwak 2005, 5). Világossá vált az államszocializmus nemek közti egyenlőséggel kapcsolatos kettős természete: a nyilvános szférára terjedt csak ki, míg a magán-szférában fennmaradtak az egyenlőtlenségek. A tradicionális anyaság és az ezzel járó felelősségek hangsúlyozása – ahogyan azt láthattuk a népesedéspolitikai intézkedések tekintetében is – továbbra is jellemző maradt (Pascall és Kwak 2005, 17).

Sz. Oláh Livia és munkatársai az apák szerepének vizsgálatát megelőző áttekintésükben utalnak arra, hogy az államszocializmus családbarátnak hirdetett szociálpolitikája lényegében csak a nőkre fókuszált: a munka és a szülői szerepekből fakadó elvárások összehangolását csak az ő esetükben tartotta fontosnak, vagyis hiába történtek lépések a nemek közötti viszonyok egyenlősítése irányába, ha a társadalmi berendezkedés szinte kódolva termelte újra az egyenlőtlenséget még az államszocializmus alatt is (Sz. Oláh et al. 2004, 29).

Könnyen azt hihetjük, hogy a munkaerő-piaci egyenlőtlenségek igazából az oktatási rendszerben meglévő különbségek tovagyrúzó hatásának voltak köszönhetőek. Csakhogy korabeli KSH-adatokból kiolvasható, hogy a magyar

oktatási rendszer mai sajátosságai, ahogyan azokat majd látni fogjuk, egy az egyben visszaköszönnek az 1974-75-ös adatok vizsgálatánál: már a 70-es évek közepén is igaz volt, hogy a lányok a fiúkhoz képest jelentősen kisebb arányban tanultak tovább szakmunkásképzőben, viszont nagyobb arányban választották a gimnáziumot (H. Sas 1984, 98). A felsőoktatási intézményekben akkor még közel azonos arányban tanultak fiúk és lányok, viszont a területek között már akkor is jelentős különbségek voltak láthatóak: a műszaki területre sorolható felsőfokú iskolák tanulójának ötöde volt lány, míg a pedagógiai szakokon arányuk 75 százalék volt (H. Sas 1984, 98). H. Sas a saját, csak városi és 20-50 éves kor közötti mintán végzett kutatásainak eredményeit elemezve mutat rá arra, hogy a magyar társadalomban a II. világháborút követő különböző mobilitási tendenciákban különbség volt látható a vizsgált nők és férfiak esetén: a nőknek harmadára, míg a férfiaknak a felére volt jellemző az intragenerációs mobilitás, valamint kimutatható volt az is, hogy a férfiak nagyobb ugrásokra voltak képesek aktív éveik alatt, mint a nők, vagyis a nők intragenerációs mobilitása sokszor kimerült abban, hogy képesek voltak belépni a fizetett munkaerőpiacra (H. Sas 1984, 106-107).

Ezekre a sajátosságokra, nevezetesen arra, hogy férfiak és nők esetében különböző mobilitási trendek azonosíthatók, Tóth Olga is felhívja a figyelmet, ám kiemeli, hogy a 70-es évek közepétől megváltozik a helyzet, hiszen a nők iskolázottsága emelkedett, sőt, ha a diplomások arányát tekintjük, túl is szárnyalta a férfiakét, és ez hatással lett a családok, párkapcsolatok természetére is: jellemzően a férfiak feleltek az anyagi erőforrások házasságba való behozásáért, míg a nők a magasabb kulturális tőkéért és iskolázottságért, ez pedig egy további munkamegosztást eredményezett, amiben a nők az egész család, és benne a gyerekek kulturális javakkal való ellátottságáért, műveltségi, iskolázottsági szintjéért feleltek (Tóth 1993, 219).

Mindezek az előbb felvázolt folyamatok és jelenségek egy sajátos diskurzív térbe ágyazódtak bele. Adamik Mária az általa a magyarországi női emancipáció fordulópontjának nevezett 1960-es évek vége, 70-es évek eleje időszakának diskurzusait vizsgálva mutatta ki azt a kettősséget, ahogyan a nőkről a közbeszéd megszólalt: 1. Az úgynevezett „GYES-diskurzus” a nőknek egy deszexualizált anyaszerepet kínál fel, míg 2. a „szex-diskurzus” a szerelem szabadságát, a

házassági kötelékek mellőzését vagy a keret szétfeszítését, nők és férfiak szexuális egyformaságát hirdette (Adamik 2000, 3-4).

A nők iskolai végzettségének növekedésével párhuzamosan tört egyre nagyobb mértékben elő Adamik Mária szerint egy újfajta modern, iskolázott, dolgozó és társadalmilag mobil női identitás, és vele együtt egy újfajta elváráscsomaggal is lépett elő a nemek közti egyenlőséggel kapcsolatosan, ebben azonban nem kizárólagosan, de jellemzően a férfiak süket füleire találtak (Adamik 1997, 44-45).

Adamik Mária szerint „az államszocialista emancipációs ígéret és annak bukása a legnagyobb megaláztatás a jelenlegi (2001) középgeneráció számára” (Adamik 2001, 192). Az ezt megelőző generáció még nem hisz abban, hogy az emancipáció lehetséges lenne, az azt követő generáció pedig már nem hiszi el, hogy lehetséges az egyenlőség megteremtése (Adamik 2001, 192-193).

A generációk közötti különbségeket kereste Neményi Mária és Kende Anna is, és szintén megjegyzi, hogy a II. világháború után születettek számára az államszocializmus nem csak a nemi, hanem általában véve is az egyenlőtlenségek megszűnésének ígéretét szimbolizálta (Kende és Neményi 1999, 157). A női szerepek alakítását figyelembe véve a szerzők ebben az idősebb, vagyis nem sokkal a második világháborút követően született generációban összesen háromféle típust különítettek el egymástól: 1. Egyenlőségpártiak vagy egalitáriánusok, akik a kettős műszak teherviselése mellett építettek sikeres szakmai pályát, és állták meg helyüket otthon is; 2. Alárendelődők, akik a tradicionális női szerepeiknek és családi feladataiknak rendelték alá szakmai sikerüket (megvalósítatlan álmaikért jellemzően magukat okolva); 3. Függetlenek, akik a konformista normakövető viselkedést visszautasítva maguk kívánták meghatározni a követendő értékeket, melyek mentén nőiségüket is alakították (Kende és Neményi 1999). A fiatalabb generáció körében, amelynek tagjai már egy olyan korszakban nőttek fel, amelyben természetes volt a kétkeresős családmódel, de a hagyományos feladatokat továbbra is a nőknek kellett ellátniuk, összesen kétféle típus vált el egymástól: 1. Emancipáltak, akik az idősebb generáció egyenlőségpárti csoportjának feleltethetők meg, valamint 2. Konzervatívok, akik az alárendelődő csoporthoz hasonlítanak. A fiatalabb generációban egy harmadik, úgynevezett konfliktusos csoport is kirajzolódik, akik az előző két csoporttal szemben a különböző altémák során inkonzisztens

válaszokat adtak. Az mindkét generációnál kulcsfontosságúnak, de nem determinisztikus erejűnek tűnt, hogy az interjúalanyok családjukban milyen női és anyaszerepeket láttak megvalósulni, mindenféleképpen fontos tehát a minta, amellyel találkoztak (Kende és Neményi 1999).

A nyolcvanas évek végén már érezhetően kiélesedik és megjelenik Magyarországon egy Goven által antifeministának nevezett diskurzus (Goven 2000, 287-288). Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez a diskurzus tulajdonképpen ráépül arra a népesedéspolitikai vitára, amely hullámokban visszavisszatért az államszocializmus alatt, és amelynek gyökerei a két világháború közötti népies-urbánus vitára, illetve még azt megelőző időkre is visszanyúlnak (Heller et al. 1990, Gyáni 1999, 93). Éppen emiatt kérdéses, hogy a Goven által használt jelző mennyire pontos, hiszen ezekben a vitákban, még a 80-as években is inkább csak elvétve jelent meg a feminizmus, sokkal inkább volt szó, gyakran negatív színben az emancipált nő alakjáról, akin keresztül az államszocializmus kritikája is megfogalmazható volt (Heller et al. 1990).. Goven állítása szerint nem ment végbe radikális átalakulás, már ami a gender viszonyokat illeti, épp ellenkezőleg: fájdalmasan ismerős diskurzív elemek törnek újra elő a rendszerváltás környékén zajló vitákban (Goven 2000, 287). A 80-as években megjelenő antifeminista diskurzus a fő támadását az „emancipált nő” figurája ellen intézte, és ez a támadás igen masszív volt, hiszen három fő irányból is történt (Goven 2000, 287). Az egyik irány egy olyan ellenálló álláspont volt, amely bár a magánszféra autonómiáját hirdette, de emellett a nemek közötti munkamegosztást tradicionálisnak képzelte el. Az emancipált nő képében a burzsoá család újraépülésének akadályát, és így a 'demokratikus' viszonyok újraépülésének gátját látta (Goven 2000, 288). A második forrás az úgynevezett nacionalista vagy populista diskurzus volt, amely az emancipált nőt a nemzet létét, továbbélését fenyegető erőként konstruálta meg (Goven 2000, 288). Nem kell a 80-as évekig visszamennünk, hogy könnyen idézhessünk fel olyan diskurzusokat, melyek a nőkben (a tanult, közép- vagy felsőosztálybeli nőkben) keresik a hibát a csökkenő gyerekszám miatt, amiből egyenesen következik a nemzethalál víziója. A harmadik irányzatot Goven „tudományos antifeminizmusnak” nevezte el, amelynek lényege az volt, hogy a tudományos diskurzusokban jelent meg az emancipált nők hibáztatása bizonyos demográfiai folyamatokért vagy újonnan megjelenő deviáns jelenségekért (Goven 2000, 288).

Ahogy azt majd látni fogjuk, ezek a diskurzusok a rendszerváltást túlélve újra megjelennek.

2.3.1.2.1 Maszkulinitás-konstrukciók az államszocialista időszakban – kitekintés

Mindezidáig viszonylag kevés tanulmány foglalkozott az államszocializmus totális rendszerében kialakuló maszkulinitás-konstrukciókkal. Novikova és munkatársai például egy átfogó tanulmányban elemzik azt, hogy a szocializmusból a demokráciába és piacgazdaságba való átmenet során hogyan alakultak ezekben a kelet-európai országokban a maszkulinitások, milyen tapasztalatokkal gazdagodtak különböző társadalmi csoporthoz tartozó férfiak, és ez miként járult hozzá az átmenetet követően kialakuló gender rezsimek természetéhez, mindez ráadásul egy olyan időszakban, amikor az említett ország Európai Unió csatlakozása a küszöbön áll (Novikova et al. 2003). Ez ugyanis a szerzők szerint központi jelentőségű abban, ahogyan a hegemon és nem hegemon maszkulinitások az „Európához”, illetve az „európaisághoz” fűződő viszonyuk kifejezése mentén is konstruálódnak. Megközelítésük szerint mindenképpen kiemelendő, hogy az államszocializmus alatt a férfiak jelentős részének kollektív élménye a közügyektől való eltávolítás, az ezzel járó hatalomvesztés érzete a közéletben és a nyilvános szférában, amely egyúttal a férfiasságuk egyik hagyományos eleme elvesztésének érzetét is jelentette (Watson 1993, 483; Novikova et al. 2003, 85). Ezt ráadásul csak tetézhette az, hogy a morális és állampolgári nevelés informális színtere az a család, amely az állam által kevésbé „gyarmatosított” privát szférának a részét képezi, és itt a nők szerepe fontosabb volt, vagyis fontosabb szerepet töltöttek be a nyilvános szférával szembeni kompenzatorikus szféra szervezésében és fenntartásában (Havelková 1993, 69). egy elemzés pedig, amely a szovjet apaság („*Soviet*” *fatherhood*) fogalmát vizsgálta, arra jutott, hogy a férfiaknak a családtól való távoltartásával – itt gondolhatunk például a falvakból a városokba történő heti, kétheti vagy havi ingázásokra – egyrészt elidegenítette őket (érzelmi-gondoskodói) apai szerepüktől, másrészt viszont az elsődleges családfenntartói szerepben továbbra is meg kellett felelniük (Chernova 2012, 40). A magánszférában rendelkezésre álló fő kenyérkeresői szerepnek szintén csak részlegesen tudtak megfelelni, hiszen a nők is foglalkoztatva voltak, bár jellemzően kevesebb bérért. Ez tovább

gyengítette és szűkítette a (hegemón) maszkulin identitást (Oates-Indruchová 2006, 430).

Az egykori államszocialista országok maszkulinitás-konstrukcióit mélyebb elemzés alá igen kevés szerző vetette. Kivételt jelent Libora Oates-Indruchová, aki a csehszlovák Radek John 1986-ban megjelent *Memento* című, igen nagy népszerűségnek örvendő regényének elemzésével igyekezett választ kapni arra a kérdésre, hogy milyen maszkulinitás-konstrukciók olvashatóak ki a műből (Oates-Indruchová 2006). A szerző szerint a regény kábítószerfüggő főhőse esetében a test, illetve a test pusztítása szimbolikus: egy autonóm maszkulinitás egyedüli biztos pontja a test. A főhős áldozatként, de nem egy szerethető karakterként szerepel a műben, áldozati alakja Oates-Indruchová szerint az államszocializmus által elférfiatlanított férfiakra utal (2006, 435). A főhős ráadásul elég egyértelműen utasítja el a hagyományos „középosztálybeli” maszkulinitást (szülei világát), helyébe azonban nem lép semmi, az államszocializmus nem nyújt semmi újat vagy alternatívát (Oates-Indruchová 2006, 436).

Az államszocialista maszkulinitás-konstrukciók vizsgálatának egyik altémáját jelentik az apasággal kapcsolatos kutatások. Zhanna Chernova (2012, 42-43) Oroszország és Szovjetunió XX. századi történetén végigtekintve többféle korszakot különített el egymástól, melyekben az apaság domináns társadalmi konstrukciója meglehetősen eltérő jellemzőket mutatott. A II. világháborút követő időszakból a 60-as évek közepéig a szülő szerepek asszimmetriája jellemezte, a gyerekneveléssel kapcsolatos feladatok egyértelműen az anya felelősségi körébe tartoztak, mindezt az ideológia, a jog és a hétköznapi gyakorlatok is megerősítették. Az 1968-tól a 80-as évek közepéig terjedő időszakot az apaság körüli válságdiskurzusok jellemezték, amelyeknek középpontjában az apák és gyermekeik megszakadó érzelmi és tényleges kapcsolatainak problémája állt. A 80-as évek közepétől pedig a felelősségteljes apaság új modelljének megjelenése formálta az apaság fogalmát és annak tartalmát (Chernova 2012, 43). Hasonló korszakbeli eltérések olvashatóak ki Magyarországon is: míg az 1968 előtti időszakban a gyámhatóság munkatársai nyomozóhatóságokat meghazudtoló módon igyekeztek felkutatni például a gyerek és az anya életéből kilépő apákat, és a törvény erejével kényszerítették például a tartásdíj fizetésére, és azokat a női panaszokat is meghallgatták, melyek az apák érzelmi, gondoskodói hiányáról szóltak (Haney 2002). Mindez a szemlélet szinte gyökeres változáson megy

keresztül 1968 után, amikor a GYES egyértelműen az anyák feladatkörébe utalta a gyerekekről való gondoskodást (az apák csak 1981-től voltak jogosultak rá), az apák szerepe, alakja, felelőssége pedig egészen háttérbe húzódott.

2.3.1.2.2 Maszkulinitás-konstrukciók az államszocialista Magyarországon

Nagyon korlátozottan állnak rendelkezésre források, melyek kifejezetten a hazai államszocializmus alatti maszkulinitásokkal foglalkoznak, és ezek jellemzően csak az elmúlt pár évben születtek meg (lásd Hadas 2010, András 2013), vagyis még bőven akad feltártnivaló. Ennek a témának a vizsgálata azért fontos, mert szintén sokat elárul arról, hogy milyen is volt az államszocialista gender rezsim, hogyan konstruálódtak benne a maszkulinitások, és milyen viszonyban állhattak egymással és a különböző femininitásokkal.

Talán nem véletlen, hogy az eddigi azon kevés számú tudományos munka, amelyek az államszocializmus alatti hazai maszkulinitás-konstrukciókkal foglalkoztak, valamilyen vizuális reprezentáció alapján, vagy annak elemzéséből indulnak ki. Hadas Miklós a Latinovits Zoltán által életre keltett *Szindbád* alakjának, míg András Edit művészettörténész Hajas Tibor *Lou Reed Total* című fotográfiájának elemzésén keresztül mutatnak be a Kádár-kor maszkulinitásaiból elemeket. A két felhasznált mű 7 év eltéréssel készült: a filmet 1971-ben, a fotót 1978-ban készítették. András Edit műelemzésében arra jut, hogy nemcsak a nőknek, hanem a férfiaknak is voltak veszteségei az államszocializmus alatt: míg a nők az emancipációnak csupán részleges megvalósulását érezhették, a férfiak számára új élményt jelentett „a paternalista államtól való gyermeki függés, kiszolgáltatottság” (András 2013, 89). A kép kompozíciója András szerint egyértelmű utalás „a férfiasság infantilizált természetére” az államszocializmus alatt (András 2013, 89). A műelemzés szerint a kép arról az érzetről mesél, miszerint a paternalista államszocializmus a férfiakat mintegy megfosztotta attól az illúziótól, hogy a nyilvános térben, a közéletben, a közügyekben domináns, hatalomgyakorló szerepüket megélik, és erre egyedül a privát térben maradt lehetőségük. Ha felidézünk az államszocializmus gender rezsimjét bemutató alfejezetet, könnyen felismerhetjük a kapcsolódásokat: a női emancipáció beváltatlan és „felemás” ígérete egyben azt is jelentette, hogy a magánélet szférája maradt az a világ, ahol a férfiak férfiasság-alakításába az állam kevésbé szólt bele.

Fontos azonban megfontolnunk ennek az élménynek a partikularitását, illetve azt, hogy az infantilizálódás, a klasszikus férfiasság alakításának tipikusnak mondható csatornái az államszocializmus előtt is csak kevesek előtt álltak nyitva, a nők jelentős része pedig szintén saját élményként élhette meg a korlátozott önrendelkezést.

Hadas Miklós elemzésében szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a kádári korszak maszkulinitásainak elemzésekor kézenfekvő lehet a totális rendszerre mint kontextusra adott egyéni válaszokként tekinteni arra, ahogyan férfiak a maszkulinitásukat alakították (Hadas 2010, 138-139). Hadas szerint Latinovits Szindbádja tulajdonképpen a kor hegemon maszkulinitását testesítette meg: „igazi szuperhős, akibe minden nő szerelmes, akinek gesztusait a magyar férfiak önkéntelenül is utánozni igyekeznek” (Hadas 2010, 139). A karakter sikere Hadas szerint annak köszönhető, hogy a figura mindenki számára ismerős, egy olyan úriember-dzsentrí figura, amely elemi gesztusok szintjén élt tovább, illetve élt túl a Kádár-korszakban is, ráadásul nem kizárólag – bár feltehetően jellemzően mégis inkább ott – a keresztény középosztálybeli családokban történt ennek a habitusnak a zökkenőmentes átadása és elsajátítása, hanem egyes elemeiben észrevehetően átszivárgott más társadalmi csoportokba, így a korabeli politikai elitbe; Hadas erre az elhíresült vadászatokhoz hozza példaként (Hadas 2010, 141). Hadas szerint Szindbád figurája antihős, aki egy olyan teljesség elérésére törekszik, amelyről tudja, hogy nem képes beteljesíteni, alkalmazott viselkedési formái részben zsigeriek, részben tanultak, de egymással összeütközőek. Szindbád alakjában ráadásul az értelmiségiek „népies-urbánus” megosztottsága is feloldódik, amennyiben a figurában tulajdonképpen a két oldal szintézisét látjuk (Hadas 2010, 154). Hadas szerint a férfiasság (értelmiségi férfiasság) ismertetett kódjai a rendszerváltással egy időben nyíltan kerülnek a felszínre, és a politikai erőter részévé válnak, ezzel egyidejűleg új férfiasságformák jelennek meg, és kerülnek domináns pozícióba (Hadas 2010, 157-158).

2.3.2 Az átmenet évei: nemek közötti viszonyok és a rendszerváltás

Az államszocializmus összeomlása és az úgynevezett átmenet (*transition*) kezdete nem köthető konkrét időponthoz, sokkal inkább egy hosszabb folyamatként vizsgálható. Ugyanez igaz arra is, hogy az összeomlás és az átmenet

nem egydimenziós, hanem több szálon futó, ezért több dimenzióban is vizsgálható folyamat. A rendszerváltás magában foglalja a gazdasági rendszer átalakulását, de az köztudott, hogy a piacgazdasági berendezkedés felé való nyitás már tulajdonképpen az 1968-as új gazdasági mechanizmussal elkezdődött, és folytatódott a második gazdaság kezdeti tűrésével, majd egyre erőteljesebb támogatásával. Az első szabad választásokkal és az azt megelőző kampánnyal a korábbi egypártrendszer többpártrendszerű politikai berendezkedés váltotta fel.

Gillian Pascall és Anna Kwak mutatnak rá, hogy az átmenet nem egyszerűen gazdasági és politikai, hanem annál több: a jóléti rendszerek struktúrája, azaz a háztartások és a nemek közötti viszonyok átmeneteként is értelmezhető (Pascall és Kwak 2005, 1). Susan Gal és Gail Kligman nagyhatású, az átmeneti időszak genderspecifikus elemzését végző *The Politics of Gender after Socialism* című munkájukban is arra hívják fel a figyelmet, hogy az politikai-gazdasági-társadalmi átmeneti folyamatok demokratikusságáról az is sokat elárul, ha azt vizsgáljuk, hogy a nők és a férfiak mint állampolgárok hogyan konstruálódtak meg eltérően ebben az időszakban és az időszak jeles intézkedéseiben, az azokat övező diskurzusokban (Gal és Kligman 2000, 3). Könyvük arra a két fő kérdésre keresi a választ, hogy a társadalmi nemekkel kapcsolatos elképzelések miként játszottak szerepet a kelet-közép-európai régió gazdasági és politikai átalakulási folyamatában, és ezek milyen, új avagy régi típusú nemek közötti egyenlőtlenségeket eredményeztek. Megközelítésükben tehát oda-vissza ható kapcsolatot feltételeznek az említett tényezők között (Gal és Kligman 2000, 3-4). A szerzőpáros több ilyen szférát is bemutat, amelyen keresztül a társadalmon belül a nemek közötti viszonyok átformálódtak, újraalakultak. A rendszerváltást követő, fiskális megszorításokkal teli, a szociális kiadások visszafogását célzó politikát kiválóan egészítette ki a tradicionális női és férfi szerepeket, az ezekre épülő családi értékeket hangsúlyozó retorika és politikai döntések sora, melyeket a hatalomra kerülő konzervatív kormányok képviseltek (Gal és Kligman 2000). Ahogyan látni fogjuk, ez Magyarország esetében is így történt. Szintén Gal és Kligman említik, hogy hasonló tendenciák voltak felfedezhetőek a rendszerváltást követően a népesedéspolitikai viták alakulásában, és itt most gondolhatunk akár az 1992-es magyarországi abortuszvitára is, amely Susan Gal elemzése szerint ékes példája volt annak, hogy hogyan lehetett ezen a témán keresztül az újrendeződő politikai palettán

politikai identitásokat könnyen és gyorsan kifejezésre juttatni a nagyközönség számára (Gal 1994).

A társadalmi nemek szociológiájával foglalkozó, különösen a kelet-közép-európai vagy a régió iránt érdeklődő társadalomtudósok számára a téma egyik fő kérdése, hogy vajon miként hatott a rendszerváltás a régióban élő nők helyzetére, illetve hogy a nőkön belül a különböző társadalmi helyzetű csoportok helyzetére ugyanúgy vagy különbözőképpen hatottak-e a folyamatok. Fábián Katalin szerint négyféle kérdés tehető fel hipotézis formájában: a szokásos „nőtt/csökkent/nem változtak vagy kioltották egymást a különböző dimenziók mentén mért a nemek közti egyenlőtlenségek” mellett megjelent az a kutatói nézet is, miszerint a rendszerváltás előtti és utáni időszakok genderviszonyai jóformán összehasonlíthatatlanok, mivel az átmenet dimenziói meglehetősen különböznek egymástól (Fábián 2011, 4).

Fábián egy furcsa, a posztoszocialista országok nemek közötti egyenlőséget mérő makromutatói és a helyi női NGO-k közti diszkrepanciára hívja fel a figyelmet: míg előbbieket az átmenet alatt a nemek közötti egyenlőtlenségek mérséklődését mutatják, addig a civil szervezetek ellenkező tendenciákról számolnak be: növekvő női munkanélküliségről, a hatalmi testületekből való kiszorulásból, munkaerő-piaci diszkriminációról, nők elleni erőszakról (Fábián 2011, 4). Felmerülhet a kérdés, hogy vajon tényleg minden dimenzióban romlott a helyzet, vagy az államszocializmus utáni demokratikus berendezkedésben jobban lehetővé vált a helyzet monitorozása, és fény derülhetett azokra az egyenlőtlenségekre, melyek már az államszocializmus alatt is jelentkeztek, legfeljebb az átmenet mélyítette őket.

Szinte lehetetlen vállalkozásba fog az a kutató, aki egyértelmű igent vagy nemet keres arra a kérdésre, hogy az államszocializmusból való átmenet végeredményben növelte vagy csökkentette a nemek közti egyenlőség szintjét a posztoszocialista országokban, és köztük Magyarországon. A különböző kutatásokból, melyek főként a munkaerőpiacon és a foglalkoztatás szférájában vizsgálták a nemek közti egyenlőtlenségek alakulását, úgy tűnik, hogy a volt államszocialista országokat tekintve nem adható egységes válasz a vizsgált kérdésre: van, ahol a nők vagy a nők egy része nyertesként, míg máshol vesztesként került ki az átalakulás folyamatából, Magyarország pedig jellemzően azokhoz az országokhoz tartozott, ahol úgy tűnt, hogy az átmenet nem mélyítette

még jobban tovább a nemek közti egyenlőtlenségeket a munkaerőpiacon, illetve a nők között is voltak, akik nyertesei, és voltak, akik inkább a vesztesei voltak az átalakulásoknak (Fodor 1997, 2001, van der Lippe és Fodor 1998, Glass és Kawachi 2001). A munkaerőpiacon tapasztaltak ugyanakkor az éremnek csak az egyik oldalát jelentették.

Nagyon fontos kiemelni, hogy a rendszerváltást követően számos olyan állami szociálpolitikai intézkedés született, amely nem hogy modernizálta, hanem sokkal inkább elősegítette a tradicionális nemi szerepek konzerválódását. A gazdasági átalakulás megrázta a társadalmat: növekedtek a jövedelmi egyenlőtlenségek, megnőtt a munkanélküliség, nőtt a szegénység. Ezek a problémák mind a szociálpolitikai hálóra hullottak rá, arra a hálóra, amelyet financiálisan gyengíteni kívánt a költségvetési hiány és az államadósság csökkentése érdekében az állam, és igyekezett távolítani magától azokat a költséges szociális ellátásokat, amelyeket eddig vitt, köztük például a gyermekek napközbeni ellátását végző intézmények fenntartását. Tulajdonképpen minden egy irányba mutatott: csökkenteni kell a szociális kiadásokat, munkaerőt kell kivonni a munkaerőpiacról (ennek gazdasági és politikai ideológiai okai is voltak). A napközbeni gyermekellátó intézmények, óvodák, bölcsődék (különösen az utóbbinak a) férőhelyszáma jelentős mértékben lecsökkent, a normatív állami támogatás megszűnt (Adamik 1997, 47) és jellemzően csak városokban volt hozzáférés, ott is korlátozottan. Ez arra ösztönözte a kisgyermekes nőket, hogy maradjanak otthon a gyermekeikkel, legalább annak 3 éves koráig, amikor a szélesebb körű óvodai hozzáférésben már el tudják helyezni a gyereket. Ezzel párhuzamosan 1992-ben bevezetésre került a főállású anyaság alacsonyan, de mégis fizetett intézménye, amivel a munkanélküliségre és a szociális ellátásokra is az állam szempontjából pozitív válasz volt adható (Adamik 1997, 47). Ahogyan Adamik Mária hangsúlyozza, bár a GYES-t apák is igénybe vehették (ez 1981 óta állt a rendelkezésükre), a főállású anyaságot csakis nők vehették igénybe (Adamik 1997, 47), és ez egy egyértelmű jelzés volt arról, hogy melyik szülőt tudja az állam kizárólagosan elképzelni a főállású szülői szerepben. A GYES és a GYED mellé 1993-ban vezetik be a GYET-et, ami a három vagy több gyermeket nevelők számára járt, és a legkisebb gyermek 8 éves koráig jelentette az öregségi nyugdíj minimumát. Goven szerint ennek a támogatásnak a bevezetése is egyértelműen a főállású anyaságot támogatta (Goven 2000, 291).

Egy másik hasonló lépés volt a szintén igen alacsony összegű ápolási segély bevezetése, amelyet ugyan nem kizárólag nők vehettek igénybe (Adamik 1997, 47), de a különböző házi beteggondozási feladatokat rendszeresen és korábbi fizetség nélkül is ők végezték. Goven írja, hogy a rendszerváltás utáni első kormány igazából mély strukturális reformokat nem hajtott végre, de közben hangsúlyozta a család szerepének fontosságát a gazdaságilag se mikro-, se makroszinten nem fényes időkben (Goven 2000, 290).

Az 1994-es kormányváltás után sem változott a politika iránya, sőt: 55-ről 60, majd 62 éves korra emelkedett a női nyugdíjkorhatár, de a legszimbolikusabb lépés mégis a GYED 1996-ban történő beszüntetése, valamint a GYES és a családi pótlék jövedelmi rászorultsági alapon való szétosztása lett (Adamik 1997, 48). Goven értékes elemzésében mutatja meg, hogy a GYED megnyirbálása körüli parlamenti vitákban a nők szinte folyamatosan csak anyaként voltak „jelen”, miközben a különböző javaslatokat megfogalmazó Világbank kiadványokban főként dolgozói mivoltukban kerültek előtérbe (Goven 2000, 294-295).

Adamik mindezt 1997-ben nemcsak önmagában véve tartotta problematikusnak, hanem azért is, mert annak a jelének látta, hogy a nők számára lehetőség sem volt arra, hogy érdemben befolyásolják ezeket a döntéseket, és mert nyilvánvalóvá vált a társadalmi renden belüli férfiuralom (Adamik 1997, 48). Vagyis hiába történt meg a rendszerváltás, és hiába zajlott az átmenet, ha a gazdasági megszorítások eredményeképpen, valamint a rendszerváltást kísérő diskurzív légkörben mind olyan hatások keringtek, melyek a tradicionális nő-férfi viszonyok és az erről alkotott elképzelések fennmaradását segítették.

Adamik ugyanakkor kritizálja is azokat a megközelítéseket, melyek az államszocializmus nemek közti viszonyokra kifejtett hatásának vizsgálatát kizárólag szociálpolitika-központú, az azokban bekövetkező változásokra és azok hatásaira fókuszáló elemzéssel végzik (Adamik 1997). Adamik ezzel szemben nem a diszkontinuitásokra, hanem a kontinuitásokra fókuszál: a rapid modernizáció sok változást hoz, de vajon mi az, amiben nincs változás? (Adamik 1997, 50). Adamik szerint a különböző szerepkonfliktusokkal foglalkozó kutatások mindaddig sikertelenségre voltak ítélve, amíg nem vizsgálták, hogy mi zajlik a magánszférában (Adamik 1997, 50). Az államszocializmusban számtalan társadalmi probléma és deviancia forrásaként, okaként a női munkavállalás jelent

meg a különböző nyilvános és tudományos diskurzusokban is, de az, hogy a magánszférában, magában a nő-férfi viszonyban gyökerezne a probléma forrása, ez fel sem merült (Adamik 1997, 53).

Bár voltak olyan várakozások, hogy a nők erőteljesebb bekapcsolódása a második gazdaságba kellő tőkével és kurázsival látja el őket ahhoz, hogy ezt majd az átmenet során alkalmazhassák (Szalai 1991), Fodor Éva szerint viszont a második gazdaságban való részvétel a nők jelentős részének korlátozottan vagy egyáltalán nem állt rendelkezésére, vagy mindenképpen korlátozottabban, mint a férfiak számára (Fodor 2006a), mivel az első és a második műszak mellett a nők jelentős részének ideje sem nagyon volt rá, másrészt a nők jellemzően olyan munkakörökben dolgoztak, melyek esetében nem nagyon nyílt lehetőség a második gazdaságba való bekapcsolódásra. Adamik szerint a gyakorlatban a háztájizás, ha létre is jött, a nők számára legtöbbször inkább extra terhet, az otthonhoz kötődést, vagyis a tradicionális háziasszonyi kép megerősödését jelentette (Adamik 1997, 54).

Adamik kétféle kép megerősödését véli felfedezni a rendszerváltás utáni Magyarországon: a családoorientált háziasszony és a pornográfiával és prostitúcióval felépített ellentéte (Adamik 1997, 54). Adamik szerint a legfőbb és legdinamikusabb változások a nyilvános szférában zajlottak, és emiatt fokozottan jelent meg az igény arra, hogy a magánszférában változatlanság maradjon, és ez mind az ideológiai-politikai makroszinten, mind pedig az attitűdök és a viselkedések mikroszintjén (Adamik 1997, 55). Makroszinten a tradicionális nemi szerepekre ösztönzik az állampolgárokat, mikroszinten pedig nők kizsákmányolása és megalázása zajlik a heteroszexuális párkapcsolatokban (Adamik 1997, 55).

Már innen is látszik, hogy az államszocializmusból a piacgazdaságon alapuló demokráciába való átmenet nem érintette egyformán a nők és férfiak csoportján belül az embereket, talán a csoporton belüli heterogenitás nagyobb, mint a csoportok közötti. Kovács Katalin és Váradi Mónika egy vidéki, közepes méretű magyarországi városban vizsgálták, hogy az elit, a vállalkozók és adminisztrátorok, valamint a fizikai munkások között dolgozó nőket miként érintette a rendszerváltás (Kovács és Váradi 2000). Megállapítják, hogy a rendszerváltás előtt a férfiak jelentősen kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetben voltak, mint a nők, nagyobb arányban voltak megtalálhatók a foglalkozási

hierarchia magasabb, és gazdasági tőkét tekintve is jövedelmezőbb pozícióiban, és a nemek közötti különbség csak még nagyobb lett az átmenetnek köszönhetően (Kovács és Váradi 2000, 180). Gyakran hangoztatott érv, hogy a nemek közötti jövedelmi és egyéb egyenlőtlenségeket a nők nem is érzik problémának, sőt az átmenet veszteseiként sokkal inkább a férfiak jelennek meg a közbeszédben és a közvélekedésben is. A politikai és gazdasági elitbe tartozó vagy az átmenet során oda bekerülő nők jellemzően nem saját joguk alapján, hanem férjüknek köszönhetően kerültek ebbe a pozícióba, és körükben gyakori a fizetett állás hiánya, a főállású anyaság vagy háztartásbeliség, viszont nem a két világháború közt megszokott vagy az alapján elképzelt módon, hanem egy újfajta jelentéssel leöntve (Kovács és Váradi 2000, 187). A vállalkozók és adminisztrátorok csoportjában lévők az eredmények szerint önállóbbak és függetlenebbek: sokan kilépnek rossz párkapcsolataikból, melyben tradicionális szerepbe lennének kényszerítve (Kovács és Váradi 2000, 191). A fizikai munkás nők a rendszerváltás előtti időkről úgy számoltak be, mintha a munkahelyük egyben a családjuk is lett volna, ahol az idősebb munkatársakkal szinte anya-lánya kapcsolatban lettek volna, és melynek keretét ad a gyár és a gyár vezetője mint egyfajta paternalista vezető (a gondoskodás szimbóluma). Ez drasztikusan megváltozik a rendszerváltással: a munka leértékelődik, a gyár többé nem gondoskodó munkáltató (Kovács és Váradi 2000, 193-194). Áttekintve ezt a kutatást, gondoljuk-e azt, hogy ezeknek a csoportoknak a nemek közti egyenlőségről vallott nézete ugyanaz, és hogy ugyanúgy változott a rendszerváltást követően?

Szalai Júlia tanulmányában (2000) az alulról zajló piacosodási folyamatokat vizsgálta, és arra kereste a választ, hogy a dolgozók mindennapi életére hogyan hatott az átalakulás folyamata. Szalai állítása szerint a férfiak és a nők foglalkoztatására és munkanélküliségére eltérőképpen hatottak a változó környezeti feltételek (Szalai 2000, 200). A rendszerváltás a munkaerőpiacon lévő nőket és férfiakat jellemzően eltérő mértékben érintette, mert a férfiak nagyobb hányada volt olyan munkakörökben foglalkoztatva, amely aztán a rendszerváltás során vagy azt követően leértékelődött (Szalai 2000, 202). De sok nő is dolgozott olyan munkakörben, amely nem igényelt szakértelmet vagy magasabb iskolai végzettséget: a rendszerváltás során ezek a dolgozók is jellemzően elvesztették az állásaikat, de Szalai szerint nekik más lehetőségeik voltak férfi munkatársaikhoz

képest: a női munkanélküliségi ráta alatta maradt a férfiakénak (Szalai 2000, 203). Szalai azt állítja, hogy bár közismert és gyakran használt érvelés, miszerint a munkanélküliség ellen a nők a háztartásba menekültek vissza, az időmérleg-vizsgálatok nem mutatnak jelentős növekedést a háztartási és gyermeknevelési tevékenységek tekintetében, minden bizonnyal más történt, még hozzá az, hogy ezek a nők a nem regisztrált és a klasszikus eszközökkel nem mért foglalkozásokba tömörültek (Szalai 2000, 204). Ennek keretében számtalan, korábban nem fizetett munka szivárgott be a fizetett munka világába. Ezt a jelenséget nevezi Szalai Júlia alulról jövő piacodosásnak (*marketization from below*). A képzetlen és iskolázatlan férfiak nagyobb arányban lettek tartósan munkanélküliek, mint a nők, és ennek oka, hogy a bővülő szolgáltatói szektor fel tudta szívni azokat a nőket, akik a rendszerváltás előtt fizetetlenül végeztek olyan tevékenységeket, melyekből aztán olyan skilleket szereztek, amelyeket hasznosítani tudtak a piacgazdaságban (Szalai 2000, 206). Az is jellemzőbb volt a nőkre, hogy nagyobb arányban dolgoztak a főfoglalkozásuk mellett egyéb szolgáltatói munkakörökben, gyakran nem fixen, hanem csak alkalmanként, rugalmasan (Szalai 2000, 210). Ezt a második tevékenységet gyakran vállalkozóként, kiegészítő tevékenységként üzték azok, akik bekapcsolódtak (Szalai 2000, 211). Szalai állítása szerint a szolgáltató szektorba való fokozott női bekapcsolódás azért is volt lehetséges, mert az államszocializmus monstre vállalatainak és azok tevékenységi köreinek felaprózódásával sok olyan tevékenység szakadt ki a szolgáltatások piacára, melyet nők képesek voltak flexibilis, illetve részmunkaidő keretében betölteni (Szalai 2000, 219). De azt Szalai is hangsúlyozza, hogy a különböző bekapcsolódási lehetőségek nem voltak egyformák a nők számára, mert a társadalmi hierarchia különféle pozícióiban helyet foglalók eltérő mértékben rendelkeztek olyan skillekkel (például a gondozással kapcsolatos munkák), melyeket sikeresen tudtak a bér munka piacán értékesíteni (például szociális gondozóként vagy akár szociális munkásként) (Szalai 2000, 219-221). Szalai egy másik tanulmányában bizonyítja, hogy a rendszerváltás követő pár éven belül végzett mobilitás kutatások az alulképzett nők csoportján belül nagyobb arányú intragenerációs mobilitást tudtak kimutatni, mint a hasonlóan alacsony végzettségű férfiak csoportjában – a mobilitás pedig jellemzően a mezőgazdasági vagy ipari szektorból történt a szolgáltató szektorba (Szalai 2001, 25).

Szalai egy másik tanulmányában mindemellett arra is rámutat, hogy a rendszerváltást követően a szegénység láthatóvá válása és volumenének felerősödése nyomán a szolgáltató szektor egy olyan ága épült ki (szociális ellátások, szociális szolgáltatások), ahol az oda dolgozni belépő nők korábbi helyzetükhöz képest kissé felfele mobilak lettek, és egyben érdekeltté váltak a szegénység bizonyos szintű fenntartásában, mert az adott nekik munkát (Szalai 2001, 33).

A 80-as években domináns antifeminista/emancipált nő-ellenes diskurzus (Goven 2000, 287) kontinuitása, sőt, talán nem túlzás azt állítani, hogy felerősödése volt megfigyelhető a rendszerváltást követően. Az 1992-es abortuszvita elemzésével mutat rá Susan Gal arra, hogy a vitában részt vevő két fő oldal miként használta a témát nagyon kevés az államszocializmus bukását követően arra, hogy a meglehetősen mozgalmas és sok új, az állampolgárok előtt ismeretlen politikai szereplő (pártok, politikus, tágabb értelemben vett közszereplők) újrarajzolja a politikai teret, és mintegy jelzésértékkel kifejezze saját politikai és ideológiai identitását (Gal 1994). Gal két fő oldalt azonosít a vitában: (1) populista¹⁴ írókat és keresztény szakembereket (*populist writers and Christian professionals*), valamint (2) a liberális ellenzéket. Az előbbi oldal az abortuszt nyilvános kérdésnek tekintette, démonizálta, és tragikus képekkel festette le a következményeit, a morális pánik nyelvén beszélt, és az abortusz szigorítása mellett érvelt, melyet a nemzet érdekének tartott. Ezzel szemben a liberális ellenzék az abortuszt a pár magánügyének tekintette, és a korábbi szabályozások negatívumait hangsúlyozta (Gal 1994). A vita azonban csak a felszínen szólt az abortuszról, jól példázza ezt az is, hogy a női hangok, pro vagy kontra vélemények, ha léteztek is (lásd például az utcai feminista tüntetéseket, aláírásgyűjtéseket¹⁵), teljesen marginális szerepet töltöttek be a vitában Gal elemzése szerint.

A 90-es évek nyilvános diskurzusaiban a feminizmus mint jelenség is tematizálódott, ha nem is erőteljesen, de létezően. Barát Erzsébet és munkatársainak az 1990-2001 közötti időszakot felölelő sajtóelemzéséből kiderül, hogy a nyomtatott közéleti sajtótermékekben a feminizmusról jellemzően

¹⁴ A korábbi népesedéspolitikai viták (lásd Heller et al. 1990) során népies íróknak nevezett csoporttal mutatnak azonosságot, hasonlóságot.

¹⁵ Ezekről lásd Bozzi és Czene 2006, 36-44.

kirekesztő módon beszélő cikkeket lehetett találni, és ez a beszédmód jellemzően háromféle formát vett fel: (1) antikommunista beszédmód, mely a feminizmust a kommunista és államszocialista múltához kötődő ideológiaként jelenítette meg, (2) Amerika ellenes beszédmód, amely a feminizmust kulturálisan „idegen” ideológiaként jelenítette meg, és így utasította el, (3) nőellenes beszédmód, amely szerint a feminizmus ráerőszakolja magát a magyar nőkre, akik egyáltalán nem, vagy semmiképp nem így kérnek az emancipációból (Barát et al. 2004). A kirekesztő beszédmód mellett csupán szórványosan jutottak terephez a feminista öndefiníciók, melynek két ágát különítették el a kutatók: (1) reformfeminista beszédmód (2) radikális pozíció. Előbbit a szerzők azért marasztalják el, mert eredményeik szerint ugyanazon heteronormatív, éppen ezért kirekesztő társadalmi keretben gondolkodik a feminizmusról, mint az előbb bemutatott kirekesztő beszédmódok. Utóbbi pedig szinte hiába kérdőjelezi meg ezt az alapot, a diskurzus jelenléte meglehetősen marginális – még a feministák körében is.

Az átmenet éveiben látható átalakulásoknak egy fontos következménye lett, hogy a vasfüggöny leomlása után Magyarországon is új lélegzethez jutnak a civil szervezetek, amelyek nem egy légüres térben, hanem sokszor nemzetközi kapcsolataikon keresztül végzik a tevékenységüket, illetve jutnak támogatáshoz. Jennifer Suchland tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az átmenet időszakában a posztoszocialista országokban és az egykori „első” világ országaiban működő feminista és nőjogi szervezetek közötti viszonyt meghatározták azok a feltevések, amelyekkel utóbbiak éltek a posztoszocialista országokban élő nők helyzetére vonatkozóan (Suchland 2011, 850). Alapvető problémát jelentett, hogy a nyugati mozgalmak saját magukat és saját társadalmi-gazdasági kontextusukat használták mérceként, és ugyanazokat a jelenségeket akarták problematizálni a posztoszocialista kontextusokban, ezáltal egy egyenlőtlen viszony konstruálódott, amely egy váratlan színen termelte újra a globális egyenlőtlenségeket. Szemléletesen utal erre Suchland, mikor azt mondja, hogy „míg a harmadik világbeli nők az elnyomás passzív alanyaiként konstruálódtak meg, addig a második világ női úgy, mint akik a hamis tudattól szenvednek” (Suchland 2011, 850), vagyis képtelenek felismerni az őket elnyomó struktúrákat és társadalmi viszonyokat.

2.3.3 A nemek közötti egyenlőség alakulása Magyarországon a 2000-es években

2.3.3.1 Jogi keretek

A nemek közötti egyenlőség tárgyalásánál feltétlenül fontos vizsgálni azt, hogy a jog milyen kereteket biztosít ennek az egyenlőségnek a kiépüléséhez. A 2011 végéig hatályos magyar alkotmány szövege a 66. paragrafusban nyilvánította ki a nemek egyenjogúságát: „A Magyar Köztársaság biztosítja a férfiak és a nők egyenjogúságát minden polgári és politikai, valamint gazdasági, szociális és kulturális jog tekintetében.”¹⁶ A 2012. január 1-jétől hatályos alaptörvény XV. cikkében szintén kinyilvánítja, hogy „a nők és a férfiak egyenjogúak”, továbbá kiemeli, hogy „Magyarország külön intézkedésekkel védi [...] a nőket [...]”.¹⁷ Ahogyan majd látni fogjuk, a jogi alapszövegekben deklarált *de jure* egyenjogúság és az ezen az alapon definiált jogegyenlőség *de facto* sérül a gyakorlatban Magyarországon.

A nemek közötti egyenjogúság jogi feltételeinek a megteremtésében fontos lépés volt az EU-s csatlakozás előszobájában a 2003. évi CXXV. törvény megszavazása és hatályba lépése az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, melyben a védett tulajdonságok között szerepel a nem, a nemi identitás, a szexuális irányultság, valamint az anyaság (terhesség) és apaság is¹⁸. Hiába garantált azonban a jogegyenlőség, az adatok arról árulkodnak, hogy a jogsértést elszenvedettek, a diszkrimináció áldozatai csak elvétve fordulnak a hatóságokhoz, például az EBH-hoz (Vajda 2014, 128).

2.3.3.2 Oktatás

Az oktatási rendszer szerepe a társadalmi egyenlőtlenségek kisimításában avagy újratermelésében, ahogyan azt számtalan elemzés bebizonyította, igen jelentős. Ugyanez mondható el arról is, hogy az oktatási rendszer milyen szerepet tölt be a nemek közti egyenlőtlenségek alakításában. Persell és munkatársai

¹⁶ Letöltés helye: http://www.njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=222.207867#foot1 Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 2.

¹⁷ Letöltés helye: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 2.

¹⁸ Letöltés helye: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300125.TV Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 2.

például amellet érvelnek, hogy az oktatás mind a nők hatalommal és önrendelkezéssel való felruházásához, mind pedig a nemek közti egyenlőtlenségek újratermeléséhez vezet (2006, 407). Ahogyan látni fogjuk, ez Magyarország esetében is igazolható.

Magyarországról tudjuk, hogy már az államszocializmus alatt komoly lépések történtek annak érdekében, hogy a nők iskolai végzettsége növekedjen, és ennek meg is lett a statisztikákban látható eredménye. Ha a 7 éven felüli férfi és női népesség iskolai végzettség mentén való összetételét vizsgáljuk, a népszámlálási adatokból követhető a változás.

4. táblázat: A 7 éven felüli magyar lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlása, nemenként, % (1960-2011)

	Legfeljebb 8 osztály	Szakma	Érettségi	Diploma	Teljes
FÉRFIAK					
1960	91	-	6	3	100
1970	78	7	10	5	100
1980	65	15	14	6	100
1990	58	19	14	8	100
2001	46	24	20	10	100
2011	34	27	25	14	100
NŐK					
1960	95	-	4	1	100
1970	87	2	9	2	100
1980	76	5	15	4	100
1990	68	8	18	7	100
2001	55	11	25	9	100
2011	41	13	30	17	100

Forrás: KSH, népszámlálások¹⁹, saját számítás

A 2011-es népszámlálás adatai alapján elmondható, hogy immáron már a teljes 7 évnél idősebb népesség körében igaz az, hogy a nőkön belül magasabb a diplomások aránya, mint a férfiakon belül. Természetesen fontos arra is kitérni, hogy életkori csoportok mentén még nagyobb eltéréseket lehet találni. A táblázatból jól látszik, hogy a nők körében az alacsonyabb iskolai végzettségűek is nagyobb arányban vannak, ez természetesen a nagyobb arányú idősebb női generáció tagjainak köszönhető.

Tehát célszerű megvizsgálnunk, hogy az általunk konkrétan vizsgált időszakban hogyan alakult nők és férfiak iskolai végzettsége, és ezen belül azt a

¹⁹ Letöltés helye: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_1_1_4_3.xls Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 10.

korosztályt vizsgáljuk, amely jellemzően már „letudta” az iskolai kötelezettségeket, vagyis nagy valószínűséggel már megszerezte a legmagasabb iskolai végzettségét.

5. táblázat: A diplomások aránya a 30-34 éves korcsoportban, nők és férfiak, % (2000-2012)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Férfiak	12,5	13,5	12,8	14,7	15,5	15,2	15,2	16,4	18,6	19,0	21,0	23,2	24,7
Nők	17,1	16,0	16,1	17,9	21,5	20,7	22,8	23,9	26,3	28,8	30,7	33,4	35,5

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²⁰, magyarországi adatok

Jól látható, hogy a 30-34 évesek korcsoportján belül már a 2000-es évek elején is igaz volt, hogy a nők között magasabb a diplomások aránya, mint a férfiak között, és bár mindkét nem esetében hosszútávon növekvő volt a trend, az olló tárgult.

Ahhoz tehát nem fér kétség, hogy a nők iskolai végzettségüket tekintve immár túlszárnyalták a férfiakat, de vajon milyen területeken szereztek diplomát a nők és a férfiak? A 2000-es évek során nagyfokú állandóság mutatkozott abban, hogy a különböző képzési területeken oklevelet szereztek között hány százalék a nők aránya. A területek között vannak olyanok, amelyeken az egész vizsgált időszakban körülbelül azonos arányban, és többségében szerezték meg a végzettséget nők. Ide tartozik a tanárképzés és oktatástudományok, a humán tudományok, az újságírás és információkezelés, az üzleti élet és irányítás, a személyi szolgáltatás, az egészségügy és a szociális ellátás területei. Más területek kifejezetten elnőiesedő tendenciát mutatnak, ha a 2000-es évek trendjeit vizsgáljuk. Ide sorolhatjuk a társadalomtudományokat, a jogot vagy az élő természettudományokat. Körülhatárolhatóak azok a területek is, amelyeken az oklevelet szereztek között kisebbségben vannak a nők: a vizsgált időszakban, bár nőtt a női diplomások aránya, de mindvégig kisebbségben maradtak a fizikai tudományokon és a védelmi szolgáltatásokon belül, és kisebb hányadát adják a nők az építészet és építéstudományok területén diplomát szerezetteknek is. Két olyan terület azonosítható, amelyen belül a női diplomások aránya kiugróan alacsonyabb a többi területhez képest, ezek pedig a mérnöki tudományok és a számítógép-tudomány.

²⁰ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

6. táblázat: A különböző képzési területeken az adott tanévben diplomát szerzettek között a nők aránya, % (2001-2011)

	2001/ 2002	2002/ 2003	2003/ 2004	2004/ 2005	2005/ 2006	2006/ 2007	2007/ 2008	2008/ 2009	2009/ 2010	2010/ 2011	változás (2001- 2010)
szociális ellátás	86,5	84,2	83,5	84,4	85,0	84,4	85,9	87,7	85,3	89,0	2,5
állategészségügy	65,1	57,8	56,7	64,7	69,6	65,9	73,2	65,6	73,6	77,1	12
tanárképzés és oktatástudomány	75,5	76,5	76,2	78,0	75,1	75,9	77,3	77,9	75,7	76,8	1,3
személyi szolgáltatások	68,9	74,3	78,0	75,9	75,4	77,1	75,7	77,0	75,5	75,9	7
humán tudományok	72,2	72,4	71,1	72,6	71,8	74,8	76,1	76,6	77,4	75,8	3,6
egészségügy	73,5	71,2	74,9	76,4	74,2	77,7	77,4	76,6	77,4	73,3	-0,2
élő természettudomány	61,3	65,9	59,9	64,2	70,6	66,4	67,6	69,3	69,1	72,6	11,3
újságírás- és információ-kezelés	72,4	75,9	76,6	77,6	75,0	76,0	78,9	79,3	78,0	72,1	-0,3
társadalomtudományok	58,7	61,8	61,9	62,1	66,7	69,2	72,8	72,6	72,2	70,4	11,7
üzleti élet és irányítás	71,3	67,2	67,2	69,9	72,3	72,0	73,2	73,1	71,1	68,6	-2,7
jog	56,5	57,8	59,4	58,5	60,7	64,0	63,8	66,0	65,2	63,8	7,3
művészetek	49,0	58,9	59,3	58,2	58,4	58,6	57,2	56,2	57,3	60,3	11,3
matematika és statisztika	42,2	40,3	44,4	47,4	46,2	49,2	41,2	34,0	49,5	58,6	16,4
környezetvédelem	46,5	52,3	51,3	56,4	61,7	55,8	55,9	57,2	54,3	55,9	9,4
gyártás és feldolgozás	64,5	55,9	58,5	53,8	56,4	60,9	60,2	55,6	58,3	53,5	-11
fizikai tudományok	38,3	41,7	31,0	41,9	38,4	43,4	45,0	40,1	46,8	48,8	10,5
mezőgazdaság	49,2	50,5	51,1	48,0	51,2	48,7	49,5	48,3	49,0	48,5	-0,7
építészet és építéstudomány	38,1	38,0	35,9	38,9	38,3	41,3	45,1	41,9	40,7	39,9	1,8
védelmi szolgáltatások	22,3	20,8	28,3	24,5	43,7	28,8	36,2	37,2	36,2	38,8	16,5
számítógép-tudomány	16,9	15,0	21,4	28,5	31,6	18,5	25,4	23,6	18,9	17,3	0,4
mérnöki tudományok	13,3	13,9	14,3	12,7	13,0	13,0	10,4	10,4	9,6	10,7	-2,6
összesen	61,0	62,2	62,9	64,0	64,6	65,4	65,4	66,3	65,6	64,0	

Forrás: Oktatási Hivatal, saját számítás

Alaposan megvizsgálva ezt a listát nem nehéz észrevenni, hogy olyan területeken magasabb a női diplomások aránya, amelyek jellemzően alulfizetett, alacsony jövedelmet biztosító foglalkozások betöltésére jogosítanak fel, míg például mérnöki vagy számítógépes diplomával jól vagy jobban fizető állásokra lehet pályázni. A felsőoktatási rendszerre is jellemző tehát az erőteljes horizontális nemi szegregáció, amely aztán a munkaerőpiacra tovagyűrűzve fejt ki hatását egyik komoly komponensét jelentve a nemek közötti jövedelemkülönbségeknek. Ráadásul, ahogyan arra egy nemrégien megjelent kutatási jelentés is rámutat, a végzettek jövedelemkülönbségei minden képzési területen hasonló képet mutatnak: a frissdiplomás fiúk rendre magasabb kezdő fizetéssel rendelkeznek, mint a frissdiplomás lányok (Veroszta 2012, 41), vagyis már a pályakezdésnél láthatóak a különbségek.

Az oktatási rendszer már az egészen korai lépcsőfokokon különbséget tesz lányok és fiúk között, s ennek a különbségtételnek fontos közvetítői az óvodapedagógusok, nem véletlen tehát, hogy az 1996-os óvodai nevelés alapprogramjának 2009-es módosításába bekerült egy passzus, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy az óvodapedagógusok lehetőleg kerüljék el nevelő munkájuk során a nemi sztereotípiák megerősítését a gyermekekben (Kereszty 2014, 270). A 2010-es kormányváltást követően a felállt új kormány egyik első (meglehetősen nagy szimbolikus értékkel bíró) lépése volt ennek a passzusnak az átírása, egy későbbi, 2012-es módosítással pedig immáron egy teljesen általános megfogalmazás vette át a korábbiak helyét, eltüntetve a konkrét utalást a nemi sztereotípiák megszüntetésére.

Az iskola ráadásul, mint egy fontos szocializációs terep, szintén hozzájárul a nemi szerepek, pontosabban a nemi sztereotípiák elsajátításához: az úgynevezett rejtett tanterv révén a tanulók különféle normatív üzeneteket kapnak arról, hogy a tanulói szerepet fiúként és lányként hogyan is kell alakítaniuk, legyen szó akár a pedagógusoknak az órai interakciók során küldött üzeneteiről, a különböző típusú tantárgyak mentén való különféle teljesítményelvárásokról (Thun 1996, 407-409), vagy a tankönyvekben és kötelező olvasmányokban látható nő- és férfiképről (Hódosy 2013). A nemi szocializáció eredménye, hogy a lányokra inkább jellemző, hogy

szorgalmasabbak, szófogadóbbak, a fiúk viszont például kevésbé tudnak figyelni, a kevesebb siker miatt a tanulási kedvük is alacsonyabb, ez pedig jobb iskolai eredményeket okoz a lányok esetében (Kereszty 2014, 279), amelynek birtokában sikeresebben veszik a felvételi akadályait, és a felsőoktatásban is sikeresebben teljesítenek, ahogyan azt korábban bemutattuk.

Sokat számít az iskolán belüli szervezeti kultúra is abban, hogy milyen üzeneteket közvetít a fiú és lány tanulók és oktatók számára az elvárt nemi szerepekről. Szekeres Valéria és munkatársai például a műszaki tudományok területén tanuló női hallgatók tapasztalatait vizsgálva jutottak arra a következtetésre, hogy az intézményen belül hasonló mechanizmusok nehezítik meg a szakmai életüket, mint ami az iskolán kívül, a munkahelyeken várja őket (Szekeres et al. 2013).

A felsőoktatás lépcsőfoka után, a kutatói pályán szintén úgy tűnik, hogy a női kutatók karrierlehetőségei korlátozottabbak a férfiakénál, és ebben is kevés változás történt a 2000-es években.

7. táblázat: A nappali doktori képzéseken résztvevők, valamint az egyetemi és főiskolai oktatók különböző beosztásaiban dolgozókon belül a nők aránya, % (2003-2012)

	2003	2006	2007	2008	2010	2011	2012
Doktori képzés (nappali tagozat)	42,4*	NA	50,1	49,9	50,1	50,0	50,2
Tanársegéd	39,8	49,8	50,4	49,6	49,4	50,3	50,7
Adjunktus	35,3	44,0	43,9	43,6	42,9	43,9	44,1
Docens	28,7	34,0	34,1	34,5	33,7	33,9	33,5
Tanár	13,8	19,4	20,2	19,9	19,7	20,1	20,7

*2001-es adat

Forrás: KSH, *Nők és férfiak Magyarországon 2003, 2008, 2011, 2012.*

Jól látszik, hogy míg a nappali tagozatos doktori képzéseken résztvevők ²¹, valamint a tanársegédek csoportja nemek szempontjából kiegyenlített, addig az adjunktusi, de főként a docensi szinttől már csökkenő arányban találkozhatunk nőekkel. A táblázatból az is kiolvasható, hogy a 2000-es évek elején beinduló javuló tendenciák az évtized derekán lefékeződtek, és bár visszaesés nem következett be, de az arányok meglehetősen stabilan konzerválódtak. Arról pedig, hogy az egyetemi berkeken belül sem változott

²¹ Itt fontos megemlíteni, hogy képzési területenként igen eltérő doktoranda-arányokat láthatunk, hiszen folytatódnak azok a mintázatok, amelyek a felsőoktatás horizontális szegregációja nyomán kialakultak.

sokat a patriarchális szervezeti kultúra, és ez miként gördít akadályokat a nők előmenetele elé, Joó Mária (2013) ad szemléletes betekintést egyik tanulmányában.

2.3.3.3 Munkaerőpiac

Az oktatás területe, ahogy láthattuk, már részben megágyaz a nők és férfiak között található munkaerő-piaci egyenlőtlenségeknek. Mivel az általunk felhasznált kérdőívek a nemi szerepekkel kapcsolatos elképzeléseket nem kizárólagosan, de jellemzően a munkaerő-piaci szerepvállaláshoz kapcsolódva, azzal relációban vizsgálják, ezért igen részletesen tekintjük át, hogy a 2000-es évek során hogyan alakult nők és férfiak munkaerő-piaci pozíciója.

Az adatok vizsgálata előtt fontos továbbá hangsúlyozni, hogy milyen értelmezési keretben érdemes az adatokra tekinteni. Vajda Róza arra mutat rá tanulmányában, hogy a különféle szakpolitikai, így a foglalkoztatáspolitikai döntések meghozatala során is a nőkre nem mint alanyi jogokkal rendelkező társadalmi csoportra, hanem elsősorban mint a népesség újratermeléséért felelős szereplőkre tekintenek a döntéshozók (Vajda 2014, 100-101). Ezt a szerepet elsődlegesnek tartva, ehhez igazítva döntenek a különféle foglalkoztatáspolitikai kérdésekben, a döntéshozók szeme előtt a munkaerőpiacon megjelenő nők jelenlegi vagy leendőbeli anyák. Ahogyan látni fogjuk, az általunk vizsgált kérdőívek és kérdőívkérdések sajnos ugyanebbe a paradigmába ragadnak bele: a nők munkavállalásának kérdését úgy tálalják, hogy az összeütközik a magától értetődően vett anyai szereppel.

Vajda azt is kihangsúlyozza, hogy a nők foglalkoztatottsága szoros összefüggést mutat a nők munkavállalásával kapcsolatos attitűdökkel, és így a nemek közti társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos attitűdökkel is (Vajda 2014, 150). Ezek az attitűdök valóban nem választhatóak el attól a környezettől, gender rezsimtől, amelyben megszületnek, éppen ezért szükséges itt is alaposan bemutatnunk azokat a folyamatokat, amelyek a makrostatisztikákból a 2000-es évekre vonatkozóan kimutathatóak.

A Vajda Róza által „gyesrezsím”-nek nevezett jóléti gender rezsimben nemcsak a gyermekes, hanem a gyermektelen nőket is hátrányosan érintik a

gyermekgondozási és foglalkoztatáspolitikák (Vajda 2014, 123). A különböző gondoskodói feladatokat szinte kizárólag a nő számára előíró (anyaként, nagymamaként, gondozásra-ápolásra szoruló szülő lányaként), és őket emiatt otthontartó tradicionális nemi szerepek, valamint a gyermek- és idősgondozási rendszer hiányosságai (alacsony szintű hozzáférés) lefedezik a foglalkoztatás volumenét, és a munkáltatóknak a női és férfi dolgozóikkal szemben mutatott megkülönböztető viselkedését valószínűsítik (Vajda 2014, 123). Vajda szerint a gyesre szim nem új keletű jelenség Magyarországon, hiszen gyakorlatilag a GYES 1967-es bevezetése óta igyekszik betölteni a felesleges munkaerő munkaerőpiactól való távoltartásának és a népességszám reprodukciójának, növelésének a célját (Vajda 2014, 124).

Férfiak és nők foglalkoztatási rátájában a 2000-es évek során szinte semmilyen komolyabb érdemi változás nem történt idehaza. Ez a változatlanság-tézis azonban felülírható, ha korosztályonként vizsgálódunk: így ugyanis látható, hogy a 15-24 éves fiatalok körében erőteljesen csökkent, a 25-49 évesek között stagnált, az 50-64 évesek esetében viszont nőtt a foglalkoztatási ráta.

8. táblázat: Foglalkoztatási ráta nemenként és korcsoportonként, % (2000-2012)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
15-24 évesek													
Férfiak	37,0	34,4	31,7	29,9	26,3	24,4	24,5	24,2	23,2	19,9	20,0	19,9	20,0
Nők	29,2	26,4	25,6	23,4	20,3	19,2	18,8	17,8	16,8	16,3	16,6	16,7	17,2
Összesen	33,1	30,4	28,6	26,7	23,3	21,8	21,7	21,0	20,0	18,1	18,3	18,3	18,6
25-49 évesek													
Férfiak	80,7	81,5	81,9	82,4	82,8	82,6	83,3	83,7	83,1	80,5	79,6	81,0	81,4
Nők	67,4	68,1	67,2	68,1	67,1	67,4	67,5	67,8	67,7	66,6	66,5	66,2	68,0
Összesen	74,0	74,8	74,5	75,2	74,9	74,9	75,4	75,7	75,4	73,6	73,1	73,6	74,8
50-64 évesek													
Férfiak	47,8	48,0	48,4	51,0	50,9	52,8	53,5	53,9	51,8	51,5	50,5	50,8	53,4
Nők	31,6	32,0	34,8	37,8	40,2	42,2	43,0	42,3	41,9	41,7	43,5	44,1	44,9
Összesen	39,1	39,4	41,0	43,9	45,1	47,1	47,9	47,6	46,5	46,2	46,8	47,2	48,8
Összes 15-64 évesek													
Férfiak	62,7	62,9	62,9	63,5	63,1	63,1	63,8	64,0	63,0	61,1	60,4	61,2	62,5
Nők	49,4	49,6	49,8	50,9	50,5	51,0	51,1	50,9	50,6	49,9	50,6	50,6	52,1
Összesen	55,9	56,1	56,2	57,0	56,6	56,9	57,3	57,3	56,7	55,4	55,4	55,8	57,2

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²², magyarországi adatok

²² Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

Ha ebben az aktív (25-49 évesek) korosztályban azt is figyelembe vesszük, hogy iskolai végzettségenként milyen különbségek vannak a foglalkoztatási rátában, akkor azt láthatjuk, hogy a középfokú iskolai végzettséggel bírók csoportjára igaz az egyedül, hogy nem nőtt a különbség nők és férfiak foglalkoztatási rátája között, a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségűek esetében a vizsgált időszakban a nők foglalkoztatási rátája meredekebben csökkent a férfiakéhoz képest.

9. táblázat: A 25-49 évesek foglalkoztatási rátája iskolai végzettség és nemek szerint, % (2000-2012)

25-49 évesek	2000	2004	2008	2012
Legfeljebb 8 általános				
Férfiak	59,2	58,6	58,8	56,6
Nők	47,7	44,4	41,7	40,6
Összesen	52,5	50,7	49,7	48,4
Legfeljebb érettségi				
Férfiak	83,8	86,0	85,8	83,3
Nők	71,5	69,8	69,9	70,6
Összesen	78,1	78,4	78,4	77,5
Diploma				
Férfiak	94,9	94,6	93,9	92,6
Nők	83,8	82,3	81,2	77,5
Összesen	88,7	87,6	86,6	83,7

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²³, magyarországi adatok

Mind az alapfokú végzettségűek, mind pedig a diplomások esetében távolodni látszik tehát egymástól nők és férfiak foglalkoztatása. Különösen szembeötlő ez a távolodás a diplomások esetében: míg a 2000-es évek elején a diplomás férfiak foglalkoztatási rátája alig 10 százalékponttal volt magasabb a diplomás nőkéhoz képest, addigra 2012-re már 15 százalékpontosra nőtt a különbség.

Az alacsony iskolai végzettségűek esetében látható foglalkoztatási olló növekedése mögött szintén a nők relatív pozícióvesztése áll. Jól látható, hogy míg az alacsony iskolai végzettségű férfiak esetében alig csökkent a foglalkoztatottság, a nők esetében jelentősebb mértékű mérsékelődés volt megfigyelhető az elmúlt években. Az alacsonyabban iskolázottakon belül tehát a nők még hátrányosabb helyzetben vannak a munkaerőpiacon (teljes képet a munkanélküliség vizsgálata után kaphatunk).

²³ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

A férfiak és a nők közötti munkaerő-piaci egyenlőtlenségek leginkább akkor rajzolódnak ki a szemünk előtt, ha a kisgyerekek (6 éven aluliak) számát is figyelembe vesszük az elemzésben. Mindezen túl kísérletet teszünk arra, hogy státusbeli különbségeket ábrázoljunk – megvizsgáljuk, hogy az iskolai végzettségtől hogyan függ a kisgyerekes nők és férfiak foglalkoztatási volumene.

A 20 és 49 év közötti férfiak és nők foglalkoztatási rátáját hasonlítjuk tehát össze, figyelembe véve a gyerekeik számát és legkisebb gyermekük korát, mindezt 2005 és 2012 között.

10. táblázat: Alapfokú végzettségű 20-49 évesek foglalkoztatási rátája gyerekszám és nemek szerint, % (2005-2012)

20 és 49 évesek ALAPFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Nincs gyerekük								
Férfiak	57,9	57,1	55,9	55,2	50,0	49,7	51,8	51,8
Nők	52,2	50,9	53,3	52,4	48,4	51,6	49,6	50,8
Összesen	55,4	54,4	54,8	54,0	49,3	50,5	50,9	51,4
1 gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	66,9	66,4	69,3	71,2	63,3	55,7	65,0	64,3
Nők	25,6	26,8	29,2	26,9	25,6	25,0	17,7	20,9
Összesen	45,9	45,3	46,5	48,2	45,2	39,3	39,8	42,2
2 gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	66,7	64,6	63,3	57,0	60,4	54,3	57,7	61,7
Nők	24,5	20,4	21,3	20,4	19,1	16,8	15,9	24,8
Összesen	44,1	39,5	39,6	37,3	38,2	33,9	33,6	40,8
3 vagy több gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	49,5	44,5	48,3	50,3	49,8	50,5	46,0	45,2
Nők	13,2	12,4	8,2	9,3	6,5	8,5	9,0	7,9
Összesen	29,1	26,6	26,7	27,8	25,6	27,8	25,2	24,4

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²⁴, magyarországi adatok

Ahogy azt korábban láthattuk, a 20 és 49 év közötti, legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezők foglalkoztatási rátája igen alacsony volt végig a vizsgált időszakban. Ha ugyanennek a csoportnak a kisgyermekes férfi és női foglalkoztatási rátáját vetjük össze, figyelembe véve azt is, hogy hány gyermekük van, jól látszik, hogy míg a hasonló korú és iskolai végzettségű gyermektelenekhez képest az egy vagy kétgyermekes férfiak

²⁴ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

foglalkoztatási rátája magasabb, addig a háromgyermekes férfiak esetében ez már jelentősen lecsökken. Így is megfigyelhető egyfajta fokozatosság: az alacsony végzettségű, tehát munkaerő-piaci helyzetét tekintve az egyik legkedvezőtlenebb szituációban lévő csoport férfi munkavállalói között a nagyobb gyerekszám rendre alacsonyabb foglalkoztatással jár együtt.

A helyzet nem különbözik ettől a hasonlóan alacsony végzettségű nők esetében sem, viszont az jól látszik, hogy körükben körülbelül feleakkora, háromgyermekesek esetében harmad- vagy negyedakkora a foglalkoztatás, mint a hasonló számú gyerekekkel rendelkező, hasonlóan alacsony iskolai végzettségű férfiak esetében. Az utóbbi években stabilan 10 százalék alatt maradt a háromgyermekes, alacsony iskolai végzettséggel bíró nők foglalkoztatási rátája.

11. táblázat: Középfokú végzettségű 20-49 évesek foglalkoztatási rátája gyerekszám és nemek szerint,% (2005-2012)

20 és 49 évesek KÖZÉPFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Nincs gyerekük								
Férfiak	79,4	80,9	80,8	80,6	76,6	75,6	75,6	77,5
Nők	77,6	76,9	76,0	76,4	74,8	73,9	74,0	75,7
Összesen	78,7	79,3	78,9	78,9	75,9	74,9	74,9	76,8
1 gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	90,6	90,8	91,0	88,1	89,2	88,9	89,7	85,9
Nők	39,4	39,4	39,5	38,8	39,0	37,8	35,7	40,4
Összesen	64,2	64,7	64,8	63,2	64,1	64,1	63,5	63,3
2 gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	88,9	91,4	91,5	91,6	88,9	87,8	88,0	86,5
Nők	37,9	41,9	38,8	37,6	38,5	39,9	36,5	39,9
Összesen	62,9	66,8	66,1	64,7	63,9	63,9	62,8	64,4
3 vagy több gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	85,2	83,9	87,3	86,1	81,2	81,6	84,1	82,4
Nők	23,0	23,3	23,6	26,7	27,3	25,0	26,4	30,0
Összesen	54,7	54,4	55,1	56,1	55,0	53,4	55,1	56,6

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²⁵, magyarországi adatok

A középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők, akár a férfiakat, akár a nőket tekintjük, magasabb foglalkoztatási szintnek örvendenek, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. A középfokú végzettségű gyerekes

²⁵ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

férfiak foglalkoztatási szintje globálisabban is magasabb, mint a hasonló korú és iskolai végzettségű, de gyermektelen férfiaké. Ez a mintázat részben már az alacsonyabb iskolai végzettségűek esetén is látható volt, és annak köszönhető, hogy a gyermektelenek között magasabb arányban találhatók fiatalok, akiknek a foglalkoztatási szintje alacsonyabb a vizsgált 20-49 éves korosztályon belül.

A középfokú iskolai végzettségű nők foglalkoztatási rátája gyerekszámától függetlenül magasabb, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaiknak, de az ő körükben is igaz, hogy foglalkoztatottságuk jelentősen elmarad a gyermektelen középfokú végzettségű nőkéétől. A hasonló iskolai végzettségű és gyerekkel rendelkező férfiak és nők foglalkoztatási rátája között sem túlzás azt állítani, hogy szakadék tátong. A különbség különösen élessé a háromgyerekesek között válik: míg a középfokú végzettségű és három gyerekkel rendelkező nők körülbelül negyede dolgozik, addig ugyanez az arány a hasonló élethelyzetben lévő férfiak esetében több mint 80 százalék.

Vajon hogyan alakulnak ezek az arányok, ha a felsőfokú végzettségű férfiak és nők körében vizsgálódunk?

12. táblázat: Felsőfokú végzettségű 20-49 évesek foglalkoztatási rátája gyerekszám és nemek szerint, % (2005-2012)

20 és 49 évesek FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Nincs gyerekük								
Férfiak	91,0	90,2	91,9	92,8	90,5	87,6	89,8	89,8
Nők	92,1	92,5	91,1	91,1	88,6	87,7	88,1	88,0
Összesen	91,6	91,5	91,5	91,9	89,5	87,7	88,9	88,8
1 gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	99,1	97,8	98,3	98,2	99,1	96,9	95,2	96,3
Nők	43,8	43,3	36,0	46,3	40,5	39,6	47,5	44,3
Összesen	67,3	65,5	61,8	67,0	62,6	61,2	66,0	64,7
2 gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	99,7	98,6	97,8	97,8	96,0	94,3	95,9	97,8
Nők	52,3	53,8	44,6	41,6	41,5	46,7	45,4	46,4
Összesen	74,2	73,7	66,3	64,7	62,8	67,3	67,7	66,9
3 vagy több gyerek (legkisebb 6 évesnél fiatalabb)								
Férfiak	94,5	95,6	96,0	94,7	95,1	93,8	95,6	98,6
Nők	40,0	55,0	40,6	39,7	46,2	35,8	44,1	43,0
Összesen	67,2	74,7	68,5	67,5	67,9	62,5	70,1	68,4

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²⁶, magyarországi adatok

A felsőfokú végzettségű férfiak életében nem okoz jelentős változást a foglalkoztatás szintjében, ha több gyermekkel rendelkeznek: még a háromgyerekes férfiak foglalkoztatási rátája is stabilan 90 százalék felett alakul. A hasonlóan magas iskolai végzettségű nők esetén már más a helyzet: szinte függetlenül attól, hogy egy, kettő, három vagy több (kis)gyerekük van, körülbelül 40 százalékuk dolgozik. A felsőfokú végzettségű nők esetében tehát nem látható a gyerekszám növekedésével párhuzamosan járó foglalkoztatási szint csökkenés, a magasabb iskolai végzettség valamelyest mérsékelni tudja a magasabb gyerekszám foglalkoztatási volument rontó hatását. Az öröm azonban nem lehet felhőtlen, hiszen jól láthatóan igen alacsony szinten reked meg a kisgyerekes nők foglalkoztatása.

A kisgyerekes nők foglalkoztatási szintje gyerekszámától és iskolai végzettségétől függetlenül javul, ha a legkisebb kisgyerek eléri a 6 éves életkort. Az alap- és középfokú végzettségű nők esetében közel kétszeresére növekszik a foglalkoztatottak aránya a különböző gyerekszámú csoportokon

²⁶ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

belül, és így megmarad a magasabb gyerekszámmal járó csökkenő foglalkoztatási ráta. A felsőfokú végzettségű nők esetében az egy- és a kétgyermekes nők 90 százalék feletti foglalkoztatási rátával rendelkeznek, ha a legkisebb gyermekük 6 és 11 év közötti, a háromgyermekes nőké pedig körülbelül 80-85 százalékra nő meg. Úgy tűnik tehát, hogy a három vagy többgyermekesek egy része számára a formális munkaerőpiactól való távolmaradás nem ér véget azzal, ha a legkisebb gyerek is iskolássá válik.

Mindezek a számok egy nagyon fontos, a nők csoportján belüli egyenlőtlenségre hívják fel a figyelmet. A magasabb iskolai végzettségű nők formális munkaerő-piaci pozíciója relatíve kedvezőbb az alacsony iskolai végzettségű, de hasonló számú gyerekkel rendelkező nőkhez képest. Az előny relatív és törékeny, hiszen ahogyan láttuk, a diplomás kisgyermekes nők is komoly lemaradást mutatnak a foglalkoztatottságban, viszont még mindig jobbak az esélyeik visszalépni a munkaerőpiacra formális szektorába, mint az alap- vagy középfokú végzettséggel rendelkező társaiknak. A 2012-es TÁRKI Háztartás Monitor adataiból kiderül, hogy a kutatás ideje alatt GYES-en, illetve GYED-en lévő nők fele jelezte, hogy van olyan munkahelye, ahova a szülői szabadság lejárta után visszamehet dolgozni, éles különbségek rajzolódtak ki azonban az iskolai végzettségek mentén: míg a legfeljebb 8 osztályt végzett GYES-en, GYED-en lévők közül minden tizedik, addig a diplomás társaik 92 százaléka jelezte, hogy van hová visszamennie dolgozni (Gregor 2013, 108).

Természetesen kérdés, hogy a formális munkaerőpiactól való távolmaradás vagy éppen a visszalépés mennyire saját döntésből vagy a körülmények kényszeréből fakad. A gyermekgondozó, különösen a bölcsődei intézmények férőhelyhiánya vagy a gyermekfelügyelet megoldatlansága egy adott településen minden kisgyermekes, a munkaerőpiacra visszalépni kívánó nő problémája, de alternatív megoldásokat (gyakran a magánszektorból) sokszor csak az urbánus, magasabb jövedelmű családok nőtagjai engedhetnek meg maguknak. Ugyancsak ők azok, akiknek településén a bölcsődei férőhelyek száma is valamivel magasabb.

A statisztikai adatok vizsgálatával kinyert megállapításokat azonban más fénybe helyezi, hogy ha a foglalkoztatottság fogalmát kissé kritikusabban szemléljük. Fodor Éva és Kispéter Erika GYES-en, GYED-en lévő anyákkal

készített interjúk elemzése során világítanak rá arra, hogy miközben az alanyaik döntő többsége úgy nyilatkozott, hogy nem dolgoznak, az interjú későbbi szakaszában egyre másra derültek ki olyan ad hoc jellegű, informális, fizetett tevékenységek, amelyek révén valamekkora pénzzel ők is hozzájárultak a család bevételeinek növeléséhez (Fodor és Kispéter 2014, 389-391). Elemzésük egyik fontos megállapítása, hogy a fizetett szülői szabadság ideje alatti és a későbbi munkavégzés tekintetében sokkal több hasonlóságban osztoznak a különböző társadalmi osztályokba tartozó nők: informális, de legalább flexibilis feketemunkák, kiszolgáltatottság, bizonytalanság, diszkrimináció (Fodor és Kispéter 2014, 393). Amikor tehát a statisztikai adatok szemléljük, fontos észben tartanunk, hogy a formális munkaerő-piactól időszakosan távollévők, köztük a kisgyermekesek nagyon sokféle ad hoc jellegű munkát végeznek, ezt azonban a legtöbb esetben kényszerből fakadóan meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben teszik.

A nemek közötti formális munkaerő-piaci egyenlőtlenségeknek az egyik „legkíméletlenebb” mutatója az úgynevezett gender pay gap, vagyis a nők és férfiak átlagos bruttó órabére közötti különbségnek a férfiak átlagos bruttó órabérére vetített értéke. 2007 előtt nem állnak rendelkezésünkre a korcsoportos bontás szerinti adatok, így csak azt láthatjuk, hogy a nők átlagosan 16 százalékkal kerestek kevesebbet 2002-ben, és ez 11 százalékra mérséklődött 2006-ig (ez a közalkalmazottak körében zajló bérkiigazítás eredménye, lásd Borbély 2011, 116). 2007-re ismét nőtt a bérkülönbség, és azóta is egy körülbelül 16 százalékos szinten stabilizálódott.

13. táblázat: Nők és férfiak átlagos bruttó órabére közötti százalékpontbeli különbsége Magyarországon, korosztályonként (2000-2011)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
25 év alattiak	Nem elérhetőek az adatok korcsoport szerinti bontásban.							0,1	0,5	-0,6	-1,1	4,1
25-34 évesek								11,2	10,2	8,9	8,1	8,9
35-44 évesek								22,4	24,3	23,0	22,9	23,2
45-54 évesek								17,9	19,5	20,4	21,4	21,4
55-64 évesek								18,0	18,0	17,5	19,7	18,4
65 év felettiek								12,3	20,6	20,5	19,9	21,0
Összesen	21	20	16	12	14	11	11	16,1	16,7	15,5	15,9	15,9

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²⁷, magyarországi adatok

Ugyanakkor a fenti táblázat arra világít rá, hogy az életciklus során a jövedelemkülönbségek drasztikus változásokon mennek keresztül. Míg a 25 év alattiak esetében jóformán egyenlő bért kapnak nők és férfiak átlagosan, addig a 25-35 évesek körében a férfiak átlagosan 10 százalékkal, a 35-49 évesek körében pedig átlagosan 25 százalékkal keresnek többet, mint a nők. Vajon miért van ez így? Miért növekednek a bérkülönbségek?

Kézenfekvő a magyarázat, hogy a különbségeket a szülővé válás okozza: a nők bére csökken, a férfiaké viszont jellemzően inkább nő a gyerekszámmal párhuzamosan. Ewa Cukrowska és Lovász Anna lengyel és magyar béradatokat vizsgálta abból a szempontból, hogy a férfiak és nők közti jövedelmi különbségek mekkora hányadát magyarázza a gyerekekkel való rendelkezés, vagyis a szülőség (2014). Eredményeik szerint a magyarországi nő-férfi bérkülönbségek főként a gyermektelen nők és férfiak bérkülönbségének, valamint a gyermekes férfiaknak a gyermektelen férfiakkal szembeni bérprémiumának köszönhetőek, és kevésbé a gyermektelen nők és gyermekes nők bérkülönbségének (Cukrowska és Lovász 2014, 20).

Az említett tanulmány szerzőpárosa ötféle magyarázatot különített el a témában vizsgálódó szakirodalmak között, amelyek a nők esetében a gyermekes és gyermektelen nők bérkülönbségére keresik az okokat: (1) a hosszú szülői szabadság miatt értékét veszti a tudás, (2) a nők inkább a

²⁷ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

kevesebbet fizető, de „családbarátabb” munkahelyeket választják (pl. a közsférát), (3) a gyermekes és gyermektelen nők észrevétlenül maradt heterogenitása, (4) a gyermekes nők alacsonyabb termelékenység, (5) a diszkrimináció (Cukrowska és Lovász 2014, 7). Ez utóbbi csoportba tartoznak azok a magyarázatok, melyek szerint a kezdeti egyenlő fizetések egymástól való egyre élesebb elválása leginkább annak köszönhető, hogy a nőknek és a férfiaknak egy-egy szervezeten, munkahelyen belül eltérő vágányra kerül a szakmai élete, pályafutása a bekerülést követően. Míg a férfiak előtt sokkal inkább nyitott felfelé egy szervezet, addig a nők sokszor olyan állásokban találják magukat, ahonnan kevésbé van előrelépés. Ehhez a gyerekvállalásnak is köze van. Christy Glass és Fodor Éva egyik kiváló tanulmányukban tárták fel, hogy a magyarországi multinacionális nagyvállalatok milyen különböző technikákat dolgoznak ki arra, hogy a GYES-en, GYED-en lévő alkalmazottakat például átszervezésre hivatkozva már vissza se vegyék, vagy éppen ha vissza is veszik, jellemzően valamilyen „zsákutcás” pozícióba vagy munkakörbe fogadják vissza, ahol az előrelépési lehetőségek nagyon korlátozottak (Glass és Fodor 2011).

Érdemes felfigyelni arra, hogy a férfiak és a nők jövedelme közti, a 25-44 éves kor között összeszedett különbségek a későbbiekben csak alig csökkennek. Ennek az egyik komoly következménye a későbbiekben az úgynevezett gender pension gap, vagyis a nyugdíjakban megjelenő különbségek a férfiak és a nők között (European Commission 2013). Magyarországon 2009-ben 15 százalék volt a nyugdíjak közötti különbség, vagyis szinte teljesen „átöröklődik” a jövedelmek közti különbség volumene a nyugdíjakra. Ez az érték egyébként kevesebb mint a fele az Európai Unió átlagnak, ami 39 százalék (European Commission 2013, 34).

Az EUROSTAT-tól származó statisztikák azt is lehetővé teszik a számunkra, hogy megvizsgáljuk, hogy gazdasági ágazatok szerint hol nagyobbak, hol kisebbek a férfiak és nők jövedelemkülönbségei, vagyis hogy a horizontális szegregáció hatását valamennyire kiszűrjük. Így egy területet vizsgálva tulajdonképpen leginkább a vertikális szegregáció hatását láthatjuk, tehát azt, hogy melyek azok a területek, ahol a hierarchiában a leginkább „leosztott” az, hogy ki dolgozik vezető pozíciókban, és ki az, aki beosztottként alacsonyabb pozícióban. Bár csak az utóbbi néhány évre tudunk

visszatekinteni, nem a teljes vizsgált időszakra, így is találhatunk komoly eltéréseket. A legnagyobb különbség a pénzügyi és biztosítási szektorban mutatkozik a női és a férfi dolgozók bére között: 2008-2011 között közel 40 százalék volt a férfiak és nők átlagjövedelme közötti különbség, ami egyértelműen annak a jele, hogy ebben a szférában igen komoly vertikális szegregáció van: a vezető pozíciókban jellemzően férfiak találhatók, míg a beosztottak és a kisegítő adminisztratív dolgozók között inkább nők. Az IT és kommunikáció területén dolgozók esetében a férfiak közel 25 százalékkal keresnek többet a nőknél, akárcsak a különböző termelési területeken. Vannak olyan területek is, ahol a nők vannak jövedelmi előnyben, ide tartozik a bányászat és az építkezés. Ennek feltehetően az az oka, hogy ezeken a férfiak által dominált és főként fizikai munkát magukban foglaló területeken a női dolgozók, ha be is lépnek, akkor a jobban fizető szellemi pozíciókban dolgoznak.

Magyarországon a közszféra foglalkoztatja a nők jelentős hányadát, mivel a tipikusan női és nők által dominált foglalkozások a közszférában találhatóak, nagyobb kiszámíthatóság (pl. munkaidő) és állásbiztonság jellemzi ezeket a foglalkozásokat, valamint mert könnyen úgy tűnhet, hogy a rögzített szabályzatok következtében kisebb az esély a nemi diszkriminációra és nagyobb az egyenlő bánásmódra (Lovász 2013, 814). A 2000-es évek Bértarifa-adatait elemezve mutatja be Lovász, hogy 2002 és 2008 között a közszférában dolgozók között a nők aránya stabilan körülbelül 72 százalékos volt, míg a magánszférában 40 százalékos (Lovász 2013, 818-820). Különböző faktoroknak a bérekre gyakorolt hatásából Lovász azt a következtetést vonja le, hogy a közszférában is létezik a nők elleni diszkrimináció, azonban annak volumene kisebb, mint a magánszférában foglalkoztatottak esetében (Lovász 2013, 826).

Magyarországon nemcsak a szférák szerint, hanem a foglalkozások esetében is magas szintű a szegregáció. A KSH adatai szerint az egyéni foglalkozások többsége, körülbelül 55 százaléka olyan, ahol legalább 60 százalékos a férfiak aránya a dolgozók között, a foglalkozásoknak pedig körülbelül 30 százaléka olyan, ahol hasonló mértékű a nők aránya, és ezek az arányok gyakorlatilag a 90-es évek közepétől fogva változatlanok (KSH

2013a, 122). A női és a férfi foglalkoztatottaknak is körülbelül a háromnegyede ilyen szegregált foglalkozásokban dolgozik.

A munkaerőpiacon való részvétel volumenét mutatja az onnan rövidebb vagy hosszabb időre kilépők vagy kirekedtek száma. Magyarországon a 2000-es években a gazdasági válság nyomán nőtt a munkanélküliségi ráta mind a férfiak, mind a nők körében, előbbiek esetében valamelyest meredekebben.

14. táblázat: A 15-64 éves népesség munkanélküliségi rátája, nemenként, % (2000-2012)

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Férfiak	7,1	7,0	7,2	7,2	7,7	9,4	11,6	11,0	11,3
Nők	5,7	7,5	7,9	7,7	8,1	9,8	10,8	11,0	10,7

Forrás: KSH. *Nők és férfiak Magyarországon 2012*, 102.

A KSH által közölt adatokból az is kiderül, hogy a 15-64 évesek körében a munkaerőpiacról való kiszorulás volumenének növekedése a 2000-es évek során a legfiatalabbak esetében a legdrámaibb: a 15-19 éves lányok és fiúk körében a gazdaságilag aktívak (vagyis jellemzően a nem tanulók) egynegyede-egyötöde volt munkanélküli, addig 2012-re ez az arány 50 százalék körül alakult. A 20-24 éves fiatalok esetében egytizedről egynegyedre nőtt a munkanélküliségi ráta (KSH 2014a, 102).

A tartósan, vagyis legalább 1 éve munkanélküliek aránya a munkanélkülieken belül sem változott sokat a 2000-es évek alatt: mind a női, mind a férfi munkanélküliek esetében elmondható, hogy körülbelül a felük tartósan nem tud visszatérni a munkaerőpiacra.

Közismert, hogy a magyarországi foglalkoztatási ráták, különösen a női foglalkoztatás volumene elmarad az Európai Unió többi, főként a nyugati és északi tagállamaiban mért rátákhoz képest. Ez az elmaradás főként annak köszönhető, hogy az említett országokban a nők nagyobb hányada kapcsolódik be részmunkaidős foglalkoztatási formákon keresztül a munkaerőpiacra.

15. táblázat: Részmunkaidős foglalkoztatási ráta korcsoportonként és nemenként (2000-2012)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
15-24 évesek													
Férfiak	1,8	2,6	2,8	2,5	3,7	3,6	4,3	4,5	4,4	5,2	6,3	7,6	6,7
Nők	3,3	3,9	4,7	4,5	4,5	5,2	5,3	6,4	6,8	9,7	12,3	14,0	13,4
Összesen	2,5	3,2	3,7	3,4	4,1	4,3	4,7	5,3	5,4	7,2	9,0	10,5	9,7
25-49 évesek													
Férfiak	1,2	1,3	1,6	2,0	2,0	1,6	1,6	1,6	2,2	2,8	2,7	3,4	3,3
Nők	4,4	4,4	4,3	5,0	4,9	4,9	4,7	4,6	4,5	6,0	6,5	7,8	8,3
Összesen	2,8	2,8	2,9	3,4	3,3	3,1	3,0	3,0	3,2	4,2	4,4	5,4	5,5
50-64 évesek													
Férfiak	4,2	3,5	3,4	4,3	5,8	4,7	4,2	4,3	5,0	5,4	5,5	6,4	6,6
Nők	8,8	7,3	7,1	8,8	9,3	7,7	7,3	7,6	8,8	9,5	9,5	10,0	10,9
Összesen	6,3	5,3	5,2	6,5	7,5	6,1	5,7	5,9	6,8	7,4	7,5	8,2	8,8
Összes 15-64 évesek													
Férfiak	1,8	1,9	2,1	2,5	2,9	2,4	2,4	2,5	3,0	3,6	3,6	4,4	4,3
Nők	5,0	4,9	4,9	5,8	6,0	5,6	5,4	5,5	5,8	7,1	7,6	8,8	9,3
Összesen	3,4	3,3	3,4	4,1	4,3	3,9	3,8	3,9	4,3	5,2	5,5	6,4	6,6

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators²⁸, magyarországi adatok

A részmunkaidős foglalkoztatás volumenében az utóbbi években, jellemzően a válság kitörése óta egy enyhe emelkedés figyelhető meg, és ez mind a férfi, mind a női foglalkoztatottak körében igaz. Jól látszik, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatott nők aránya a legfiatalabb munkavállalói csoporton belül a legjelentősebb, ezt követően pedig a közvetlenül a nyugdíj előtt álló csoport esetében. A részmunkaidős foglalkoztatás tehát éppen annál a korosztálynál jellemző a legkevésbé, ahol szinte állandó és kormányzatoktól független célkitűzésként jelenik meg a részmunkaidős foglalkoztatás biztosítása.

Itt érdemes elidőzni egy pillanatra azon is, miszerint a részmunkaidős foglalkoztatás rendszeresen úgy jelenik meg a politikai döntéshozók és a tágabb nyilvánosság esetében is, mint egy lehetséges megoldás a munka és a magánélet közötti konfliktusok kezelésére. Fontos kiemelni, hogy akár a konfliktusokról, akár a megoldásként felmerülő részmunkaidőről (rugalmas foglalkoztatásról, távmunkáról) is beszélünk, jellemzően csak a női munkavállalók esetében merül fel témaként a probléma és arra

²⁸ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

„megoldásként” a részmunkaidős munkavállalás. Jelen esetben nem pusztán retorikai fogás, hanem teljesen jogos az idézőjel használata, hiszen a részmunkaidővel felszabadult időtartam arra szolgálna, hogy a nők így még több időt tudjanak a háztartás vezetésével és a gyerekneveléssel eltölteni, az viszont csak a legritkább esetben merül fel, hogy a férfiak esetében is indokolt lehet a részmunkaidő, hiszen ők is részt vehetnek a gyereknevelésben vagy éppen a háztartási munkákban – és ahogyan látni fogjuk a közvélemény-kutatási eredményekből, erre komoly igény is mutatkozik a társadalom részéről.

Fontos azt is kiemelni, hogy az 50-64 év közöttiek esetében is magasabb a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya, mint az aktívabb középső korosztály esetén. Ennek sokszor az az oka, hogy a nyugdíjba vonulás előtt részmunkaidőben tudják csak foglalkoztatni a munkavállalókat annak érdekében, hogy ne veszítsék el teljesen nyugdíj előtt a munkahelyüket. Ez viszont csökkenti a nyugdíj várható értékét, illetve a nyugdíjasok esetében tovább görgeti vagy éppen megerősíti a férfiak és nők között meglévő jövedelem-különbségeket.

A részmunkaidős foglalkoztatottak munkaerő-piaci helyzete ráadásul labilis: a gyakorlat azt mutatja, hogy ők azok a munkavállalók, akiktől leépítések, átszervezések esetén elsőként szabadulnak meg a munkáltatók. Az, hogy a női foglalkoztatottak nagyobb arányban dolgoznak részmunkaidőben, szintén a sérülékeny és hátrányos helyzetüket erősíti a munkaerőpiacon.

Nem mindegy azonban az sem, hogy a részmunkaidős munka önkéntes választás eredménye, vagy a kényszer szülte.

16. táblázat: Nem önként részmunkaidőben dolgozók aránya az összes részmunkaidőben dolgozó körében, nemenként és korcsoportonként, % (2000-2012)

	2000	2004	2008	2012
15-24 évesek				
Férfiak	n.a. ²⁹	n.a.	n.a.	47,5
Nők	n.a.	n.a.	38,8	54,4
Összesen	34,4	n.a.	33,9	51,8
25-49 évesek				
Férfiak	34,3	31,2	45,2	60,2
Nők	28,0	29,1	33,3	42,8
Összesen	29,4	29,7	37,7	48,4
50-64 évesek				
Férfiak	n.a.	n.a.	13,0	23,3
Nők	14,9	15,5	13,2	27,8
Összesen	15,2	13,4	13,1	26,1

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators³⁰, magyarországi adatok

A táblázatból jól látható, hogy minden korcsoporton belül nőtt az elmúlt 12 évben a nem önkéntes alapon részmunkaidőben dolgozók aránya a részfoglalkoztatottak között. A legfiatalabbak és a legidősebbek esetében a nők körében magasabb az akaratuk vagy kérésük ellenére részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya, míg a középső aktív korosztálynál a részmunkaidőben dolgozó férfiak között volt magasabb azok aránya, akik inkább teljes munkaidőben dolgoznának. A gazdasági válság jól láthatóan adott egyfajta lökést az alulfoglalkoztatásnak, különösen a 49 év alattiak körében, de a legidősebb korcsoportban is nőtt ez az arány.

A részmunkaidős munkavállalás jellemzően mind a közbeszédben, mind a politikai döntéshozók nyilatkozataiban rendre olyan eszközként jelenik meg, amely megoldást jelenthet a női (és csak a női, még pontosabban: a kisgyerekes anyák) munka és magánélet konfliktusára. Fodor és Kispéter korábban idézett kutatásából is az derül ki, hogy a rugalmasabb foglalkoztatási formák hiánya fontos faktora annak, hogy a GYES-en, GYED-en lévő nők alulfizetett, informális ad hoc minimunkákat vállalnak el (Fodor és Kispéter 2014). Korábban már bemutattuk, hogy a közsférában milyen magas a női munkavállalók aránya. Érdeemes felidéznünk például, hogy 2010 óta a

²⁹ Az adatok a Labor Force Survey kutatásból származnak, amely egy évente négy alkalommal lekérdezett survey típusú kutatás. Mivel a magyar adatok esetében a részmunkaidőben foglalkoztatottak nagyon kevesen vannak, így az alacsony elemszámok miatt nem adható biztonságos pontbecslés azok arányára, akik a részmunkaidővel foglalkoztatottakon belül kényszer miatt dolgoznak így.

³⁰ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

közszférában, ha a gyermekgondozási szabadságról valaki (jellemzően a nők) a gyermek 3 éves kora előtt tér vissza, megilleti őt a részmunkaidő. Ez a szabályozás azonban csak a közszférában foglalkoztatottak számára nyitott lehetőség, a versenyszférában dolgozók számára nem. A rendelkezés hiába van egyébként gendersemleges nyelven megfogalmazva, és elviekben a férfiak számára is nyitva hagyja a lehetőséget a részmunkára, a célcsoportot mégis a nők jelentik, hiszen szülői szabadságra is ők mennek.

Részmunkaidőben zömében egyébként sem azok kerülnek foglalkoztatásra, akiket gyermekük vagy más hozzátartozójuk gondozása, családi kötelezettségek gátolnak a teljes munkaidős munkavégzésben, az elmúlt években körülbelül minden tizedik részmunkaidőben dolgozó nevezte ezt meg indokként.

17. táblázat: Gyermek vagy más hozzátartozója gondozása vagy családi kötelezettségek miatt részmunkaidőben dolgozók aránya az összes részmunkaidőben dolgozóhoz képest, nemenként, % (2005-2012)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Férfiak	6,2	2,7	2,4	2,6	2,8	1,4	2,5	2,5
Nők	17,4	14,0	16,0	15,2	16,0	15,4	13,5	17,0
Összesen	13,4	10,0	11,1	10,3	10,9	10,4	9,3	11,8

Forrás: KSH. *Nők és férfiak Magyarországon 2012*, 97.

Bár a nők körében még mindig nagyobb azoknak az aránya, akik valamilyen gondozási feladatuk miatt választották a részmunkaidős munkabeosztást, ez az arány stabilan 20 százalék alatt maradt a 2000-es években, és nem látszik komolyabb tendencia: a részmunkaidőben dolgozó nők kis hányada dolgozik részmunkaidőben azért, hogy a gondozói feladatait is ellássa. Itt mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy az állások többségében még mindig teljes munkaidőre keresnek alkalmazottat, sokak számára egyszerűen nem érhető el részmunka.

2.3.3.4 Gyermek nappali intézményes ellátásának mutatói

A nők munkaerő-piaci visszatérésében kardinális kérdés a munkahelyek megléte mellett az is, hogy a családok meg tudják-e oldani a gyerek vagy

gyerekek napközbeni felügyeletét. Ezt vagy intézményi, esetleg családi³¹, még ritkább esetben piaci segítséggel tudják elérni.

18. táblázat: Bölcsődei ellátás mutatói (2000-2011)

	0-2 évesek száma	Bölcsődei férőhelyek száma	Bölcsődébe beíratott gyermekek száma	100 0-2 éves jutó bölcsődei férőhelyek száma	100 0-2 évesre jutó beíratott gyermekek száma
2000	285274	24965	29561	8,75	10,36
2001	285343	24394	28981	8,55	10,15
2002	287510	24078	28847	8,37	10,00
2003	284008	23771	29422	8,37	10,36
2004	283827	23911	30333	8,42	10,69
2005	285389	23766	30230	8,33	10,59
2006	291229	24255	31153	8,33	10,70
2007	293911	24934	32010	8,48	10,89
2008	295594	25937	33726	8,77	11,41
2009	292227	26687	34694	9,13	11,87
2010	284923	32516	35782	11,41	12,55
2011	274175	35450	36668	12,93	13,37

Forrás: KSH TSTAR, saját számítás.

Magyarországon csak az utóbbi pár évben, főképp a válság kirobbanását követően bővültek valamelyest a bölcsődei férőhelyek. A kutatásunk által felölelt időszakban lényegében változatlan számú, körülbelül 25 ezres férőhellyel rendelkeztek ezek az intézmények, ebből a 25 ezerből 8-9 ezer stabilan a fővárosban volt megtalálható. A táblázatból jól látszik, hogy a bölcsődei férőhelyek számának bővítése sokkal inkább a bölcsődékben tapasztalható túlszűfolttságot volt hivatott valamennyire kezelni, semmint szélesíteni a szolgáltatást igénybe vevő gyermekek számát. A vizsgált időszakon belül például 2008-ban és 2009-ben 30 százalékkal (!) több gyermeket írtak be bölcsődébe, mint amennyi gyerek számára hely volt. A 0-2 éves gyermekeknek csupán alig 10 százalékanak jutott hivatalosan hely a bölcsődékben, ez az arány a főváros esetében a vizsgált időszakban 20 százalék körül alakult. Ez tehát komoly területi egyenlőtlenségekre mutat rá: a nagyobb városokban élő nőknek valamelyest könnyebb volt a helyzetük, ha

³¹ A gyermekfelügyeletnek a családon belüli megoldásával hozható összefüggésbe a második Fidesz-kormány azon döntése, miszerint a 40 év szolgálati viszonytal rendelkező nők (csak a nők) kordedvezményes nyugdíjba mehetnek. Ennek következtében egy női társadalmi csoportot vonnak ki a munkaerőpiacról, akik az így felszabaduló idejükben potenciális nagyszülőként vállalhatnak feladatokat a családon belül. A gondozói munka így ismét a nők számára lesz feladat, ezáltal a tradicionális nemi szerepek is újratermelődnek, miközben az állam pénzt tud spórolni a gyermekellátó helyek bővítési volumenének fékezésével. Mindez pedig jól erősíti a társadalomban már eleve erős familizmust.

kisgyermeküknek napközbeni felügyeletet kerestek, mint a kisebb településeken élő társaiknak.

Fontos azt is megemlíteni, hogy Magyarországon a fenntartó, például az önkormányzatok hatáskörébe tartozik annak megállapítása, hogy kivetnek-e bölcsődei térítési díjat, és ha igen, mekkora összegben. A térítési díj potenciális bevezetéséről 2012. január 1-je óta dönthetnek az önkormányzatok. Ezért fontos szerep jut a fenntartóknak a hozzáférés alakításában: nem elég, hogy egy településen legyen bölcsőde, kérdéses, hogy a térítési díj mekkora terhet ró a szülőkre, akik bizonyos esetekben mentesülhetnek a díj fizetése alól. A KSH adatai szerint 2012-ben éves átlagban a bölcsődés gyerekek 29,4 százaléka mentesült a gondozási díj fizetése alól (KSH 2013b, 3). Az, hogy az önkormányzatok döntési jogkörébe került a térítési díjak bevezetése, illetve a díj meghatározásának a mértéke is, azt is eredményezi, hogy a jobb anyagiak között gazdálkodó települések nagyobb eséllyel engedhetik el a térítési díjat, mint a rosszabb költségvetési mérleggel rendelkezők, ez tehát ismét a hozzáférés egyenlőtlenségét növeli.

Bár ahogy látható, a bölcsődei ellátás iránti igény magasabb, mint amekkora kapacitással rendelkeznek az intézmények, a GYES-en, GYED-en lévő, tehát a bölcsődét nem használó nők meglehetősen kritikusan vélekednek róla (Blaskó 2011, 165). A megfogalmazott kritikák főleg a túlszűfolttsággal, a nyújtott ellátás vélt alacsony színvonalával³² és a várható szülői közösség értékrendjének kiszámíthatatlanságával magyarázták a bölcsődétől való távolmaradást, amellyel szemben alternatívaként ezeknél a nőknél egyedül önmaguk jelentek meg mint akik megfelelő minőségű ellátást tudnak gyermeküknek ebben a korban biztosítani (Blaskó 2011, 166). Ezek az attitűdök pedig okai és következményei egyaránt lehetnek annak, hogy maguk az érintettek is azt gondolják, hogy egészen három éves korig (vagy akár tovább is) egy gyereknek az anyja mellett van a helye.

³² A tanulmányban az egyik idézett interjúalany kifejezetten a bölcsődei gondozók túlterheltségét és az ebből fakadó alacsony szintű figyelmet nevezte meg mint okot, ami miatt nem venné igénybe a bölcsődét. Itt fontos azt is hangsúlyozni, hogy a gyermekgondozói intézményekben foglalkoztatottak jókora többsége nő, akik egyre nehezedő anyagi és infrastrukturális feltételek mellett, alulfizetve végzik a munkájukat (KSH 2014b, 7-8).

19. táblázat: Óvodai ellátás mutatói (2000-2011)

	3-5 évesek száma	Óvodai férőhelyek száma	Óvodába beíratott gyerekek száma
2000	314400	NA	NA
2001	299994	354684	342725
2002	289538	357057	331707
2003	285911	350935	327508
2004	287390	350206	325999
2005	290054	348679	326605
2006	287760	351825	327644
2007	286646	349514	323958
2008	287996	354267	325677
2009	293579	363024	328545
2010	296269	370136	338162
2011	298142	374870	341190

Forrás: KSH TSTAR

Ha az óvodai ellátás mutatóira térünk rá, akkor azt láthatjuk, hogy az óvodai férőhelyek száma már sokkal több, megfelelő korú gyerek számára biztosítja a napközbeni felügyelet lehetőségét, mint a bölcsődék. Ha a 3-5 évesek számához hozzáadjuk a 6. életévüket betöltők becsült számát is, akkor ennek a korcsoportnak körülbelül 80-90 százaléka jár óvodába. Az elhelyezési lehetőségekkel kapcsolatosan tehát a probléma inkább a 3 éven aluliak napközbeni felügyeletére szakosodott intézményekben található helyhiány.

20. táblázat: Családi napközik mutatói, (2008-2011)

	Családi napköziben engedélyezett férőhelyek száma	Családi napköziben gondozott gyerekek száma
2008	1526	1403
2009	2762	2315
2010	4861	3920
2011	6253	4992

Forrás: KSH TSTAR

Ahogy látható, a családi napközik csupán az utóbbi néhány évben kezdtek el egyre nagyobb számú férőhelyet biztosítani a gyerekeknek. Fontos kiemelni, hogy a helybővülés legnagyobb ütemben a bölcsődei helyekkel relatíve már eleve jobban ellátott fővárosban valósult meg: 2011-ben a családi napközis helyek ötöde volt ott megtalálható. Érdekes még megemlíteni, hogy a családi napközik rendszerint nagyobb összegeket kérnek havonta a szülőktől a gyermekek felügyeletéért cserébe, és ez az összeg rendre nagyobb annál, mint amit a bölcsődék, illetve fenntartóik, az önkormányzatok kérnek havi hozzájárulás formájában (ez az összeg jellemzően függ a szülők keresetétől, a háztartás egyéb bevételeinek nagyságától, a háztartás tagjainak számától). A

családi napközök, melyek kevésbé zsúfoltak, egy nevelőre kevesebb gyermek jut, tehát mind szó szerint, mind átvitt értelemben leginkább a városi és tehetősebb családok és nők számára elérhetőek.

2.3.3.5 A nemek közötti viszonyokat befolyásoló főbb intézkedések (munkaerő-piac, gyermekgondozás)

A munkaerő-piaci helyzettel, valamint a gyermekgondozással kapcsolatos szabályozások a 2000-es évek során különösen a 2008 őszen kirobbanó gazdasági válság nyomán vettek újabb fordulatot.

Ezt megelőzően mindenképpen fontos megemlíteni, hogy az általunk részletesebben vizsgált korszak eleje, 2002 vége óta a Munka törvénykönyvének értelmében öt nap fizetett szabadság illeti meg a dolgozó apákat. A szabályozás szerint a munkáltató (állami vagy magánfoglalkoztató egyaránt) köteles öt nap 100 százalékosan fizetett szabadnapot biztosítani azoknak az apáknak, akiknek gyermekük születik (ikrek esetében egy későbbi módosítás eredményeképpen annyiszor öt nap, ahány gyermek született), ők pedig azt a gyermek születését követő két hónapon belül vehetik ki. A munkáltatók számára a központi költségvetés téríti meg a távollét díját és a közterheket is. Az ötnapos apasági szabadság intézménye inkább szimbolikusnak tekinthető, hiszen azt könnyű belátni, hogy ez meglehetősen csekély időt jelent az apák számára, de mégis többet, mint a semmi. Arra biztosan nem alkalmas, hogy a szülők egymás között egyenlőbben osszák meg a gyerekneveléssel kapcsolatos teendőket, ahogyan arra is kevésbé alkalmas, hogy a férfiak a gondoskodó apai szerepüket gyakorolják. Az apasági szabadság üzenete inkább úgy fogalmazható meg, hogy az állam immáron nem csak a nők, hanem a férfiak esetében is biztosít fizetett távollétet a munka világától gyermekvállalás esetén, de ezzel nem fejez ki földrengésszerű változásokat a nemi szerepek területén. Azt is érdemes kiemelni, hogy míg a (foglalkoztatott) nők számára a legmagasabb díjú szülői szabadság (terhességi és gyermekágyi segély, 2015-től csecsemőgondozási díj) a nő napi átlagkeresetének 70 százalékaival egyenértékű juttatást jelent, addig az apasági szabadság 100 százalékosan pótolja a férfiak egyébként kieső jövedelmét. Ez a különbségtevés látványosan jobban honorálja a férfiak számára a

gyermekgondozás miatti időszakos kiesést a munkából, ezzel tulajdonképpen egyrészt ismét ráerősít arra a kivételesnek tűnő dologra, ha az apa is részt vesz a gyermek megszületését követően a feladatokban. Mindeközben azt már az apai szabadságot tekintve jóval bőkezűbb északi országok esetében is kimutatták, hogy a minél nagyobb arányú jövedelempótlás azért is hat ösztönzően, mert a kétkeresős párok esetében egy redukált jövedelem mellett a rendszerint többet kereső férfi jövedelmében potenciálisan bekövetkező csökkenés miatt nem engedhetik meg maguknak a férfiak az apasági szabadságot (Haas és Rostgaard 2011, 187). A hazai apasági szabadság tekintetében fontos azt kiemelni, hogy ez a lehetőség csak a legálisan foglalkoztatott férfiak számára létezik, azok, akik illegálisan dolgoznak, gyakran a leginkább kiszolgáltatott körülmények között, a társadalmi hierarchia alján, még csak ezt sem tudják igénybe venni.

Az általunk vizsgált időszak során a nemzetközi gazdasági világválság kirobbanása Magyarországot is megrázta. A válsággal összefüggésben hozott intézkedések közül több is fontos üzenetet hordozott arról, hogy a kormányzat hogyan is vélekedik a nemi szerepekről, illetve különböző munkavállalói csoportokról. Az egyik ilyen fontos intézkedést 2009-ben első felében hozták, melynek értelmében a korábbi 3 év helyett 2 éves korig járt GYES, illetve GYED, továbbá 180 nap helyett 365 napra emelkedett az igénybevételhez szükséges biztosítási jogviszony ideje. Az intézkedések kontextusához fel kell idéznünk, hogy a gazdasági válság okozta recesszió államcsőd közeli helyzetet eredményezett, melynek elkerülése az IMF-től felvett hitellel volt csak kivitelezhető, cserébe viszont igen komoly, máig is tartó szigorú kiadáscsökkentési intézkedéseket kellett bevezetni (Frey 2011,44). A szülői szabadság időbeli lerövidítésének egyik célja – összhangban az akkori kormányzat foglalkoztatáspolitikájával, mely a foglalkoztatottak számának növelését tűzte ki célul – a kisgyerekes nők mihamarabbi formális munkaerőpiaci visszaléptetése volt. Nem nehéz azonban észrevenni, hogy ezzel egy időben – összhangban az IMF-szerződésben vállaltakkal – pénzt is tudott volt kiadási oldalon spórolni a kabinet. Főképpen úgy, hogy a GYES és GYED idejének lerövidítésével együtt nem indultak meg komoly és területileg is egyenlősítően elosztott bölcsődei fejlesztések vagy férőhely-bővítések, hiszen ez a kiadást növelte volna újfent. Így a retorika szintjén hiába hangsúlyozta a

kormányzat a kisgyerekes nők foglalkoztatásának fontosságát, ha infrastrukturálisan mindezt nem segítette. Az említett ellátások igénybevételéhez szükséges biztosítási jogviszony időtartamának duplára emelése pedig a nők közötti egyenlőtlenségekre erősített csak rá. Azok ugyanis, akik a terhességük előtt nem legálisan voltak foglalkoztatva, még éppen össze tudták szedni a 180 napos jogviszonyt ahhoz, hogy teljesen jogosultak legyenek GYED-re, illetve terhességi és gyermekágyi segélyre, már ha a munkáltatójuk is beleegyezett abba, hogy legálisan foglalkoztassa őket, és nem bocsátotta el őket. A 365 napra való emeléssel ugyanakkor már ez sem szerepelhetett a lehetőségeik között, vagyis pont azok a nőket érte hátrány, akik eleve hátrányos és kiszolgáltatott munkaerő-piaci pozícióban voltak. Ez az intézkedés sem egyszerűen a munkaerőpiac kifehérítését célozta, hanem mellékkövetkezményként szintén kiadáscsökkentést jelentett. S míg a 2010-es kormányváltást követően immáron újból 3 éves korig járnak az említett juttatások³³, a 365 napos biztosítási jogviszony követelménye továbbra is érvényes maradt.

Ugyancsak a munkaerőpiacon való benntartást tűzte ki célul a válság kirobbanása idején az a csomag, amely az idősebb munkavállalókat célozta (Frey 2011, 44). Ezzel szemben a 2010-es kormányváltást követően egy döntés értelmében a 40 év szolgálati viszonnal rendelkező nők (de csak a nők) korkedvezményes nyugdíjba mehettek, ami Szikra Dorottya szerint összekapcsolódik a kormány népesedéspolitikájával és kifejezi, hogy a nőkre nem csak anyaként, hanem nagymamaként is a gondoskodói szerepét helyezi előtérbe a munkavállalóival szemben (Szikra 2013, 6).

A kisgyermekesek nőket bár védeni hivatott a Munka törvénykönyve, a gyakorlatban azonban kikaput biztosított a munkáltatóknak ahhoz, hogy különösebb következmény nélkül bocsássonak el GYES-en vagy GYED-en lévő alkalmazottakat (Glass és Fodor 2011), a helyzet pedig csak romlott 2012-ben, amikor egy újabb törvénymódosítás még tovább gyengítette az említett munkavállalói csoport jogait.

³³ Akkor is, ha a gyerek 1 éves kora után az anya újra munkába áll, 2014 óta a GYED-, illetve GYES-jogosultságától és a juttatás folyósításától nem esik el a nő.

2.3.3.6 Anyagi depriváltság, szegénység

A nők és férfiak helyzetét bemutató áttekintésünket az anyagi depriváltság és szegénység főbb mutatói mentén folytatjuk. A jövedelmek közötti különbségek, egyenlőtlenségek nyomán felmerülhet bennünk a kérdés, hogy vajon az anyagi depriváltság vagy szegénység mentén is látszódnak-e éles különbségek nők és férfiak között. Az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy nem.

21. táblázat: Szegénységi ráta³⁴ nemek szerint, % (2005-2012)

18-64 évesek	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Férfiak	13,5	14,8	11,5	11,7	11,9	11,8	13,4	13,5
Nők	12,9	14,2	11,7	12,2	11,9	12,1	13,7	13,7
Összesen	13,2	14,5	11,6	12,0	11,9	11,9	13,6	13,6

Forrás: EUROSTAT, Gender equality indicators³⁵, magyarországi adatok

Az adatokból jól látszik, hogy a 18-64 év közötti férfiak és a nők szegénységi rátája között a vizsgált időszakot felölelő években nincs jelentős különbség, annak ellenére, hogy ahogyan azt az előző táblázatok esetében láttuk, komoly jövedelemkülönbségek mutatkoznak a két nem képviselői között.

Fontos kiemelni, hogy ha a szegénységi rátát úgy számítjuk, hogy ebbe nem vesszük bele a szociális transzfereket, akkor ez az arány a KSH adatai szerint az összes felnőttet tekintve 2000-ben 34, 2005-ben már 50 százalék volt, és 2009-ig stabilan maradt is ezen a szinten³⁶.

Más történet rajzolódik ki azonban a szemünk előtt, ha azt nézzük meg, hogy a háztartás típusa mentén milyen eltérések figyelhetők meg a szegénységi rátában. A gyerekvállalás ugyanis kifejezetten szegénységi kockázatot jelent, és ezt a kockázatot nem minden esetben viseli egyformán férfi és nő. A TÁRKI Háztartás Monitor adatai szerint az egyedülálló szülős, zömében női háztartásfős háztartásokban élők esetében 2000-ben 32, 2003-ban

³⁴ A szegénységi ráta alatt a szociális transzferekkel együtt vett medián jövedelem 60 százalékánál kevesebbet keresők arányát értjük.

³⁵ Letöltés helye:

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_social_policy_equality/equality/indicators_gender Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.

³⁶ KSH. A társadalmi haladás mutatószámrendszere. Jövedelem-eloszlás, szegénység. Letöltés helye: http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_6_1.html Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 3.

37, 2005-ben 33, 2007-ben 25, 2009-ben 31, 2012-ben pedig 30 százalék volt a szegénységi ráta (Gábos et al. 2013, 53). Azok a nők tehát, akik egy válás után vagy már eleve egyedül vállalnak gyereket, fokozottan ki vannak téve a szegénység, illetve az elszegényedés veszélyének.

Fontos azonban látnunk, hogy a makro adatok segítségével sokszor rejtve marad a nők családon belüli elszegényedése, valamint a szegénység megélésének nemek szerinti különbségei (Fodor 2006b, Czibere 2012). Fodor Éva a 2000-es évek elején Magyarországon, 27 alacsony jövedelmű, kétszülős háztartásban felvett interjút elemezve különített el egymástól négyféle stratégiát, ahogyan a háztartások nő és férfitagjai a szegénység élményével megküzdöttek, s amelyek eredménye a tradicionális nemi szerepek fenntartása volt: (1) a nők számára gyakrabban volt feladat, hogy a nyilvánosság előtt (iskolában, önkormányzatnál, rokonok előtt) vállalják a család szegénységét, (2) a szegény háztartásokban a nők örködnék a szűkös költségvetés felett, mely (3) szűkösségének figyelmen kívül hagyása inkább a férfiakra jellemző, (4) a háztartáson belüli munkamegosztás tradicionális, a nők a gondoskodói szerepük kiélelésével erősítik a férfiak hegemon maszkulinitását (Fodor 2006b).

Czibere Ibolya 2008-ban és 2009-ben mélyszegénységben élő nőkkel készült interjúkat elemzett, és arra a következtetésre jutott, hogy a mélyszegénységben élő nők szinte tökéletesen magukévá tették a konzervatív nemi szerepeket (sokszor a saját gyerekkori családjukban is hasonló megosztásokat láttak), és a társukkal szembeni elvárásaikban is leképezték ezeket az egyenlőtlen viszonyokat (Czibere 2012, 115-116).

Ez megint csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a nők (és a férfiak) csoportját nem célszerű homogén egészként kezelni, mert az egyenlőtlenségi viszonyokat át- és átszövik újabb és újabb egyenlőtlenségi rendszerek, amelyek új típusú egyenlőtlenségeket hoznak létre. Ezek a különböző élethelyzetek várhatóan képesek befolyásolni azt is, ahogyan ezek a szereplők a nemek közti egyenlőtlenségekről gondolkodnak.

2.3.3.7 *Politika és döntéshozás*

Ahogy a gender rezsimek fogalmából láhattuk, a politikai szféra egy olyan mezőt képvisel a gender rezsimekben, amely szintén nagymértékben befolyásolja egy adott társadalomban a nemek közti egyenlőtlenségek szintjét. Azt tekintjük át röviden, hogy miként alakult Magyarországon a nemek közti esélyegyenlőség témájának politikai képviselete, és milyen a nők helyzete a politika világában.

Magyarország EU-s csatlakozása előtt a nemek közti esélyegyenlőség témaköre a kilencvenes évek második felében a Munkaügyi Minisztériumhoz, 1998 és 2002 között a Szociális és Családügyi Minisztériumhoz tartozott, 2002-ben ismét átmenetileg a Munkaügyi Minisztérium alá került, 2003-ben pedig kinevezték az első esélyegyenlőségi tárca nélküli minisztert, majd 2004-ben megalakult az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, és gyakorlatilag attól kezdve a nemek közti esélyegyenlőség témája a szociális és munkaügyi, majd családügyi területek alá kerül besorolásra (Krizsán és Zentai 2006, Ilonszki 2014). Ez a rövid áttekintés is rávilágít arra, hogy milyen mostoha helyzetben volt a 2000-es évek alatt is a nemek esélyegyenlősége a kormányzat szintjén, és hogyan marginalizálódott egészen mostanáig. Az, hogy éppen a munkaügyhöz, a szociális üggyhöz vagy a családügyhöz kapcsolta az éppen aktuális kormányzat, kifejezte azt is, hogy milyen keretben gondolkodtak nők és férfiak esélyegyenlőségének kérdéséről a politikai döntéshozás színterein (Krizsán és Zentai 2006).

A női parlamenti képviselők aránya a rendszerváltás óta lényegében nem képes 10 százalék fölé emelkedni, miközben a női parlamenti képviselőjelöltek aránya lassú növekedést mutat. E mögött a látszólagos ellentmondás mögött az áll, hogy a női jelölteket jellemzően olyan pozíciókban indítják a pártok, ahonnan igen alacsony a bejutási esélyük. Ugyancsak korlátozottak az esélyeik arra, hogy kormányzati pozícióba kapjanak kinevezést, miniszter(elnök)ként vagy államtitkárként. Mindeközben a női polgármesterek aránya szintén növekvő tendenciát mutat, az elemzések pedig rámutatnak arra, hogy ebben az esetben főként a település mérete a döntő: a kisebb falvakban nagyobb eséllyel találunk női polgármestert, mint a nagyobb méretű településeken (Ilonszki 2014, 50-53).

A politikai életbeli alulreprezentáltságon tudna segíteni a kvóta, amelyet a különböző kutatások szerint a magyar társadalom alapvetően támogat (Ilonszki 2014, 56-57), persze könnyen elképzelhető, hogy ezt a támogatást nem a nők esélyegyenlősége iránt érzett felelősség, mint inkább a politikai elitben való kollektív csalódottság és kiábrándultság táplálja.

2.3.3.8 Diskurzusok a 2000-es években

A rendszerváltás óta eltelt időszak fontosabb, a nőiséggel és férfiassággal kapcsolatos parlamenti vitáit, azok diskurzusait tekintette át munkájában Kövér Ágnes (2014). A kvótavita három felvonása, a nők elleni párkapcsolati erőszak önálló büntetőjogi tényállásáról szóló viták, az abortuszról szóló viták Kövér szerint a 2000-es években is egy meglehetősen tradicionális diskurzív keretben történő közbeszédről árulkodnak, ahol a nők elsődleges szerepe az, hogy anyák legyenek – ez tulajdonképpen peremfeltételül szolgál a vitákban. Az is sokat elárul, hogy bizonyos témák (például munka és magánélet összeegyeztetése) már eleve női témaként merülnek fel, és bár a törvény³⁷ szövege „nemsemleges”, az erről szóló nyilvános diskurzusban neme lesz a munkavállalónak.

Barát Erzsébet korábbi, általunk is bemutatott kutatása folytatásaként végzett vizsgálódásainak eredményeit szemlélve hívja fel a figyelmet arra, hogy a feminizmusról való beszédmódok között korábban megfigyelt antikommunista diskurzusa Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozásának következtében keresztezésre került egy emberi jogi diskurzussal, amely maga alá gyűri és elfojtja a feminizmust és a feminista politikákat (Barát 2009, 4). Az Unióhoz való csatlakozás egyben az államszocializmustól (benne annak nőpolitikájától) való végleges és szimbolikus szakításként is értelmezhető, miközben a csatlakozás, már csak a jogharmonizációs lépések miatt is szükségessé tette, hogy a nemek közötti viszonylatok újragondolásra kerüljenek, ez viszont Barát szerint a diskurzust egy emberi jogi keretbe helyezte (Barát 2009, 4). Hasonló tendenciákat vél

³⁷ Például 2009. CXXVI. törvény nyomán bevezetésre kerülő intézkedés, mely szerint a közszférában a gyermekgondozási szabadság után visszatérő szülőnek a gyermek 3 éves koráig fel kell ajánlani a részmunkaidő lehetőségét.

felfedezni európai szinten Sylvia Walby, aki szerint megtévesztő posztfeminizmusról, a feminista célok elérésének beteljesüléséről beszélni, a feminizmus mai láthatatlansága részben annak köszönhető, hogy a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos politikák, különösen ha valamilyen szövetségben kerülnek megvalósításra, nem nevezik feministának magukat, a szó stigmatizált és negatív konnotációkkal terhelt, de ettől a feminizmus még létezik (Walby 2011, 2). Barát elemzésében arra hoz példát, hogy az internetes szférában hogyan lehet meghaladni, megváltoztatni a feminizmusról való diskurzust, ahol a feminizmus szó említésének hiánya tulajdonképpen annak a jele, hogy magától értetődővé, normává válik, hogy az író és az olvasó is feminista, ráadásul a korábban jellemző reformfeminista/radikális felosztás is zárójelbe tehető, mert ma már plurálisabb képet láthatunk (Barát 2009, 22-24).

A 2000-es évek második felétől figyelhető meg, hogy a nyilvános közbeszédben immáron nem a feminizmus, hanem a „gender”, „genderideológia”, „genderelmélet” tematizálódik, melyek szerint a gender fogalma veszélyt jelent a társadalom heteronormatív rendjére. A nők túlemancipáltságától való félelem mellett megjelent, illetve új erőre kapott a heteroszexuálistól eltérő szexuális orientációktól való fobia is.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a 2000-es évek során nem tapasztalható túlságosan nagy változás Magyarországon a nemek közti egyenlőtlenségek, nők és férfiak helyzetének témakörében. Az EU-s csatlakozás nem változtatott érdemben a politikai elit szemléletén, sem pedig a témát körbevevő beszédmódon. Egyfajta korlátozott emancipációt láthatunk, ahol a nemek közti egyenlőtlenségek mérséklésére tett kísérletek eljutottak a falig, és onnan nem mennek tovább. De vajon mit mutatnak az attitűdök? Igazodnak-e ezekhez a makroviszonyokhoz?

3 Módszertani kitekintés

3.1 Kvantitatív kutatások a társadalmi nemek szociológiája területén

A társadalmi nemek szociológiája, illetve tágabban véve a Gender Studies területén kutató szerzők nagyobb hányada kvalitatív kutatási módszereket alkalmaz, és komoly kritikával (Spierings 2012, 332), de legalábbis ambivalens módon (Reinharz 1992, 76) kezelik a kvantitatív kutatásokat. Érdekes kérdés, hogy vajon mitől tűnik lehetetlennek a kvantitatív feminista kutatás, és miért viszonyulnak kritikával és ambivalens módon a feminista kutatók a kvantitatív módszerekhez, holott alkalmazásukra már a 19. században is volt példa a feminista tudósok körében (Reinharz 1992, 77-78).

Még mielőtt erre a kérdésre rátérünk, fontos bemutatni, hogy a szakirodalom miként beszél a „feminista” kutatásokról: létezik-e egyáltalán, és ha igen, mitől lesz egy kutatás feminista? Ennek tisztázására azért van szükség, hogy bemutassuk: bizonyos elemeiben ez a kutatás is magában hordoz feminista jegyeket, hiszen az a célunk, hogy rávilágítsunk azokra a mechanizmusokra, amelyek az emberek nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeikért felelnek. Az ezzel kapcsolatos hiedelmek a későbbiekben nemcsak okai, hanem következményei is olyan viselkedéseknek, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenségek megerősítését hordozzák magukban.

A kérdés, hogy vajon mitől lesz feminista egy kutatás, sok kutatót foglalkoztatott az elmúlt években, évtizedekben. Sandra Harding 1987-es *Feminism and Methodology* című könyvének a nyitómondata is ezt a kérdést fogalmazza meg: „Létezik-e egyedülálló feminista módszer vagy vizsgálódási mód?” (saját fordítás, Harding 1987, vii). A rövid válasza az, hogy nem (Harding 1987, 1). Harding szigorúan elválasztja egymástól a módszert, a módszertant és az episztemológiát, vagyis a tudás elméletét, és azt állítja, hogy nem a módszer specifikusságában rejlik az, ami miatt valami feminista kutatás lesz (Harding 1987, 2-3), hanem a kutatási folyamat egésze mutat a különböző lépésekben újdonságokat és sajátosságokat. Harding szerint a fő újdonságok egy feminista kutatásban, hogy a nők tapasztalataira épít, azokból indul ki, azokat forrásként használja; további elem, hogy a kutatás nőknek szól, abban

az értelemben, hogy hozzájuk beszél; harmadrészt pedig maga a kutató pozíciója nem külső vagy a kutatás alanyai felett álló, hiszen ugyanabban a társas valóságban él, mint az alanyok (Harding 1987, 5-10). Catherine E. Harnois a 2011-ben megjelent *Feminist Measures in Survey Research* című könyvében különféle megközelítéseket összefoglalva azt állítja, hogy a feminista kutatás nagyobb hangsúlyt fektet arra a kérdésre, hogy *hogyan* közelítjük meg a kutatás folyamatát (milyen kutatási kérdést teszünk fel, milyen kutatási tervet készítünk, hogyan interpretáljuk a kapott eredményeket), és még csak az sem kell feltétlenül, hogy elsőként a társadalmi nemekre koncentráló kutatásról legyen szó (Harnois 2011, 5). Harnois szerint a diszciplináris tudományos tudástermeléssel kapcsolatos normák megkérdőjelezése is egy eszköz, kritikus végiggondolása annak, hogy a korábban jellemző kutatási kérdésekkel milyen tudást lehetett előállítani, és azt hogyan interpretálták (Harnois 2011, 16).

A kvantitatív kutatásokkal szembeni kritikák (úgy a feminista, mint bármilyen más egyéb nézőpontból születő kritikák) leginkább a módszerek mögötti pozitivista elképzeléseket kritizálják. A viták ezért legtöbbször olyan fogalmak körül zajlanak, mint objektivitás, általánosíthatóság, megismételhetőség stb. Ha egy lépéssel hátrébb lépünk, akkor jól látható, hogy a vita tulajdonképpen egyfajta legitimációs harc: ki állítja elő igazán a tudományos tudást, ki állíthatja és miképp valamiről, hogy tudományos.

Harnois rámutat, hogy a kvantitatív, még pontosabban a survey típusú kutatásokkal szembeni gyakori ellenérv az volt, hogy ezekben a kutatásokban a „nem” változót automatikusan „gender” változóként kezelték, holott a kettő nem ugyanaz (Harnois 2011, 6). Kristi Winters egy előadásában például amellet érvel, hogy tulajdonképpen egy survey-ben a kétértékű „neme” változó mellett olyan mérőeszközöket is alkalmazni kellene (például több itemből álló kérdéssorok formájában), ami a maszkulinitást, illetve ami a femininitást méri, így elválasztva egymástól a biológiai nem és a társadalmi nem fogalmát és hatását (Winters 2013). Nem nehéz belátni, hogy erre a legritkábban van módunk a szokásos survey típusú kutatásokban, és sajnos ez a helyzet az általunk elemzett adatbázisokkal is. Harnois szerint azzal, hogy ha valakinek az egyéni biológiai karakterére fókuszálunk, egy nagyon fontos elemet hagyunk figyelmen kívül, nevezetesen azt, hogy a társadalmi nem egy

társas intézményként is szolgál (Harnois 2011, 6). Az egyének társadalmi neme nem egy légüres térben alakul és változik folyton, hanem egy sajátos társadalmi kontextusban, melyet gender rezsimnek nevezünk. Harnois megjegyzése arra utal, hogy ezt a kontextust nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen akkor csupaszítjuk le az elemzést és az eredmények interpretációját a biológiai nemek közötti különbségekre, és úgy teszünk, mintha az eltéréseknek biológiai okai lennének.

Az egyik legfőbb ellenérv a kvantitatív kutatásokkal szemben az, hogy túlságosan leegyszerűsítő, érzéketlenebb a nők és férfiak közötti, valamint a két csoporton belüli különbségekre (Spierings 2012, 333). Ahogyan arra Spierings a különböző viták összefoglalásában rámutat, a főbb kritika talán nem is a kutatások kvantitatív voltára vonatkozik, hanem a rossz módon kivitelezett kvantitatív kutatásokra (Spierings 2012, 333). Gyakori kritika az is ugyanakkor, hogy a különböző komplex viszonyok kimutatásához szükséges nagymintás adatfelvételekre ritkán kerül sor, kismintás kutatásokhoz viszont nem áll rendelkezésre megbízható módszertani apparátus, amely képes lenne a különbségeket feltárni (Spierings 2012, 334). Spierings szerint a vita ezen része egészen terméketlen, hiszen gyakorlatilag arról szól a diskurzus, hogy inkább a kvalitatív, vagy inkább a kvantitatív módszert használók képesek kivitelezni a lehetetlent, azaz a tökéletes kutatást.

A kritikák másik csoportja azzal a tudással kapcsolatban kritikus, amit kvantitatív módszerekkel „termel”, hoz létre a kutató. A kritikák szerint egyáltalán nem mindegy a kérdőívkérdések nyelvezete, és hogy miképp értelmezi a kérdéseket a válaszadó (Reinharz 1992, 87). A nyelv ugyanis – tudjuk ezt a nyelvi fordulat óta – nem egyszerűen leképezi, letapogatja a valóságot, hanem egyben termeli is azt. Egy kérdőív magával a használt kifejezésekkel is termeli a valóságot, valamint nem hagyható figyelmen kívül, hogy a válaszadó csak arról tud nyilatkozni, amiről megkérdezik.

Gyakran éri kritika a makrostatisztikai adatok minőségét is. A rosszul kiválasztott vagy rossz módszertan alapján kiszámított statisztikák révén sokszor ellentétes hatások mutathatóak ki a valóságoshoz képest (Reinharz 1992, 88).

Hozzá kell tennünk, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy milyen típusú jelenség az, amiről makrostatisztikai adatokat gyűjtenénk. Vannak olyan

jelenségek (pl. párkapcsolaton belüli erőszak), amelyekről például a látencia miatt nagyon nehéz megbízható statisztikákhoz jutni, de léteznek már olyan survey kérdezési technikák, amellyel érzékeny típusú kérdések lekérdezése is lehetővé vált (Lensvelt-Mulders 2008).

A kvantitatív megközelítés pártolói szerint a módszer egyik nagy ereje abban rejlik, hogy képes számszerű adatokkal alátámasztani azokat az érveléseket, miszerint a különböző hátrányokat okozó mechanizmusok jelentős számú nőt érintenek, vagyis az adott probléma korántsem partikuláris (Reinharz 1992, 79). Ez az irányultság és kutatói szándék egyben tág értelemben vett politikai célkitűzésnek is számít.

További előnye a kvantitatív módszereknek, hogy csoportok közötti különbségek, valamint időbeli változások kimutatásának eszközei lehetnek (Reinharz 1992, 81), mi is ezeket az előnyeit szeretnénk majd többek között kiaknázni az elemzéseinkben. Ugyancsak előnyként tartják számon, hogy a kvantitatív, survey típusú kutatások segítségével felmérhetőek a nemi szerepekkel, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök és ezek időbeli változásai is (Harnois 2011, 9). Jelen disszertáció egyik központi kérdése, hogy miként változtak a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök a rendszerváltás óta, különös tekintettel a 2000-es évekre. Ezt a kutatási kérdést nem lehet a kvantitatív módszertani eszköztár mellőzésével vizsgálni.

Már a különböző gender rezsimek történeti áttekintése során is utaltunk arra, hogy a nők és a férfiak csoportját nem célszerű homogén egészként kezelni, hiszen a társadalmi nemek mellett számtalan más olyan dimenzió azonosítható, amely mentén lehetőségeik, társadalmi körülményeik eltérnek egymástól. Könnyen belátható, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések különbözőségeinek magyarázatát keresve nem elég arra fókuszálni, hogy nők és férfiak attitűdjei mennyire különböznek, avagy mennyire hasonlóak. Azt is érdemes megvizsgálni, hogy az egyéb magyarázótenyezők vajon ugyanúgy vagy eltérő módon fejtik ki hatásukat nők és férfiak között. Ezzel tulajdonképpen az úgynevezett interszekcionális elemzés kvantitatív attitűdkutatásokban való alkalmazását végezzük el.

3.2 Az interszekcionális elemzésről

Kimberle Crenshaw 1991-es cikkében vezeti be az interszekcionalitás fogalmát a társadalmi nemek tanulmányozásának területére. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez az írás egy új irányt jelölt ki a feminista kutatások számára. A megközelítés, illetve az újszerűségének lényege a következő. Crenshaw az identitáspolitikák kritikája során jut ahhoz az állításához, miszerint az identitáspolitikák jellemzően figyelmen kívül hagyják az identitáscsoportokon belüli különbségeket, és ez ahhoz vezet, hogy a csoportok közötti különbségek válnak élesebbé (Crenshaw 1991, 1242). Crenshaw az afroamerikai nők elleni erőszak példájával illusztrálja azt, hogy a 'női' és az 'afroamerikai' lét élménye jellemzően mint egymástól független kategóriák jelennek meg, mintha nem lenne közös halmaza vagy metszete az említett identitáscsoportoknak. A nem és az etnikai/bőrszín szerinti hovatartozás változója együttesen többszörös identitásokat képez. A hatásuk nem összeadódik, hanem úgy érdemes elképzelni, mint két lencsét, amely más-más módon töri a fényt. Ha ezt a két lencsét egymás mögé helyezzük, egy újfajta, az előző kettő mindegyikétől különböző fénytörést láthatunk. A tapasztalatok szintjére mindezt lefordítva az említett két változó mentén létrejött társadalmi hátrányok nem egyszerűen összeadódnak, és okoznak ekképpen kettős hátrányt az afroamerikai nők számára, hanem a hátrányos helyzetük a két tényező együttes hatására alakul: egyrészt mert nők, másrészt mert afroamerikaiak. Ha mindehhez még hozzáadjuk a társadalmi osztályt is mint változót, egészen világossá válik, hogy milyen eltérő élethelyzetekben vannak azok a nők, akik ezeket a különféle alcsoportokat képezik.

Az interszekcionális elemzés lényegével megismerkedve a kvantitatív kutatóknak szinte egyből a különböző interakciós tagok bevonása juthat az eszükbe. Spierings cikkében viszont éppen arra világít rá, hogy mennyire nem sikerült a Gender Studies területén belül utat törnie a kvantitatív elemzéseknek, holott az interszekcionális megközelítés térhódítása is hajtóerőt jelenthetett volna (Spierings 2012). McCall szerint az interszekcionalitás fogalmának megjelenése után nem születtek tanulmányok arra vonatkozóan, hogy pontosan hogyan is kell ezeket az elemzéseket végrehajtani (McCall 2005, 1771).

Spierings szerint a kvantitatív elemzésekkel szembeni egyik legfőbb kritika azt támadja, hogy a kvantitatív elemzések kategorizáláson alapulnak, miközben a különböző identitások ennél sokkal fluidabbak, nem ilyen mereven elválaszthatóak. Ezzel szemben azzal lehet érvelni, hogy végeredményben a fennálló különböző egyenlőtlen hatalmi viszonyok mégiscsak csoportok között állnak fenn (Spierings 2012, 334). A vita tehát arról zajlik, hogy leképezhető-e, illetve megközelíthető-e a komplex társas valóság pozitivistá eszközökkel, avagy sem. Ez a vita sokat finomodott annak a gondolatnak a megjelenésével, miszerint az valóban problémás, ha a nők vagy a férfiak csoportját homogén egésznek képzeljük el, hiszen ezzel esszencializáljuk magát a csoportot.

Spierings remek érzékkel mutat rá kritikájában arra, hogy a kvantitatív kutatási megközelítések ellen ágálók nem csinálnak mást, mint olyan bináris oppozíciókat termelnek újra ellenérveikben, amelyek segítségével a kategorizáló kvantitatív módszereket „rossznak”, míg a dekonstrukciós kvalitatív módszereket „jónak” minősítik (Spierings 2012, 334). Ezzel szemben – és itt a szerző McCall komplexitáskezeléssel kapcsolatos kategóriáira támaszkodik ³⁸ – Spierings a végtelenféle különbségek kontinuumának (*continuum of infinite diversity*) fogalmát vezeti be. A megközelítés kiindulópontja a két végpont felvázolása. Az egyik végpont azt az állítást takarja, amely szerint minden egyes egyén (vagy egyéb megfigyelési egység) teljesen egyedülálló tulajdonsággal bír minden lehetséges változó mentén. A másik végpont ezzel szemben azt állítja, hogy minden egyes egyén tulajdonképpen egy mintapéldánya egy nagyobb csoportnak³⁹. A két végpont

³⁸ McCall a kategóriákhoz való háromféle kutatói hozzáállást különít el. Az első az ún. kategóriaellenes komplexitás (*anticategorical complexity*), amely az analitikus kategóriák dekonstrukciós módszerén alapul. A második az kategóriák közötti komplexitás (*intercategorical complexity*), amely a kategóriák használata mellett teszi le a voksát. A harmadik, amely a két előző között helyezkedik el, az ún. kategórián belüli komplexitás (*intracategorical complexity*), amely az interszekcionalitás nyomán került előtérbe (McCall 2005, 1773). Ez utóbbi megközelítés elfogadja a kategorizációt, de kritikával kezeli a határalkotást, és arra fókuszál, hogy miként lehet egy adott nagyobb kategóriát releváns kategóriákra bonatni.

³⁹ Ez utóbbi megközelítés tulajdonképpen nagyon hasonló ahhoz, amit a mintavétel szükségessége során szoktunk említeni. Ha ez utóbbi végpont lenne igaz, akkor nem lenne szükség mintavételre, hiszen bárkit is választunk ki a vizsgálandó csoportból, a tőle megszerzett minden információ könnyen általánosítható a többi nem megfigyelt csoporttagra.

között alakul, változik a különbözőségek szintje, és ezáltal annak a lehetősége is, hogy mennyire tudunk általánosítani (Spierings 2012, 336).

Spierings szerint a különbözőségnek két dimenziója van: 1. hogy mi alapján rajzoljuk meg a különbözőséget, valamint az, 2. hogy milyen típusú ez a fajta különbözőség: hierarchiába, vagyis egyenlőtlenségi viszonyokba rendezi-e az egyéneket, vagy sem (2012, 336). A következő kérdés az, hogy ez a különbözőség miként kvantifikálható. Spierings szerint az interszekcionális elemzések nagyon egyszerűen végrehajthatóak, amennyiben a „neme” változó mellett rendelkezésünkre áll más identitásváltozó, hiszen a kettő felhasználásával képzett tipológia képes releváns alcsoportokat megragadni a mintában, és lehetővé válik a különböző alcsoportok egymáshoz hasonlítása is (Spierings 2012, 339).

Catherine E. Harnois szintén az interszekcionális elemzések fontosságára és alkalmazhatóságára hívja fel a figyelmet a feminista kutatások területén, és rávilágít arra, hogy a gender egyenlőtlenségek nem önmagukban állnak, hanem más egyenlőtlenségi rendszerekkel kapcsolódnak össze. Harnois szerint azért sem életszerű külön vizsgálni ezeket az egyenlőtlenségi rendszereket, illetve a rendszereken belül betöltött pozíciókat, mert „a társadalmi státusokat egyidejűleg éljük meg, vagyis az az élmény, amit valaki nőként él meg, egyidejűleg a faji/etnikai hovatartozása, osztálypozíciója, kora és más társadalmi státusa által is alakított” (saját fordítás, Harnois 2011, 47).

3.3 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök mérésére szolgáló indikátorok és a „valóság”

A kérdőív eszközzel végzett survey típusú adatfelvételi módszerek abból a pozitívista nézőpontból indulnak ki, amely szerint a kérdőívek, az abban szereplő, jól megfogalmazott kérdések alkalmasak arra, hogy a valóságban létező attitűdöket, vélekedéseket letapogassák, felmérjék. Nem mindegy ugyanakkor, hogy a kérdőívkérdések milyen valóságokat teremtenek a kérdezettek számára, abban az értelemben, hogy milyen világot konstruálnak, hogy mikről kérdezik meg a válaszadókat. Arról ugyanis, amiről nem kérdezik meg őket, nem tudnak majd véleményt alkotni, hiszen a kérdőívek merevebb, standardizált kérdezésen alapuló módszere nem teszi

lehetővé a legtöbb esetben az egyéni vélemények hozzáfűzését vagy azok rögzítését. Éppen ezért fontos azoknak az állításoknak a vizsgálata, amelyeket a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök indikátoraiként használunk. Ahogyan azt majd az egyes kutatásoknál részletesen látni fogjuk, a legtöbb esetben a nemi szerepeket, akár férfi, akár női szerepekről legyen szó, igen szűk mezsgyén értelmezték a kutatásokban. A kérdőívkérdésekben megjelenő nőket és férfiakat a kérdések rendre valamilyen (heteroszexuális) párkapcsolatba vagy azon alapuló szülői szerephez illesztették bele, egy meglehetősen normatív és funkcionalista családképet kreálva így a kérdezett számára origóként.

A problémát már a 90-es évek végén Adamik Mária is felveti, aki a demográfia normatív kerettel kapcsolatosan jegyzi meg, hogy a különféle lezajlott társadalmi átalakulásokra szinte érzéketlen, azokat egyáltalán nem problematizáló és emiatt változatlan nemi szerepelméletek alkalmazásában egy funkcionalista társadalomkép köszön vissza abban a tudományos megközelítésben, amelyben a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseket is vizsgálják (Adamik 1999, 195). A női nemi szerepek esetében rendszerint a dolgozói női szerep és az anyai, valamint a háztartás rendben tartásáért és egy gondozói feladatokért felelős szerep összeütközését problematizáló kérdések jelentek meg, és a férfiak esetében is jellemzően a családfői (akinek fő felelőssége a munka és ezen keresztül a háztartás anyagi stabilitásának megteremtése és fenntartása), illetve az apai szerepekre redukálódtak a kérdések. Ezáltal a kérdések a kérdezettek számára egy olyan világot teremtettek, amiben a női és az anyai, valamint a férfi és a kenyérkeresői/apai szerepek közé szinte egyenlőségjel vonható, de legalábbis a megjelenő nők és férfiak szinte bizonyosan valamilyen (heteroszexuális) párkapcsolatban képzelendők el. Fontos hangsúlyoznunk, hogy ezzel a megközelítéssel a kérdőívkérdések már nem is nagyon problematizálják azt, hogy egyáltalán mennyire elterjedt vagy reális képet festenek a „valóságról” a kérdezettek számára. Kicsit ahhoz lehetne ezt a helyzetet hasonlítani, mint ha a különféle családpolitikák még mindig a „papa-mama-gyerekek” felállást és családfogalmat szem előtt tartva, normatív alapon dolgoznának ki például támogatási formákat, miközben a valóságban számtalan egyéb családforma is létezik.

Nem feledkezhethetünk meg arról, hogy az elérhető kutatások többsége vagy valamilyen nemzetközi összehasonlító vizsgálat keretein belül vizsgálódik (például ISSP, ESS vagy WVS), és az összehasonlíthatóság kritériuma miatt ragaszkodik olyan kérdésekhez, amelyek a lehető legtöbb ország alapvető gender viszonyait, az azokban rejlő problémákat megragadni képesek. Jó példa erre a dolgozó női és az anyaszerep összeütközését, a kettő között választást sürgető kérdések, amelyek persze más élt kapnak az egykori államszocialista országokban, ahol a nők munkaerőpiacra való bekapcsolódása nem új keletű jelenség, szemben más országokkal, ahol viszont igen. Innen már csak egy lépés, hogy az időbeli összevetés miatt még olyan kutatásokban is hasonló, magyar viszonylatban talán már kifejezetten kicsorbult élű állításokkal találkozunk, amelyeket csak Magyarországon vettek fel. Éppen ezért könnyen lehet az az érzésünk az elemzés közben is, mintha a kérdőívkérdések lemaradnának, és ólomlábakon próbálnának meg szaladni az a felmérni kívánt attitűdök után.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha ilyen komoly kritikával illetjük a rendelkezésünkre álló kutatásokat, akkor mégis miért használjuk őket. Bár az állítások valóban több esetben normatívnak tekinthetőek, de mégis alkalmasak arra, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatosan valamiféle viszonyulást felmérjenek. Lehet, hogy az eredmény érzéketlen lesz a különféle finomságokra, árnyalatbeli véleménykülönbségekre, de a kérdések a saját normativitásukkal legalább valamennyire élethűen fogják modellezni azt a diskurzív teret, amiben a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények is megszületnek. A kérdésekben szereplő állításokkal kapcsolatosan pedig még azoknak a válaszadóknak is lehet véleményük, akik nem élnek olyan párkapcsolatban, mint amit a kérdés feltételez. Mindezeket a kritikákat figyelembe kell majd vennünk akkor, amikor az eredményeket mutatjuk be és interpretáljuk.

3.4 Az elemzés során használt születési kohorszok meghatározásáról

A disszertáció egyik fontos kérdése, hogy vajon a különböző születési kohorszba tartozók várhatóan eltérőképpen vélekednek-e a nemi szerepekkel,

nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos nézetekről. Ezt a kérdést arra alapozva tesszük fel, hogy a különböző kohorszba tartozók életük egyes periódusait különböző típusú gender rezsimekben töltötték, amelyek befolyással lehetnek arra (sok egyéb más változó mellett), hogy miként vélekednek a nemi szerepekről, a nemek közötti egyenlőségről.

A kohorszok meghatározásánál különféle társadalom- és szociálpolitika-történeti eseményt igyekeztünk figyelembe venni sarokpontként. Fontos korszakoló tényezőként jelentek meg természetesen az államszocializmus különböző nőpolitikai, ezen belül is foglalkoztatás- és népesedéspolitikai korszakai a hozzájuk kapcsolódó fontosabb intézkedésekkel (pl. GYES, GYED bevezetése). A korszakhatárok megállapításánál így elsősorban mi is ezekből a „női”, pontosabban normatív, „anyai” nézőpontokból indultunk ki, tehát alapul véve, hogy a vizsgált időszakban átlagosan hány évesen hozták világra első gyermeküket a nők⁴⁰, visszalépdeltünk az időegyenesen, és megnéztük, hogy körülbelül milyen időszakban születhetett például az a női kohorsz, amelyik már részesedhetett GYES-ben, ha gyermeke született, de még nem részesedhetett GYED-ben. Itt fontos megemlítenünk, hogy természetesen látjuk ennek a módszernek a súlyosan leegyszerűsítő voltát, és azt a veszélyt, hogy a nőkre csakis vagy elsősorban tényleges vagy potenciális anyaként tekintünk, viszont azt gondoljuk, hogy a korszakokra vonatkozó népesedéspolitikák, a nők társadalmi helyzetére vonatkozó döntések és az azokat körbevevő állami vagy egyéb közéleti diskurzusok, viták azoknak az embereknek a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseire is hatással lehettek, akik nem vállaltak gyereket, egyszerűen csak társadalmi nemmel rendelkező, és az üzenetek potenciális céltábláit jelentő emberként éltek a társadalomban, nőként, férfiként.

Bár célszerű lett volna elválasztani egymástól a népesedés- és foglalkoztatáspolitikájában fontos aspektusaiban eltérő Rákosi-érát az emblematis Ratkó-korszakkal az 1956-os forradalom leverését követően

⁴⁰ Az államszocializmus időszaka alatt (pontosabban: a demográfiai évkönyvekben 1970-től áll rendelkezésre ez az adat [lásd pl. KSH 2006, 37]) ez az életkor meglehetősen stabilan 23 éves kor körül alakult 1990-ig, és csak ezt követően kezdett emelkedni (2000-ben 25,02 év volt), ezért mi is ezt a kort használjuk a visszakalkulálásnál.

kezdődő Kádár-korszaktól⁴¹, végül inkább a GYES 1967-es megszavazása majd bevezetése jelenti az első cezúrát a kohorszok között, így ugyanis elválík egymástól az a női kohorsz, amelyik nem számíthatott a hosszabb időtartamú, ha alacsonyan is, de fizetett gyermeknevelési segélyre, és amelyik már igen. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az 1968-as új gazdasági mechanizmus a női munkaerőre is máshogy tekint: célként jelenik meg a kivonása a munkaerőpiacról, vagyis felerősödik a retorika, ami a dolgozó nők főszerepének az anyaságot jelöli meg. Ennek megfelelően *az 1944-ben vagy korábban születettek (GYES nélküli nemzedék)* jelentik az első kohorszunkat. Ennek a kohorsznak a legfiatalabb tagjai a Ratkó-korszakot kisgyerekként tapasztalták meg, idősebb tagjai viszont maguk is érintettek lehettek a korszak népesedéspolitikájának szigora, már-már kegyetlensége által, nem beszélve a '48 utáni extenzív iparosítás korszakáról és annak nőpolitikájáról.

A következő kohorszba (*1945-1961 között születettek, GYES-nemzedék*) tartozók számára a GYES már elviekben⁴² igen, a GYED, melyet 1985-ben vezetnek be, azonban még nem volt elérhető. Az 1968-1985 közötti időszak ráadásul a Kádár-korszak népesedéspolitikája szempontjából kitüntetett jelentőségű volt: 1973-ban új népesedéspolitikai programot vezettek be, melynek keretében szigorodtak az abortuszhoz való hozzáférés feltételei, és a 60-as évek elejétől egyre jobban erősödő demográfiai krízisdiskurzus is új erőre kap.

Az *1962 és 1973 között születettek* számára már nemcsak a GYES, hanem a GYED is lehetővé vált (*GYED-nemzedék*), amely intézkedés kifejezetten a közepes vagy annál magasabb keresetű női lakosság termékenységét igyekezett növelni, ezzel egyidejűleg univerzálissá téve az alacsonyabb összegű (a korábbi évek alatt devalválódó) GYES-t. Ez az a kohorsz, melynek tagjai a '80-as években fiatal felnőttként vagy kamaszként a lángra kapó antifeminista diskurzust is érzékelhették maguk körül, valamint a rendszerváltást követően megerősödő tradicionális nemi szerepeken nyugvó

⁴¹ A két korszak népesedéspolitikai különbségeiről lásd Gregor 2011.

⁴² Azért csak elviekben, mert a GYED bevezetéséig a GYES is csak azok számára állt rendelkezésre, akiknek munkaviszonyuk volt, és bár elviekben a teljes foglalkoztatás volt a cél, ez sosem valósult meg a gyakorlatban, így voltak olyan nők, akik emiatt nem részesültek GYES-ben, ha gyerekek születtek.

nőpolitika alanyai lettek (lásd az 1992-es abortusz-vita, Gal 1994), illetve a megszorító politikák miatt megnyirbált gyermekellátó rendszer már nem segítette a munkába való visszailleszkedésüket. A kohorsz tagjait az 1996-os Bokros-csomag is sújtotta (GYED átmeneti megszüntetése, gyermekellátó-rendszerek finanszírozásának megvágása).

A legfiatalabb kohorszot *az 1974-ben vagy azután születettek* jelentik. Ez a kezdőévszám azért is jelentős, mert a babyboom és a Ratkó-korszak gyermekeinek gyerekvállalása, valamint a már említett 1973-as népesedéspolitikai program (benne az abortusz szigorításával, a háromgyermekes családmódel népszerűsítésével) következtében egy jól látható (és a gyakorlatban pár évvel később nehezen kezelhető) gyermektöbbletet hozott ⁴³ abban az évben. Az 1974-ben vagy később születettek a 90-es évek végén az újra bevezetett GYED mellett és egy, a tradicionálisabb nemi szerepeket megerősítő korszakban kezdtek gyereket vállalni, vagy értek abba az életszakaszba, amikor ez a társadalom részéről is elvárásként fogalmazódott meg velük szemben. Ők jelentik azt a korosztályt is, akik a 2008-as gazdasági válság idején a korábbi diskurzusoktól eltérő üzenetekkel, a munkavállalás fontosságának hangsúlyozásával találkoztak, mindezt azonban – ahogyan azt korábban bemutattuk – meglehetősen ellentmondásokkal tűzdelve. Ezek miatt a hatások miatt őket *retradicionálizált nemzedéknek* nevezhetjük⁴⁴.

Az említett fő sarokpontok valódi cezúrákat jelentettek az államszocialista és a rendszerváltást követő jóléti gender rezsimek különböző korszakai között. Ahogyan a gender rezsim fogalmáról szóló alfejezetben a rezsim kifejezés kapcsán jeleztük, itt az irányításnak, hatalomgyakorlásnak egy komplex és átfogó módjáról beszélünk, amely nem szűkíthető le egy-egy intézkedésre. Ezek legfeljebb szimbólumai lehetnek egy-egy adott korszaknak.

⁴³ Kb. 30 ezerrel, azaz majdnem 20 százalékkal több gyermek született 1974-ben, mint 1973-ban. A két hatás (népesedéspolitika és babyboom/Ratkó-korszak gyermekeinek gyerekvállalása) nehezen választható el egymástól.

⁴⁴ Ettől a kohorszkategorizálástól, ahogyan látni fogjuk majd, egy esetben, az előíró sztereotípiák elemzésénél kellett eltérnünk, mert az adatbázisban nem állt rendelkezésünkre az eredeti, a kérdezett születési évét mérő változó, hanem csupán egy tízéves korcsoportokra kódolt korváltozó.

Ezek a rendszerek ugyanakkor alapvetően befolyásolják is azt, hogy az adott társadalmon belül hogyan alakulnak a nemek közötti viszonyok.

Ez a kézenfekvő korszakolás nem új keletű. Lynne Haney *Inventing the Needy* című könyvében (2002), melyben gyámhatósági akták és a gyámhatóság dolgozóinak viselkedésén keresztül vizsgálja a jóléti rezsim jellegét, ő maga is a GYES és a GYED bevezetésének időpontját használva különít el három szakaszt:

1. jóléti társadalmi szakasz (*welfare society*), 1948-1968: a szakaszt Haney szerint a háború utáni újrendeződés politikája jellemezte, melynek célja a teljes körű társadalmi integráció volt. Ennek megfelelően a főként a tervgazdaság képviselői által kreált különféle szükségletek kielégítése társadalmi intézmények révén történt.
2. anyasági jóléti állam (*maternalist welfare state*), 1968-1985: ebben a szakaszban a nők szükségletei anyai szükségletekként definiálódtak, és teljesen leválasztásra kerültek más társadalmi csoportok szükségleteiről. Az anyaság különleges jogosultsági alap lett a különféle jóléti ellátások igénybevételéhez, de a kitüntetett figyelem egyben azt is jelentette, hogy a családi problémákért elsősorban az anyák felelősségét, nevelési kompetenciáját vetették fel a jóléti intézmények munkatársai.
3. liberális jóléti állam (*liberal welfare state*), 1985-1996: a rendszerváltás környékén átalakuló jóléti rendszerben a jóléti politikák célcsoportjai társadalmi osztályalapon határozódtak meg, a szegények, alacsonyabb társadalmi osztályokként. Az ellátásokra való jogosultság jövedelemalapú lett, a szükségletek elsősorban anyagi alapon definiálódtak, a rendszer pedig a szülők és házas- vagy élettársak anyagi szerepét hangsúlyozta. Komplex esetkezelések helyett extrém méreteket öltő munkamegosztás jelent meg az intézményekben.

Haney szerint a szabályozásokon keresztül a jóléti rezsimek befolyásolják azt, hogy miként vélekednek a társadalom tagjai a helyes és követendő férfi és női szerepekről (Haney 2002, 13).

Valamelyest másfajta periodizálást tarthatunk indokoltnak, legalábbis az államszocializmus időszakát illetően, ha a népesedéspolitikai döntéseket övező

nyilvános diskurzusokat feldolgozó hazai szakirodalmat tekintjük át. Heller Mária, Rényi Ágnes és Némédi Dénes az 1960-1986-os időszakot tekintette át, és a nyilvánosságban zajló népesedéspolitikai témákat is érintő vitáknak három fő szakaszát (szakaszonként egy-egy jelentősebb gócponttal, kiemelkedő vitával) tudták egymástól elkülöníteni (Heller et al. 1990). Az első szakasz a 60-as évekre tehető, 1962-ben pár év alatt aligha látott szintre süllyedt az élveszületett gyermekek száma, 1961-ben a már az egyszerű reprodukciós szint alá süllyedt a termékenységi ráta, mindeközben az 1956-os abortuszlegalizálás bevezetését követően, de a megbízható fogamzásgátlási eszközök hiányában nőtt a terhesség-megszakítások száma. Ezen demográfiai folyamatok körüli aggodalmak indították be a népesedési kérdések körüli első vitahullámot, amelyet a népies írók tematizáltak főként (szakértők itt még alig vettek részt), és a vitában egymáshoz kapcsolódva, szinte szövetséget alkotva dominálták a nyilvános közbeszédet a témáról, mely kiváló felületet biztosított számukra ahhoz, hogy a hatalommal szembeni opposíciójukat kifejezhessék (Heller et al. 1990). Ebben a vitahullámban jellemző, hogy a nőkről a női megszólalók is a saját anyaságukon keresztül, személyes problémák említésével beszéltek, a szerzőtrío szerint még azok a női megszólalók is, akik egyébként a női emancipáció hívei, benne maradtak ebben a kiemelt, anyai mítoszra építő genderkeretben a vita során, miközben alapvetően nem értettek egyet a népies radikálisabb férfi írók tradicionális munkamegosztás-pártolásával, jellemzően köztes megoldásokat igyekeztek javasolni, de a gyerekvállalást, gyereknevelést továbbra is női feladatként definiálták (Heller et al. 1990, 29). Mindeközben mások kifejezetten a női emancipációban, azon belül is a nők munkavállalásában látták a népesedési mutatók romlásának okát.

A második vitahullám indító gócpontja 1972-73-ra tehető, az időzítés ismét nem véletlen: új népesedéspolitikai program veszi kezdetét, szigorodik az abortuszhoz való hozzáférés. Továbbra is téma marad a nők túlemancipáltsága mint a népesedési problémák egyik gyökere, s bár erre a gondolatra érkeznek ellenvélemények, de csak kivételes esetekben sikerül kilépni a megszokott genderkeretből, például úgy, hogy a házimunka nemek közti egyenlőtlenségét problematizálja valaki a nők esetében felvetett munkamagánélet egyensúly kérdésében (Heller et al. 1990, 56).

A harmadik hullám a nyolcvanas évek elején kezdődik (1981-ben van a gócpont), és továbbra is erősen jelen van benne a teljes női foglalkoztatás hibáztatása a kialakult helyzetért. Ehhez a hullámhoz kapcsolódik majd a már korábban bemutatott antifeminista diskurzus (Goven 1993; 2000).

Kérdés, hogy mennyire beszélhetünk szociológiai értelemben generációkról vagy nemzedékekről, amikor ezeket a kohorszokat vizsgáljuk. Eyerman és Turner definíciója szerint generáció alatt egy adott kohorszba tartozó embereket érthetünk, akik közös habitussal, kultúrával, kollektív emlékekkel rendelkeznek, amelyek egyben integrálják is őket egy adott időszak alatt, miközben elválasztják őket más generációktól (Eyerman és Turner 1998, 93). Fontosnak tartják kihangsúlyozni, hogy egy generáció esetén különbséget érdemes tenni kortársak (akik egy adott időszakban együtt élnek, de különböző korúak) és egykorúak között (akik nemcsak ugyanabban az időszakban élnek, de azonos korúak is) (Eyerman és Turner 1998, 93).

Mi azt feltételezzük, hogy alapvetően az azonos korú, egy kohorszba tartozók vélekedései lesznek homogénebbek a nemi szerepekkel kapcsolatosan, miközben a különböző kohorszba tartozóké eltér egymástól. Ehhez a megközelítéshez Szabó Andrea és Kiss Balázs (2013) tanulmányában részletezett kohorsz-generáció fogalmát érdemes idézni. A szerzők szerint a fogalom lényege, hogy az egy csoportba (kohorszba) soroltak közös élményekkel és történelmi tapasztalatokkal rendelkeznek, de ez még nem szervezi egybe a generációt (Szabó és Kiss 2013, 110). Kraniauskiene szerint három generáció különíthető el a kohorsz-generáció fogalmának részletes bemutatásakor: 1. az első generáció (akiket előzetes kohorsz-generációnak nevez) a nagy társadalmi változások előtt érik el a felnőtt kort, 2. a második (átmenetinek nevezett) generáció fiatal felnőttként vagy serdülőként él meg az említett nagy társadalmi változásokat, 3. a harmadik (utólagos) generáció tagjai jellemzően a változások után születtek, és az első két generáció kollektív tapasztalatai nem ismertek előttük (Kraniauskiene 2007, 124). A mi kohorsz meghatározásunk tulajdonképpen kettészedte a középső, átmenetinek definiálható kohorsz-generációt. Kraniauskiene tanulmánya alapján fontos azt is tisztáznunk, hogy szociológiai értelemben nem társadalmi csoportokként, hanem társadalmi kategóriákként beszélünk a kohorsz-generációkról, mert ezeket kívülről határoztuk meg, a tagoknak nincs generációs öntudata, a tagok

nem feltétlenül interaktálnak sűrűbben egymással a tagságból fakadóan. Ugyanerre a kérdésre Mannheim Károly is felhívja a figyelmünket *A nemzedékek problémája* című írásában: ő a nemzedéki összefüggés fogalma alatt írja le az egyéneknek olyan együttesét, ahol az egyéneket összekapcsolja valami, de ez az összekapcsolás nem jelent szociológiai értelemben vett csoportot (2000 [1928], 214-215). Mannheim ráadásul azt is kiemeli, hogy ha ez az érdemi összekapcsolódás nem születik meg, csupán nemzedéki elhelyezkedésről beszélhetünk, amely csak potenciálisan hordozza magában az összekapcsolódást (Mannheim 2000 [1928], 231-232).

A kutatás során arra keressük a választ, hogy látható-e bármilyen szinten, hogy a különböző kohorsz-generációkba tartozók eltérő módon vélekednek a nemi szerepekről, és ellenőrizzük, hogy az esetlegesen látható különbségek milyen mértékben mosódnak el az életciklusbeli sajátosságoknak vagy egyéb releváns szocio-demográfiai tulajdonságoknak köszönhetően.

4 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök és közvélekedések Magyarországon a 2000-es évektől napjainkig

4.1 Bevezetés

A disszertáció első felében összefoglalásra került annak a társadalmi klímának és azoknak a gender rezsimeknek a bemutatása, amelyek egyrészt előzményként, másrészt kontextusként szolgáltak a nemi szerepekkel, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök és közvélekedések hazai megformálásának. Ebben a második, nagyobb részben következik a konkrét kutatások eredményeinek bemutatása. Figyelmünket főként két változó hatására irányítjuk. Egyrészt arra vagyunk kíváncsiak, hogy a férfiak és a nők vélekedései között milyen eltérések mutatkoznak a nemi szerepekkel kapcsolatosan, ha különböző szocio-demográfiai, illetve attitűdváltozók hatását kivonjuk. Másrészt arra is kíváncsiak vagyunk, hogy a különböző születési kohorszokba tartozók között (férfiakon és nőknél is) van-e szignifikáns eltérés abban, ahogyan a nemek közti viszonyokat látják. Ahol a rendelkezésünkre álló adatok engedik, ott arra is kísérletet teszünk, hogy megvizsgáljuk, időben történt-e változás a vélekedésekben a 2000-es évek során.

A fejezet felépítése a következő logikát követi. Először egy tágabb témával indítunk, és azt mutatjuk be, hogy 1996 és 2008 között hogyan változott a lakosság általános értékrendje, illetve az előíró nemi sztereotípiákkal kapcsolatos vélekedése. Ez ugyanis általánosságban ad információt arról, hogy mennyit lazult vagy éppen szigorodott a népesség nemi szerepekhez szorosan kötődő előírásrendszere. Ezt követően már konkrétabb vizekre evezünk, és olyan állítások segítségével mérjük fel a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket, melyek főként a pénzkeresés feladatának nők és férfiak számára eltérő avagy azonos fontosságú megítéléséből táplálkoznak. Ezután tágítjuk valamelyest ezt a nézőpontot, és immáron kilépünk abból a kutatói keretből, amely kizárólag vagy főként a „nyilvános” szférában, és főként a nők esetén értelmez egyfajta szerepütközést a pénzkeresői és a családi szerepek között. Megvizsgáljuk ugyanis azt, hogy a női munkavállalással, illetve a kétkeresős családdal kapcsolatos állítások

mellett milyen attitűdöket mutat a magyar társadalom a férfiak fokozottabb otthoni szerepvállalásával kapcsolatosan (a gyereknevelés és a háztartási munka mentén is értelmezve), illetve hogy ezek hogyan változtak a 2000-es években. Arra is kísérletet teszünk, hogy különféle, az apasággal, illetve a férfiak gondozói és háztartási feladataival összekapcsolódó szerepek megítélésén keresztül különféle attitűdcsoportokat rajzoljunk ki a 2000-es évek végéből származó adatokból. A felvázolt eredményeket ismét tágabb kontextusban szemléljük, amikor megvizsgáljuk, hogy vajon akkor, amikor a válaszadók a nemek közti egyenlőségről gondolkodnak és formálnak véleményt, milyen tartalmakat tesznek mögé vagy tulajdonítanak neki. Az elemzés végén a jövő felé fókuszálunk, azt mutatjuk be, hogy a mai fiatalok milyen attitűdöket mutatnak a nemek közti egyenlőséggel kapcsolatban, és ez milyen lehetséges jövőbeli trendeket vetít előre.

4.2 Magyarország általánosabb értékrendje az értékutatások tükrében

A nemi szerepekkel, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök vizsgálatához célszerű tágabban is rátekinteni Magyarországra abból a szempontból, hogy milyen értékrend jellemzi a magyar társadalmat, és ebben milyen esetleges változások történtek az általunk is mélyebben vizsgált időszak során.

Az attitűdök és az értékek közötti különbségtételre hívja fel a kutatók figyelmét az értékutatások egyik nagy alakja, Milton Rokeach, aki szerint az attitűdök valamilyen konkrét attitűdtárgyra vonatkozó különféle vélekedések, míg az értékek olyan vélekedésnek számítanak, amelyek konkrét attitűdtárgyon túlmutató, egyéni vagy társadalmi szinten kívánatos, preferált, elérni vágyott viselkedésmódokra vonatkoznak, ráadásul az attitűdöket, valamint a cselekvéseket is irányítják (Rokeach 1969, idézi Keller 2008).

Keller Tamás a World Value Survey adataiból, és az Inglehart-féle értékelméletből kiinduló kutatási szerint Magyarország a 2000-es évek során szekularizáltabb és nyitottabb gondolkodással jellemezhető társadalommá vált, viszont ez a változás, különösen a zárt/nyitott gondolkodást mérő tengelyen relatív: Magyarország ugyanis abszolút értékét tekintve kifejezetten zárt

gondolkodású társadalomnak számít, és ezen a megállapításon az sem változtat sokat, ha valamilyen speciális, nyitottabb gondolkodású társadalmi csoport (35 éven aluliak, diplomások) által felvett értéket vizsgálunk (Keller 2009). A tradicionális-vallásos/világi-rationális gondolkodásmódot mérő tengelyen Magyarország az enyhén inkább világi-rationális területen helyezkedik el.

Keller konkrétabb, a zárt/nyitott tengelyt alkotó elemi változók mentén felvett értékek alapján is megvizsgálta Magyarország pozícióját, és azt találta, hogy a témánkkal (nemi szerepek, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök) rokonítható változók mentén (homoszexualitás és válás elfogadhatósága) Magyarország az alapvetően világiasabb, de erkölcsileg konzervatívabb kultúrájú országokhoz áll közel, semmint a „liberálisabb” nyugati országokhoz, mivel mindkettőt meglehetősen alacsony fokú elfogadás jellemezte a magyar válaszadók által (Keller 2009, 22).

A korábbi, 80-as, 90-es évek értékváltozásait vizsgáló kutatásokban a nemi szerepek, nemek közötti egyenlőség kérdése nem merült fel, viszont így is érdekes eredményeket mutatnak a témánk szempontjából az adatok. Füstös László és Szakolczai Árpád 1999-es tanulmányukban a 70-es évek végétől a 90-es évek végéig lezajlott különböző hazai értékutatásokat vizsgálva jutottak arra az eredményre, hogy az államszocializmusban a privátszférához rendelt értékek – úgy mint család, belső harmónia vagy szerelem – fontosságának előretörése vagy éppen háttérbe húzódása szinte párhuzamba állítható az úgynevezett klasszikus szocialista, szociáldemokrata értékek, vagyis a munka, társadalmi megbecsülés, emberi önérzet fontosságának ezzel ellentétes alakulásával (Füstös és Szakolczai 1999). A családi biztonság értékének fontossága egyébként az államszocializmusban mért értékekhez képest a rendszerváltás után erősödött, és az összes közül a legmagasabb szinten volt a 90-es években a szerzőpáros összesítése alapján.

Mindezt azért is érdemes megemlíteni, mert összekapcsolódik Dupcsik Csaba és Tóth Olga azon, korábban már idézett megállapításával, miszerint a rendszerváltást követő évek, immár évtizedek közéletében az ideológiai és társadalmi familizmus is jelen van (Dupcsik és Tóth 2008, 321). Nagyon fontos megállapítást tesznek, amikor kijelentik, hogy véleményük szerint a magyar közvélemény híres családcentrikussága nem azért látszik, mert ezek a felmérések valóban értékeket mérnének, hanem egyszerűen annak köszönhető,

hogy a közbeszédet olyan mértékben uralja a familizmus, hogy emellett másnak nem is jut már hely (Dupcsik és Tóth 2008, 321), mondhatni nem elgondolható és megfogalmazható nagyobb tömegében bármilyen más alternatív vélemény.

4.3 Előíró sztereotípiák 1996-ban és 2008-ban Magyarországon

A különböző típusú sztereotípiák kutatása közül a nemzetközi szociálpszichológiai kutatások számát tekintve talán az egyik leggyakoribb a nemi sztereotípiák vizsgálata. A következő fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, történt-e érdemi változás a magyar felnőtt lakosság előíró nemi sztereotípiáiban az elmúlt közel 20 évben⁴⁵. Egy 1996-ban és egy 2008-ban lezajlott nagymintás, a főbb szocio-demográfiai változók mentén reprezentatív valószínűségi mintán végzett kutatás eredményeit szeretnénk összehasonlítani, melyeknek keretében több tulajdonság kapcsán kellett a válaszadóknak döntést hozniuk: az adott tulajdonsággal való rendelkezést a kérdezett általánosságban inkább a férfiak, inkább a nők szempontjából tartja fontosnak, esetleg úgy véli, hogy mindkét nem számára előnyös, ha rendelkeznek vele, vagy egyik nem számára sem fontos, hogy az adott tulajdonságot bírják. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon a különböző tulajdonságok kirajzolnak-e egyfajta mintázatot abban a tekintetben, hogy valamilyen közös jellemző alapján összekapcsolódást lehet látni a karakterek között. Kíváncsiak vagyunk arra is, hogy vajon a két vizsgálati év között történt-e valami változás a tulajdonságok összekapcsolódásában. Ezek után megkíséreljük az egyes kérdésekre adott válaszaik alapján különböző, összesen négy csoportba besorolni a válaszadókat aszerint, hogy mindkét nemmel szemben, inkább a férfiakkal vagy inkább a nőkkel szemben, avagy egyik nemmel szemben sem sztereotipizálnak.

Ha a társadalmi, gazdasági, politikai környezetben jelentős változás következik be, akkor feltételezhetjük, hogy ez a változás hatással lehet a

⁴⁵ A szerzőt a fejezet elkészítésében a TÁRKI Alapítvány kuratóriuma támogatta a 2008-as kutatás adatfelvételével.

különböző, köztük a nemi sztereotípiák tartalmára (Nguyen Luu 2001, 437). Úgy gondoljuk, hogy a vizsgált időszakban több olyan változás is történt, amelyek hatással lehettek a nemi sztereotípiákra. Bár ahogyan a rendszerváltás utáni gender rezsímet bemutató bevezető fejezetből kiderült, a rendszerváltást követő átmenet éveinek változásai után tulajdonképpen változatlanosság állt be a nemek közötti egyenlőtlenség szintjében, és a 2000-es évekbe szinte bebetonozódtak a viszonyok, mégsem számíthatunk teljes állandóságra az előíró nemi sztereotípiákkal kapcsolatban. Magyarország 2004-es csatlakozása az Európai Unióhoz, valamint a csatlakozást megelőző jogharmonizációs lépések, valamint az Unió által fontosnak tartott esélyegyenlőségi elvek köztudatba való beemelése feltehetően a nőkkel szembeni sztereotípiák gyengülése felé hatottak. Ugyancsak ilyen irányú hatást fejthettek ki többek között a nőkkel szembeni sztereotípiákra a nemek iskolai végzettségének szerkezetében történő változások.

Az előíró nemi sztereotípiák vizsgálata azért érdekes, mert a sztereotípiából nem azt az aspektust ragadják meg, hogy bizonyos csoportok (jelen esetben a férfiak és a nők) milyenek, hanem azt, hogy milyen előírások élnek az emberek fejében velük szemben. A sztereotípiák tanulmányozása azért fontos, mert visszatükröződnek az emberek előítéleteiben, amelyek aztán a cselekvés szintjén diszkriminációhoz vezethetnek (Smith és Mackie 2001, 317). Ez az alfejezet azonban nem vállalkozik ennek az egész, sokszorosan egymásra épülő folyamatnak a bemutatására, hanem a sztereotípiákra, azon belül is az előíró nemi sztereotípiákra fókuszálunk.

4.3.1 A sztereotípiák fogalma, típusai, kialakulása, funkciója

A „sztereotípiák” kifejezés 1922-ben jelent meg először Walter Lippmann újságíró tollából, aki a sztereotípiák vonatkozásában „fejünkben élő képekről” beszélt (Smith és Mackie 2001, 267; Csepeli 2001, 475). Csepeli György szerint a sztereotípiák „a különféle társadalmi nagycsoportokra jellemzőnek tartott tulajdonságokra utaló megállapítások, amelyek egy-egy csoport viszonylatában nagyfokú közmegegyezésen alapulnak, és időben meglehetősen szívósan fennmaradnak” (Csepeli 2001, 475).

A sztereotípiák létrejöttében fontos szerepet játszik az a folyamat, ahogyan a minket körülvevő társas valóságot szemléljük, észleljük. Ebben az észlelési folyamatban központi jelentőséggel bír a társadalmi kategorizáció, amely során valakit valamilyen társas csoport tagjaként észlelünk (Smith és Mackie 2001, 265). Az egyének különböző társadalmi csoportokba való be kategorizálása Hamilton (1991 [1979], 324) megfogalmazása szerint „azonban torzító effektusokkal is járhat: „láthatunk” olyan dolgokat, amik nincsenek, és esetleg nem látunk meg másokat, amik vannak.”

Smith és Mackie (2001, 259) a következőképpen definiálja a sztereotípi fogalmát: „egy társadalmi csoportról való kognitív reprezentáció vagy benyomás, amit az emberek úgy alakítanak ki, hogy összekötik a jellemző tulajdonságokat és érzelmeket a csoporttal”. A sztereotipizálás során tehát a társadalmi kategorizációt követően az észlelt egyénre kiterjesztjük mindazokat a tulajdonságokat, amelyeket az adott társas csoport tagjairól gondolunk. A személy- és csoportészlelési folyamatokban szerepet játszó különböző torzítások nagyban befolyásolják azt, hogy egy-egy társas csoportról milyen tartalmú kognitív reprezentáció alakul ki bennünk.

A társadalmi szerepek és az ehhez kapcsolódó társadalmi csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák ismét más jellegű megközelítésével szolgál Alice H. Eagly és Valerie J. Steffen (1984, 735), akik szerint a sztereotípiák, és így a nemi sztereotípiák is annak eredményeképpen jönnek létre, amiket az észlelők a mindennapi életük során megfigyelnek. Ha az észlelő az emberek egy csoportját jellegzetesen egy tevékenység végzése közben látja, akkor hajlamos lehet azt gondolni, hogy azok a személyek olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, olyan személyiségjegyeik vannak, amelyek alkalmassá őket teszik az adott tevékenység végzésére. Mivel a legtöbb ember tevékenysége a társadalmi szerepei által meghatározott, illetve a társadalmi szerepei vezérlik a cselekvéseit, ezért a csoportokkal szembeni sztereotípiák közvetetten ezekre a társadalmi szerepekre, és ezen szerepeket alakítókra vonatkoznak.⁴⁶

⁴⁶ Kísérletükben a kutatási alanyoknak háztartásbeli nőkről és férfiakról kellett eldönteniük, hogy mennyire rendelkeznek közösségi (communal) tulajdonságokkal. (A kontrollcsoportnak foglalkozási megjelölés nélkül egyszerűen a férfiakról és a nőkről kellett ebben a kérdésben véleményt alkotniuk.) Az eredmények szerint a háztartásbeli férfiak és a háztartásbeli nők értékelésében ezen tulajdonság mentén nem volt különbség, és mindkét csoportot jobban felruházták ezekkel a tulajdonságokkal, mint a foglalkozás nélküli, de ugyanolyan neműeket

Csepeli György (2001, 478) szerint a sztereotípiáknak két fő funkciója van. Az egyik az úgynevezett megismerő funkció, amely „a gyors tájékozódás, a felszínes, de könnyű eligazodás igényeit hivatott kielégíteni”. A másik funkciót szociológiai funkciónak nevezi, amely „a csoportközi viszonyokban fennálló esetleges egyenlőtlenségek igazolása”. Ez a funkció az úgynevezett rendszerigazolás funkciója, amely a társadalomban fennálló status quo-t hivatott igazolni (Jost és Banaji 1999, 490).

4.3.2 Leíró és előíró sztereotípiák – a sztereotípiák leíró és előíró funkciója

A sztereotípiák osztályozása sok szempont alapján történhet. Tartalmuk alapján megkülönböztethetők pozitív vagy negatív sztereotípiák, és tárgyak alapján is különbséget lehet tenni a különböző sztereotípiák között. Ebbe az osztályozásba sorolhatjuk be a leíró és az előíró sztereotípiákat⁴⁷.

Michael J. Gill (2004, 619) a következőképpen tesz különbséget a leíró és az előíró sztereotípiák között. A leíró sztereotípiák (*descriptive stereotypes*) leírják, hogy a csoporttagsággal rendelkező egyének tipikusan milyenek, míg az előíró sztereotípiák (*prescriptive stereotypes*) arra vonatkozóan tartalmazznak elképzeléseket, hogy a csoporttagsággal rendelkező egyének milyenek kellene lenniük, vagyis normatív tartalommal bírnak. Laurie A. Rudman és Peter Glick a sztereotípiák személyészlelésben betöltött szerepeivel kapcsolatosan leíró és előíró funkciókról beszélnek (Rudman és Glick 2008, 106). A szerzőpáros szerint a sztereotípiák leíró funkciója a társas kategorizáció, a kognitív leegyszerűsítés, addig az előíró aspektus a rendszerigazolás igényének kíván megfelelni. A sztereotípiák leíró aspektusa a sztereotípia tartalmával egyező észlelési torzításokhoz vezet, míg az előíró

(Eagly és Steffen 1984, 742). Ebben a megközelítésben tehát a sztereotípiák nem azért vonatkoznak a nőkre vagy férfiakra, mert nők vagy férfiak, hanem azért, mert adott tipikus tevékenységek végzése közben látjuk őket. Itt igazából egy tapasztalati együttjárás van a nem és a felruházott tulajdonság között, és egyfajta közbejövő változóként értelmezhető az a tevékenység, amelyet az ember végez, s amely meghatározza, hogy milyen tulajdonságokkal ruházzák fel.

⁴⁷ Fontos megjegyezni, hogy a kutatók között nincs megegyezés (konszenzus) azt illetően, hogy külön típusokról, avagy a sztereotípiák eltérő funkcióiról van-e szó. Egyes szociálpszichológusok ugyanis a leíró és az előíró sztereotípiákról mint a sztereotípiák típusairól beszélnek (lásd Gill 2004), míg mások inkább elkülönítik a sztereotípiák leíró és előíró funkcióját (Rudman és Glick 2001, 2008), vagy a sztereotípiák különböző komponenseiként utalnak rájuk (pl. Burgess és Borgida 1999).

aspektus arra sarkallja az egyént, hogy a sztereotípiákkal konzisztens viselkedést mutasson (Rudman és Glick 2008, 108). A sztereotípiák ezen kettőssége miatt már nem meglepő a szerepelméletek⁴⁸ azon megállapítása, miszerint a sztereotípiák egyszerre okai is és következményei is lehetnek a nemi szerepeknek, mintha egy folytonosan önmagába visszatérő kört látnánk (Eagly et al. 2000). Prentice és Carranza (2002, 269) megállapítása szerint ugyanakkor a nemi sztereotípiák erőteljesen preskriptív jellegűek.

Mind az előíró, mind a leíró sztereotípiák diszkriminációhoz vezethetnek (Burgess és Borgida 1999, 666-667). A leíró nemi sztereotípiák hatására fordulhat elő például olyan eset, hogy egy előléptetési helyzetben a női és a férfi jelölt közül inkább a férfit léptetik elő, mert úgy gondolják, hogy a női jelölt nincs olyan tulajdonságok birtokában, amely alkalmassá tenné őt vezető pozíció betöltésére. Az előíró nemi sztereotípiák ezzel szemben olyan helyzetben vezethetnek diszkriminációhoz, amikor egy nő nem a tradicionális női szerepeknek megfelelően viselkedik, azaz a magatartásával, vélekedéseivel megsérti azokat a közösen osztott elképzeléseket, hogy egy nőnek hogyan kellene viselkednie. A diszkrimináció tulajdonképpen büntetésként is értelmezhető a tradicionálisnak gondolt és előírt viselkedés áthágása miatt.

4.3.3 Korábbi magyar kutatások az előíró sztereotípiákról

H. Sas Judit 1970-es évek végén végzett kutatásának célja az volt, hogy feltérképezze, milyennek gondolják az emberek a tipikusnak tartott női és férfi személyiséget, melyek azok a személyiségvonások, amelyek a tipikus női és férfi képét alkotják, továbbá megkísérelte feltárni, hogy a különböző társadalmi rétegek mennyire hordozzák és tartják fenn a tradicionális nemi sztereotípiákat (H. Sas 1984, 128-129).

Mind a városi, mind a falusi mintában kirajzolódtak azok a tulajdonságcsoportok⁴⁹, amelyek esetében a válaszadók nagyobb arányban

⁴⁸ A társadalmi szerepelméletekről a későbbiekben bővebben írunk majd.

⁴⁹ A lekérdezett tulajdonságok a következők voltak: okosság, műveltség, jó beszédkésztség, politikai jártasság (csak városi mintán kérdezve), érzelmi gazdagság, lelki bánat tűrése (csak falusi mintán kérdezve), jól tudjon gazdálkodni, értsen a gyerekneveléshez, béketűrés, fogadja el a házastárs tanácsait (csak városi mintán kérdezve), lélekjelenlét, határozottság, bátorság, testi fájdalom tűrése, csinosság (csak városi mintán kérdezve); (uo. 130-131).

jelölték meg egyik vagy másik nemet a tulajdonsággal való rendelkezés fontosságát illetően.

H. Sas arra a következtetésre jut, hogy „a férfiaktól, illetve a nőktől megkövetelt normatív vonások a hagyományosan polarizált skálán, az aktivitás-passzivitás skáláján helyezkednek el, [...] az aktív vonások a férfiakhoz kapcsolódtak, [...] a nőknél viszont a passzív vonások fontosak” (H. Sas 1984, 133).

Az egyes tulajdonságok megítélése leginkább a különböző iskolai végzettségű, foglalkozású/beosztású, jövedelmi helyzetű csoportok között különbözött: a magasabb státusú csoportok kevésbé vélekedtek sztereotip módon a férfiakkal vagy a nőkkel szemben, mint az alacsonyabb státusúak.

H. Sas Judit mind a falusi, mind a városi mintán *négy sztereotípiacsoportot* hozott létre, melyek a következő elnevezést kapták:

1. csak a nőkre sztereotip, 2. csak a férfiakra sztereotip, 3. a nőkre és a férfiakra egyaránt sztereotip, 4. egyik nemre sem sztereotip (H. Sas 1984, 136).

A falusi megkérdezettek többsége a férfiakra és a nőkre is sztereotip csoportba tartozik, míg a városi megkérdezettek legnépesebb csoportját a csak a nőkkel szemben sztereotípek csoportja alkotta. H. Sas arra a következtetésre jut, hogy a városi mintában a nőkkel szembeni szerepelvárások új, korábban csak a férfiaknak előírt tartalmakkal gazdagodnak, addig a férfiakat nem ruházták fel a megkérdezettek új vonásokkal (H. Sas 1984, 148).

Nguyen Luu Lan Anh magyar⁵⁰ fiatalok (17-19 évesek) leíró nemi sztereotípiáit vizsgálta 1990-ben és 1998-ban (Nguyen Luu 2001). A két időpont között a kutató a leíró nemi sztereotípiák tradicionálisabbá válásáról számolt be a vizsgált korosztályban. A kutatás keretében az ideális férfival és nővel kapcsolatban is tettek fel kérdéseket⁵¹. Ezek alapján azt lehet mondani, hogy az ideális férfitől leginkább az okosságot, a magabiztos fellépést, szociabilitást és figyelmeiséget várták el a válaszadók mindkét évben, ugyanakkor megfigyelhető volt, hogy erősebb elvárásként jelenik meg a jó

⁵⁰ A magyar fiatalok mellett vietnámi fiatalok nemi sztereotípiáit is vizsgálta a kutató, de ezekre az eredményekre mi itt most nem térünk ki.

⁵¹ Az „ideális” szót olyan értelemben használjuk, amely arra vonatkozik, hogy a tipikus férfi/nő ideális képét milyennek rajzolják fel a válaszadók.

humorérzék, és kevésbé fontos a fizikai erő. Az ideális nő képének felvázolása során a fiatalok főleg a reprezentatív tulajdonságokat helyezték előtérbe, és ebben nem tapasztaltak változást a kutatók (Nguyen Luu 2001, 445).

Kovács Mónika következőkben ismertetett kutatása szintén a nemi sztereotípiák feltérképezésére irányult (Kovács 2001). A kutatás során megkérdezett személyeknek 22, korábban már tesztelt tulajdonságot kellett rangsorolniuk aszerint, hogy mennyire tartják jellemzőnek önmagukra, valamint az ideális nőre és férfira nézve. Az ideális nőre az első öt helyre rangsorolt tulajdonság a következő volt: kedves, megértő, gyengéd, tud bánni a gyerekekkel, vonzó külsejű, míg legkevésbé tartották jellemzőnek azt, hogy bátor, erős és jó vezetőkéességű. Ezzel szemben az ideális férfira a legjellemzőbb öt tulajdonság között a következőket találjuk: határozott, megfontolt, megértő, logikus, kedves. Érdekes, hogy a bátor és az ambiciózus tulajdonságok a középmezőnyben helyezkedtek el. Legkevésbé jellemző az ideális férfira a válaszok alapján, hogy érzelmes, áldozatos, érzékeny és házias.

H. Sas Judit korábban említett kutatását Tóth László 1996-ban ismételte meg egy nagyobb, a szexuális szokásokat feltérképező kutatás keretében. Tóth László az 1996-os adatokra támaszkodva Magyarországon belüli területi különbségeket vizsgált a nemi sztereotípiák megítélésével kapcsolatosan. Eredményei szerint a dunántúli régióhoz tartozó megyékben a gazdasági fejlettség és a kapitalizálódás következtében a tradicionális női tulajdonságok megléte a nők számára fontosabb, másrészt bizonyos tulajdonságok esetében a női emancipatorikus mentalitás jelei látszódnak a dunántúli régió lakosainak véleményében (Tóth 1999). A fiatalok és az idősebbek véleményét összevetve pedig arra a megállapításra jutott, hogy „a legfiatalabb generáció tagjaiban újratermelődik a társadalmi nemi szerepek hagyományos modellje” (Tóth i.n.). Kérdés, hogy vajon mennyiben érvényesek ezek a megállapítások az általunk vizsgált években?

4.3.4 Adatfelvételek, a minták bemutatása

1996 novembere és 1997 januárja között a Medián a Nemzeti AIDS Bizottság megbízásából 3571 főt kérdezett meg a felnőtt magyar

lakosságból⁵², véletlen valószínűségi mintán. 2008 októberében a TÁRKI⁵³ ismételte meg az adatfelvételt, 1009 fős, szintén a felnőtt magyar lakosságból vett véletlen valószínűségi mintán. A főbb szocio-demográfiai változók mentén bemutatjuk a mintáink összetételét⁵⁴.

⁵² Tóth László: A társadalmi nemi szerepek regionális különbségei. Letöltés helye: <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam3/tnt/toth5.htm>. Utolsó megtekintés időpontja: 2014. július 10.

⁵³ Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-H05: TÁRKI Omnibusz 2008/10. Társadalompolitikai attitűdök Magyarországon a felnőtt lakosság körében. A szerző a TÁRKI-ösztöndíj keretében tehette fel a kérdőívben a kérdéseit.

⁵⁴ Magyarázatra szorul, hogy az iskolai végzettséget miért három kategóriában mérjük. 1996-ban az iskolai végzettséget négy kategóriában mérték, melyek a következők voltak: 1-kevesebb mint 8 osztály, 2-befejezett 8 általános vagy szakmunkásképző, 3-érettségi, 4-diploma. Befejezett általános iskolai végzettségénél alacsonyabb végzettséggel mindössze 7,2 százalék rendelkezett, így ezt a csoportot a 8 osztályt végzettekkel együtt kezeltük. A szakmunkásképzőt végzetteket azonban nem tudtuk különválogatni a befejezett 8 általánossal rendelkezőktől, így ezt a csoportot kénytelenek voltunk így hagyni, holott ismeretes, hogy a szakmunkások a mai napig egy speciális csoportot képeznek a különböző iskolai végzettségűek között. Az összehasonlíthatóság érdekében a 2008-as adatainkat is ebbe a három iskolai végzettség kategóriákba soroltuk. Az elemzéseink során az iskolai végzettséggel kapcsolatos következtetéseink levonásánál mindenképpen figyelembe kell vennünk ezt a kódolási kényszert.

22. táblázat: Az 1996-os és 2008-as minta jellemzői a főbb szocio-demográfiai változók mentén

	1996	2008
NEM		
Férfi	46,9	46,4
Nő	53,1	53,6
KOHORSZOK⁵⁵ (4 kategória)		
-1936	28,7	9,0
1937-1946	36,7	34,7
1957-1976	31,6	37,1
1977-	2,9	19,2
ISKOLAI VÉGZETTSÉG		
Alapfok (8 általános + szakma)	69,9	56,4
Érettségi	21,5	31,4
diploma	8,6	12,2
TELEPÜLÉSTÍPUS		
Budapest	19,8	17,1
Város	41,6	50,1
község	38,6	32,8
ÖSSZESEN	100,0 (N=3571)	100,0 (N=1009)

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

4.3.5 Hipotézisek

A mintáink bemutatása után rátérünk arra, hogy milyen hipotéziseket tudunk megfogalmazni a magyar lakosság előíró nemi sztereotípiáival kapcsolatban. Fő hipotézisünk szerint 1996-ról 2008-ra a nemekkel szembeni sztereotipizálás mértéke csökkent, terjedőben vannak azok a vélekedések, miszerint a különböző, látszólag egyik vagy másik nemhez kapcsolt tulajdonságokat már mindkét nemhez kötik az emberek.

⁵⁵ Az 1996-os adatbázisban nem állt rendelkezésre a kérdezett születési évét mérő változó, csupán egy hétkategóriás életkort mérő, ahol az életkorok tízéves korcsoportokba voltak rendezve. Az általunk kijelölt kohorszok körülbelül mindig „félbe” vágják ezeket az életkori korcsoportokat, ráadásul arra is figyelniünk kellett, hogy mivel a kutatás 1996-os, ezért a legidősebb kohorszba tartozók, ha valóban 1944-nél (vagy ami itt rendelkezésünkre szolgál, 1946-nál) húzzuk meg az első kohorsz határát, nagyon sokan lesznek. Így azt a döntést hoztuk, hogy ennél az elemzésnél kettészédjük az 1946 előtt születetteket, még annak az árán is, hogy így a legfiatalabb kohorszban, amely közelítőleg lefedi a későbbi elemzések legfiatalabb kohorszát, az 1996-os adatbázisban még elég kevesen vannak. Így tehát van egy olyan kohorszunk, amelyik a Ratkó-korszak kezdetekor volt legalább 17 éves vagy idősebb, és jó eséllyel nem részesedhetett GYES-ben, viszont a nők munkavállalásáról erőteljes kommunista propagandát hallhatott, egy második, amelyik jellemzően részesedhetett GYES-ben, de GYED-ben nem, és a nők szerepei között a dolgozó női mellett erőteljesen megjelent elvárásként az állam részéről az anyai is, egy harmadik, amelyik GYED-et már jó eséllyel kaphatott, ha jogosult volt rá, de jellemzően a 80-as évek során vállalta gyermekét, amikor már az antifemnista diskurzus is erősödött, és végül a legfiatalabb kohorsz.

Ugyanakkor H. Sas kutatásai alapján feltételezzük, hogy mind 1996-ban, mind 2008-ban körvonalazhatóak azok a csoportok, amelyek egyik vagy másik nemmel, esetleg mindkét nemmel szemben sztereotip módon vélekednek. Hipotézisünk szerint a férfiak nagyobb valószínűséggel gondolkodnak sztereotip módon a nemekről, mint a nők. Ugyanezt feltételezzük az alacsony iskolai végzettségűekről, az idősebbekről és a kistelepülésen élőkéről, míg a magasabb iskolai végzettségűek, a fiatalabbak és a nagyobb településen élők kisebb eséllyel osztják a nemi sztereotípiákat.

Feltételezésünk szerint a különböző tulajdonságok között elkülöníthetőek lesznek azok a tulajdonságok, amelyeknél magasabb arányban születtek olyan jellegű válaszok, miszerint az adott tulajdonság a megkérdezettek szerint inkább általánosságban a férfiaknál, illetve a nőknél fontosabb. Feltehetően lesznek olyan tulajdonságok, amelyeknél közel egyenlő arányban születnek a férfiakhoz, illetve a nőkhez rendelő válaszok. Azt is valószínűsítjük, hogy ezek között a válaszok között fellelhető valamifajta együttjárás.

4.3.6 A különböző tulajdonságok bemutatása

A válaszadóinknak mindkét évben arra a kérdésre kellett választ adniuk, hogy az adott tulajdonsággal való rendelkezést melyik nem számára tartja fontosabb jellemzőnek. A megkérdezettek négyféle válaszlehetőség közül választhattak: inkább a férfiak, inkább a nők fontos jellemzője, mindkét nem számára fontos, egyik nem számára sem fontos az adott tulajdonság megléte. Összesen 17 olyan tulajdonság volt, amelyeket mindkét évben lekérdeztek a kutatás során. A következő táblázatban láthatóak a tulajdonságok, illetve az összes megkérdezett megoszlása abból a szempontból, hogy milyen választ adtak a kérdésre.

23. táblázat: A 17 tulajdonságra adott válaszok, összes megkérdezett, % (1996 és 2008)

TULAJDONSÁG	ÉVSZÁM	Mindkettőnek fontos	Inkább a férfiaknak fontos	Inkább a nőknek fontos	Egyik nem számára sem fontos	Nem tudja, nem válaszol	összesen
Legyen művelt	1996	91,1	3,9	3,7	0,5	0,8	100,0
	2008	89,6	3,9	4,2	1,8	0,5	100,0
Legyen okos	1996	80,3	11,6	7,1	0,4	0,6	100,0
	2008	85,3	9,3	3,5	1,2	0,7	100,0

TULAJDONSÁG	ÉVSZÁM	Mindkettő- nek fontos	Inkább a férfiaknak fontos	Inkább a nőknek fontos	Egyik nem számára sem fontos	Nem tudja, nem válaszol	összesen
Legyen megértő	1996	76,7	2,6	20	0,1	0,6	100,0
	2008	77,3	2,3	19,4	0,6	0,3	100,0
Legyen lélekjelenléte	1996	68,7	16,2	13,5	0,2	1,4	100,0
	2008	77,9	11,5	9,5	0,3	0,7	100,0
Jó beszéd- képességgel rendelkezzon	1996	67,8	10,1	19,6	1,7	0,8	100,0
	2008	76,2	9,4	11,8	2,0	0,6	100,0
Legyen béketűrő	1996	65,1	6,6	27,5	0,2	0,6	100,0
	2008	75,5	3,9	19,5	0,7	0,5	100,0
Legyen határozott	1996	64,6	29,8	4,8	0,3	0,6	100,0
	2008	73,4	21,5	4,5	0,1	0,4	100,0
Legyen érzelmeiben gazdag	1996	66	1,2	31,6	0	1,1	100,0
	2008	70,6	1,5	26,8	0,5	0,6	100,0
Biztosítsa a családi harmóniát	1996	68,7	2,4	28,3	0,1	0,5	100,0
	2008	62,7	6,5	29,9	0,4	0,4	100,0
Tudjon takarékoskodni	1996	54,2	3,3	41,7	0,3	0,5	100,0
	2008	75,3	1,9	22,1	0,3	0,4	100,0
Járatos legyen az ügyek intézésében	1996	57,2	25,4	16,8	0,1	0,6	100,0
	2008	69,2	17,3	12,4	0,7	0,4	100,0
Értsen a gyereknevelés- hez	1996	53,6	0,5	45,2	0	0,7	100,0
	2008	58,4	1,4	39,5	0,4	0,4	100,0
Értsen a pénzkereséshez	1996	52,2	44,6	2,5	0,2	0,6	100,0
	2008	56,4	40,0	2,6	0,4	0,6	100,0
Szakmai, üzleti sikereket érjen el	1996	50,2	43,0	2,0	3,4	1,4	100,0
	2008	57,6	34,6	2,0	4,9	0,9	100,0
Legyen bátor	1996	45,1	47,2	6,9	0,1	0,7	100,0
	2008	63,7	32	3,2	0,7	0,4	100,0
Legyen lelkiileg érzékeny	1996	48,4	2,3	47,3	0,9	1,1	100,0
	2008	47	1,1	41,7	9,3	0,8	100,0
Értsen a politikához	1996	33,9	49,4	1,3	13,8	1,6	100,0
	2008	31,7	31,3	1,7	34,0	1,2	100,0

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

Jól látható a válaszok eloszlásából, hogy *a lelki érzékenységet és a politikához való hozzáértést* leszámítva minden tulajdonság esetében 50 százalék feletti azoknak a válaszadóknak az aránya, akik az adott

tulajdonságot mindkét nem számára fontosnak tartják, és ez mindkét évben igaz.⁵⁶

A különböző tulajdonságok közül mindössze három olyat találtunk, amelyek esetében nem történt szignifikáns változás 1996-ról 2008-ra az érdemi válaszok⁵⁷ eloszlásában (legyen megértő, értsen a pénzkereséshez, legyen művelt).

A „mindkét nem számára fontos” kategóriába tartozó válaszadók arányának szignifikáns növekedése két esetben kelti fel külön a figyelmünket. A *takarékoskodásra* való képességet 1996-ban a válaszadók valamivel több mint fele (54,2 százalék) tartotta fontosnak mindkét nem esetében, ez 2008-ra 75,3 százalékra emelkedett⁵⁸.

A *bátorság* a másik olyan tulajdonság, amely esetében jelentős, körülbelül 18 százalékpontos aránynövekedés figyelhető meg a „mindkét nem számára fontos” kategória esetében⁵⁹. Érdekes megfigyelni, hogy rendkívül elenyésző azoknak a válaszadóknak az aránya, akik az egyes tulajdonságokat egyik nem számára sem tartják fontosnak. Ez azt jelenti, hogy ezeket a tulajdonságokat valóban olyan tulajdonságnak tartják, amelyek nemre való tekintet nélkül fontosak, szükségesek az emberek számára. Ez alól kivételt jelent a *politikai jártasság*: mind 1996-ban, mind 2008-ban ez volt az a kategória, ahol 13,8 százalékról 31,3 százalékra nőtt azok aránya, akik egyik nem számára sem tartják fontos tulajdonságnak⁶⁰.

⁵⁶ Egyetlen kivétel látható, méghozzá a bátorság megítélése: 1996-ban 45,1 százalék vélte úgy, hogy mindkét nem számára fontos.

⁵⁷ Az érdemi válaszolók közé azok a válaszadók tartoznak, akik az „inkább a férfiaknak fontos”, „inkább a nőknek fontos”, „mindkét nem számára fontos” vagy „egyik nem számára sem fontos” válaszok valamelyikét választották.

⁵⁸ Véleményünk szerint ebben a 20 százalékpontos növekedésben nagy szerepe van a kérdezés pontos időpontjának. 2008 októberében a gazdasági világválságról szóló hírek már elárasztották a sajtót, és a magyar lakosság is a bőrén érezhette a gazdasági és hitelválság következményeit. Ennek fényében érthető, ha a takarékoskodásra való képességet különösen fontos tulajdonságnak értékelték mindkét nem számára a megkérdezettek.

⁵⁹ A bátorság univerzálisabb tulajdonsággá válásában szintén szerepet játszhat az elmúlt 12-13 év társadalmi környezetében lezajló változás, a kockázatnak mint a mindennapok részévé váló fogalomnak a térhódítása.

⁶⁰ Ebben a növekedésben feltehetően szerepet játszik a közvélemény egyfajta elfordulása a politikai élettől és annak szereplőitől. Fontolóra vettük azt is, hogy ezt a változót az említett érvényességi problémák miatt kihagyjuk az elemzésből, de végül mégis amellett döntöttünk, hogy megtartjuk, méghozzá azért, mert Magyarországon a nők politikai alulreprezentáltsága a rendszerváltás óta probléma, mely az utóbbi időben még erőteljesebben tematizálódott, és ez már igaz volt 2008-ra is – gondolhatunk itt a 2007 őszi parlamenti női kvóta vitára (Sándor

A különböző tulajdonságok között alapvetően több típust lehet elkülöníteni a válaszok szerint. A tulajdonságok egy kis csoportja egyfajta univerzális tulajdonságként jelenik meg: igen magas azoknak az aránya, akik mindkét nem számára fontosnak tartják.

Másfajta csoportot alkotnak azok a tulajdonságok, amelyeknél azt lehet megfigyelni, hogy a válaszadók jelentős hányada inkább a nők számára tartja fontosabbnak az adott tulajdonság meglétét.

A változók harmadik csoportjában pedig azok szerepelnek, amelyeket a válaszadók jelentős hányada a férfiak számára tart fontosabbnak.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy vajon ezek a tulajdonságcsoportok, amelyeket „szemre” megtaláltunk, vajon valóban kirajzolódnak-e akkor is, ha statisztikai úton próbáljuk megkeresni őket. Ennek kiderítésére klaszterelemzés módszeréhez folyamodunk, de a megszokottól eltérően ezúttal nem a megfigyelt egyének között, hanem a tulajdonságok között keressük az egymáshoz tartozókat.

4.3.7 Változók klaszterezése: tulajdonságbokrok

Amikor különböző változókat szeretnénk klaszterelemzéssel csoportosítani, akkor hierarchikus klaszterelemzéshez kell folyamodnunk⁶¹. Ennek lényege, hogy az egyes változókat úgy kezeljük, mintha egy-egy esetet, megfigyelést jelentenének.

Fontos kérdés, hogy mihez kezdjünk azokkal a válaszadóinkkal, akik egy-egy tulajdonságnál úgy nyilatkoztak, hogy az adott karakterrel való rendelkezés egyik nem számára sem fontos. Úgy döntöttünk, hogy mivel kutatásunk tárgyát az előíró nemi sztereotípiák képezik, azaz azok a válaszok érdekesek, amelyek inkább az egyik vagy másik nemhez rendelik az adott tulajdonságot, azokat a válaszadókat, akik egyik nem számára sem vették fontosnak a tulajdonságot, együtt kezeljük azokkal, akik mindkét nem számára

Klára és Magyar Bálint beadványa nyomán) és az azt követő szavazásra, ahol a kezdeményezés elbukott.

⁶¹ Előzetesen kirekesztettük a további vizsgálatból azokat a válaszadókat, akik a 17 tulajdonság közül 11 vagy kevesebb tulajdonság esetén rendelkeznek érvényes válasszal. Ezzel az adattisztítási lépéssel a két évben összesen 9 válaszadót zártunk ki a további elemzésekből.

fontosnak tartják. Az eddigi négy válaszkategóriát tehát háromra redukáltuk⁶², és úgy döntöttünk, hogy magas mérési szintű változónak fogjuk tekinteni őket, mintha egy skálát alkotnának, amelynek egyik végpontja jelenti azt, hogy teljesen a férfiakhoz rendeli valaki az adott tulajdonságot, másik végpontja azt, hogy teljesen a nőkhez, a közepe pedig mindkettőhöz vagy egyikhez sem.

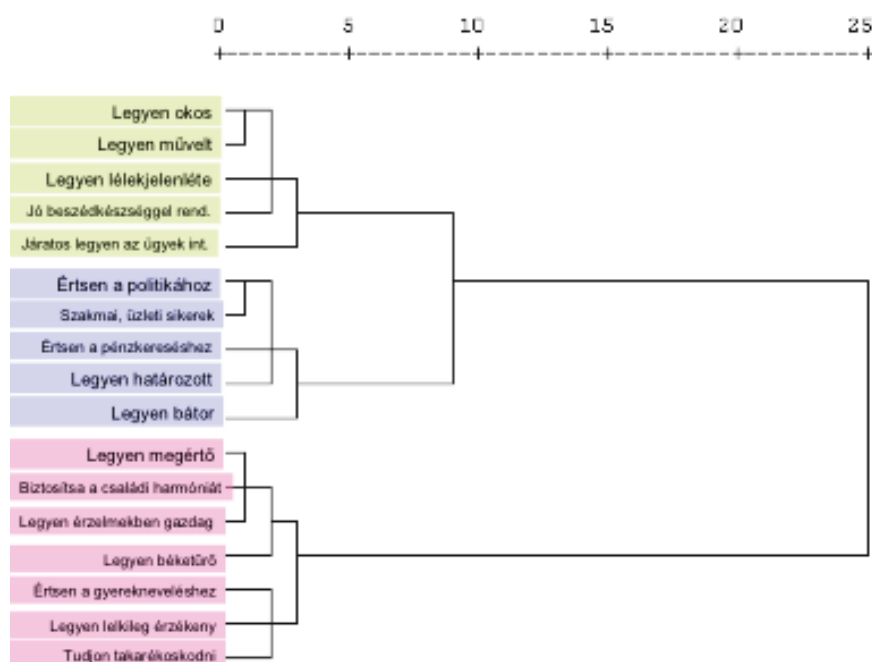
Amikor egyéneket vagy változókat klaszterezünk a hierarchikus klaszterelemzés során intervallum mérési szintű változók mentén, akkor a legjobb klaszterezési módszer a Ward's módszer, ami arra törekszik, hogy a klaszterek belső heterogenitását minimálisra csökkentse az új elem belépésével. „Egy klaszter egy elemmel való bővítését, illetve két klaszter összevonását akkor hajtja végre a program, ha ettől az új klaszter belső heterogenitásának növekedése kisebb, mint minden más lehetséges klaszterstruktúra változás esetében.” (Székelyi és Barna 2003, 127) Amikor intervallum mérési szintű változókat klaszterezünk, a Pearson-féle korrelációs együtthatót használja a program arra, hogy a változók közti hasonlóságot mérje (Norušis 2012).

A következő két ábrán az 1996-ban, illetve 2008-ban létrejött változóklasztereket láthatjuk⁶³.

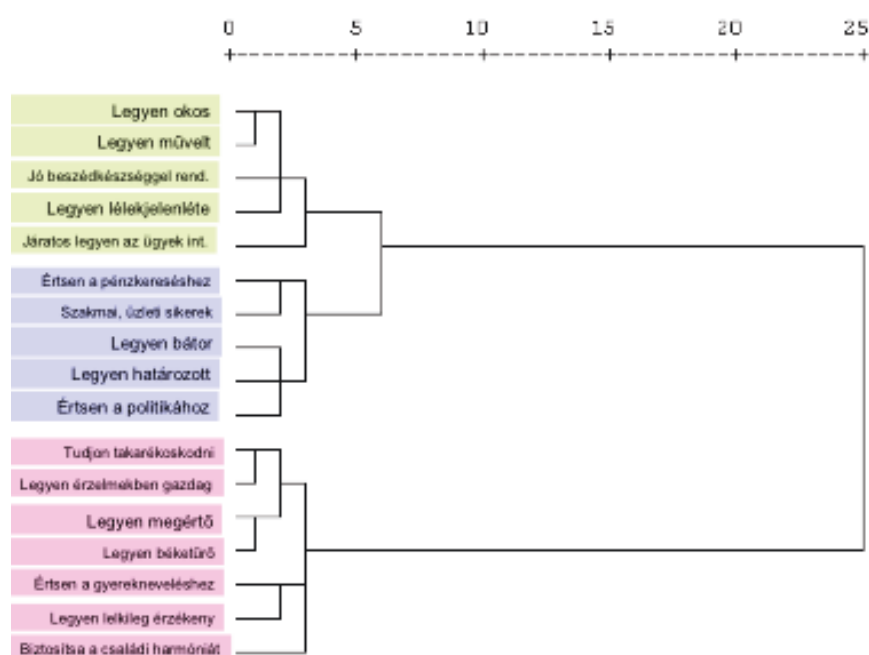
⁶² inkább a férfiaknak fontos, mindkét nem számára + egyik nem számára sem fontos, inkább a nők számára fontos

⁶³ Az ábra neve dendrogram, amely vizuálisan jeleníti meg számunkra a létrejött tulajdonságbokrokat. Balról jobbra kell olvasni, a függőleges vonalak jelölik számunkra azt, hogy mely változók kapcsolódnak össze, a fenti, 0-tól 25-ig futó skála segítségével pedig azt tudjuk megállapítani, hogy milyen távolság mellett kapcsolódtak össze a változóink, azaz milyen távol voltak egymástól a tulajdonságcsoporthoz, amikor összekapcsolódtak.

1. ábra: Előíró nemi sztereotípiák: a tulajdonságváltozók klaszterei 1996-ban

2. ábra: Előíró nemi sztereotípiák: a tulajdonságváltozók klaszterei 2008-ban

Mindkét évben jól látható, hogy kirajzolódnak az úgynevezett maszkulin, feminin és nemsemleges tulajdonságcsoporthoz, amelyek tulajdonság-összetétele nem változott a két évet egymáshoz hasonlítva.

Az ábrákon ugyanakkor egy érdekes jelenséget vehetünk észre. A három klaszter kirajzolódása után a következő lépésben a meglévő három csoportból

kettőnek szükségszerűen össze kell kapcsolódnia. Mindkét évben a nemsemleges és a maszkulin tulajdonságok kapcsolódnak össze, azaz ezen két tulajdonságok között kisebb a távolság, ami ráadásul 2008-ra csökken. A nemsemleges és a maszkulin tulajdonságok összekapcsolódása és közeledése felveti a kérdést, hogy vajon azt a jelenséget látjuk-e itt empirikusan igazolódni, amelyre Georg Simmel úgy hivatkozik, mint férfikultúrára. „A férfiak hatalmi helyzete biztosítja azt, hogy a férfinem nem egyszerűen viszonylagos fölényben van a női nemmel szemben, hanem az általános emberivé váltan, egységes normát szab az egyes férfi és női jelenségeknek” (Simmel 1996 [1911], 46). A nemsemlegesnek tűnő (általános emberi) tulajdonságok tehát közelebb állnak a maszkulinitáshoz, mint a feminitáshoz, és a feminin tulajdonságok ezektől elkülönülve állnak.

4.3.8 Sztereotípiapontszámok létrehozása

Az egyes tulajdonságokra adott válaszok alapján szeretnénk volna különböző sztereotípiaklasztereket létrehozni. Annak érdekében, hogy viszonylag könnyű legyen a létrejött klasztereket értelmezni és elnevezni, úgy döntöttünk, hogy alapvetően két klaszterképző változóra van szükségünk: az egyik azt mérje, hogy az egyén mennyire sztereotipizál a férfiakkal szemben, a másik pedig azt, hogy mennyire sztereotipizál a nőkkel szemben.

Úgy döntöttünk, hogy akár a férfiakkal szembeni, akár a nőkkel szembeni sztereotipizálást mérő pontszámokat alkotjuk is meg, az összes tulajdonságot figyelembe fogjuk venni⁶⁴. Ezek a tulajdonságok tehát egyesével bizonyos mértékben részét képezik a férfiak, illetve a nők tulajdonságairól alkotott elképzeléseinknek, csak eltérő mértékben, eltérő fontosságban. Annak, hogy mekkora mértékben alkotják az adott nem számára fontosnak tartott tulajdonság-együttes részét az egyes tulajdonságok a közvélekedés szerint, jó mutatója az az arány, hogy a kérdezettek hány százaléka sorolta az adott tulajdonságot egyik vagy másik nemhez, azaz hogy mekkora is az a bizonyos „közmegegyezés” a sztereotípiadefiníció szerint. Minden egyes változó esetén

⁶⁴ Az is indokolja ezt a döntést, hogy amint azt korábban láttuk, jóformán nem volt olyan tulajdonság, amelyről a kérdezettek azt gondolták volna, hogy nem egyfajta általános emberi tulajdonság.

tehát definiáltunk egy férfi és egy női sztereotípiát mérő változót. Az adott változó esetén azok a válaszadók, akik az adott tulajdonságot inkább a férfiakhoz rendelték, a férfi sztereotípiát mérő változón akkora értéket kaptak, ahány százaléka az összes megkérdezettnek ezt a választ adta. Ugyanezen változó esetében azok a válaszadók, akik ugyanezt a tulajdonságot inkább a nők számára tartották fontosabbnak, a női sztereotípiát mérő változón kaptak akkora értéket, ahány százaléka a teljes mintában ugyanígy gondolkodott.

A sztereotípiapontszámok meghatározása a következőképpen történt⁶⁵. Megvizsgáltuk az összes változó megoszlását úgy, hogy figyelmen kívül hagytuk a vizsgálat évét. Ezt úgy lehet értelmezni, mintha az 1996-os és a 2008-as eredmények átlagait néznénk meg⁶⁶. A következő táblázat összesítve tartalmazza tulajdonságunként, hogy hány pontot kaptak így a válaszadók. Azok a megkérdezettek, akik az adott tulajdonságot mindkettő vagy egyik nem számára sem tartották fontosnak, 0-s értéket kaptak mind a férfi, mind a női sztereotípiát mérő változón.⁶⁷

⁶⁵ Figyelembe kellett venni, hogy a kutatásunk során két évet szeretnénk összehasonlítani. Létrehoztunk egy olyan adatfájlt, amely mindkét év megfigyeléseit tartalmazta. Egy ilyen adatfájl felfogható úgy, mintha a két év között valahol időben félúton történt volna egy „látens” adatfelvétel (a mi esetünkben ez 2002-t jelent). Annak érdekében, hogy az 1996-os adatok a jóval magasabb elemszámuk miatt ne „nyomják rá a bélyegüket” az egész adathalmazra, az 1996-os adatok elemszámát egy speciális súly segítségével akkorára redukáltuk, ahány megfigyeltünk volt 2008-ban. Ennek köszönhetően azonos számú megfigyeltünk lett a két évben, és 1996 elvesztette domináns jellegét, a két év egyforma súllyal esett a későbbi elemzések során a latba. Ha például 1996-ban a válaszadók 54 százaléka vélte úgy, hogy a gyerekneveléshez való hozzáértés mindkét nem vagy egyik nem számára sem fontos, 2008-ban pedig ez az arány 58,8 százalék volt, akkor ebben az egyesített adatfájlban, ebben a „látens” adatfelvételi időpontban 56,4 százalék ugyanez az arány, azaz pont a két előbbi átlaga.

⁶⁶ Ha például 1996-ban a válaszadók 54 százaléka vélte úgy, hogy a gyerekneveléshez való hozzáértés mindkét nem vagy egyik nem számára sem fontos, 2008-ban pedig ez az arány 58,8 százalék volt, akkor ebben az egyesített adatfájlban ebben a „látens” adatfelvételi időpontban 56,4 százalék ugyanez az arány, azaz pont a két előbbi átlaga.

⁶⁷ Ha közelebbről megvizsgáljuk a pontszámokat, akkor láthatjuk, hogy az egyes tulajdonságok esetén jól kirajzolódnak a különbségek: az a válaszadó, aki oszt egy közvélekedést a férfiakra, például hogy a férfiaknak fontosabb, hogy értsenek a pénzkereséshez, magasabb pontszámot fog kapni, mint az a válaszadó, aki azt gondolja, hogy például a lelki érzékenység inkább a férfiaknak fontos.

24. táblázat: Az egyes tulajdonságok mentén kiszámított sztereotípiapontszámok

	„Inkább a férfiaknak fontos” választ adók aránya (%)	Férfi sztereotípiapontszám azok esetében, akik az „inkább a férfiaknak fontos” választ adták	„Inkább a nőknek fontos” választ adók aránya (%)	Női sztereotípiapontszám azok esetében, akik az „inkább a nőknek fontos” választ adták
Legyen művelt	3,9	3,9	3,9	3,9
Legyen okos	10,4	10,4	5,3	5,3
Legyen megértő	2,5	2,5	19,7	19,7
Legyen lélekjelenléte	13,9	13,9	11,5	11,5
Jó beszédkésztséggel rendelkezzen	9,8	9,8	15,8	15,8
Legyen béketűrő	5,3	5,3	23,6	23,6
Legyen határozott	25,8	25,8	4,7	4,7
Legyen érzelmekben gazdag	1,4	1,4	29,3	29,3
Biztosítsa a családi harmóniát	4,5	4,5	29,2	29,2
Tudjon takarékoskodni	2,6	2,6	32,0	32,0
Járatos legyen az ügyek intézésében	21,4	21,4	14,7	14,7
Értsen a gyerekneveléshez	1,0	1,0	42,5	42,5
Értsen a pénzkereséshez	42,4	42,4	2,5	2,5
Szakmai, üzleti sikereket érjen el	39,0	39,0	2,0	2,0
Legyen bátor	39,7	39,7	5,0	5,0
Legyen lelkiileg érzékeny	1,7	1,7	44,7	44,7
Értsen a politikához	40,5	40,5	1,5	1,5

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

A válaszadók férfi és női sztereotípiáit mérő változókat (külön a 17 férfi és külön a 17 női változót) ezután összeadtuk, és minden megkérdezettet ezekkel a pontszámösszegekkel jellemezzük a továbbiakban, amikor a férfiakkal, illetve a nőkkel szembeni sztereotípiáról és azoknak mértékéről beszélünk. A pontszámok összege tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy a kérdezett mennyire osztja azt a képet a nőkről, illetve a férfiokról, amit a közvélekedés megrajzol.

Ezt a két pontszámösszeg változót használjuk fel klaszterképző változóként, amikor a válaszadóinkat szeretnénk összesen négyféle csoportba besorolni. Előzetes hipotéziseinknek megfelelően összesen négy csoport kirajzolódását várjuk: a mindkét nemmel szemben sztereotipizálókét, az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálókét, az inkább a férfiakkal szemben sztereotipizálókét és végül az inkább a nőkkel szemben sztereotipizálókét.

Jelen esetben a megfigyelt eseteinket fogjuk klaszterezni, a magas elemszám miatt K-Means klaszterelemzés mellett döntöttünk.⁶⁸ Fontos megjegyeznünk, hogy a két klaszterképző változónk maximális értéke eltérő.⁶⁹ Ahhoz, hogy a végleges klaszterközéppontok fényében interpretálni tudjuk a klasztereinket, célszerű standardizálni a két klaszterképző változót,⁷⁰ majd ezeket a standardizált változatokat használjuk klaszterképző változókként.

Lássuk a létrejött klasztereinket, amely klaszterstruktúrát a program 13 lépésből álló iterálás során alkotta meg. A következő táblázatban a végső klaszterközéppontok láthatóak, valamint az egyes változókhoz tartozó F-értékek.

25. táblázat: Előíró nemi sztereotípiaklaszterek: K-Means klaszterelemzés során létrejött végleges sztereotípiaklaszterközéppontok

	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter	4. klaszter	F-érték
Férfiakkal szembeni sztereotipizálás (standardizálva)	1,49	-0,17	-0,89	0,57	2835,7
Nőkkel szembeni sztereotipizálás (standardizálva)	1,24	0,99	-0,84	-0,28	2253,7

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

A klaszterközéppontok – amelyek a klaszterbe került elemek átlagait jelentik az adott klaszterképző változón – segítségével értelmezzük a létrejött klasztereinket.⁷¹ Az első klaszterbe azok az egyének kerültek, akik mindkét nemmel szemben sztereotip módon gondolkodnak. A második klasztert azok alkotják, akik inkább a nőkkel szemben vélekednek sztereotípiák mentén, a férfiakkal szemben inkább nem vagy ennél jelentősen kisebb mértékben. A harmadik klaszterbe kerültek azok, akik egyik nemmel szemben sem gondolkodnak sztereotip módon, végül a negyedik klaszterbe tartozókra

⁶⁸ A K-Means klaszterelemzésről bővebben lásd Székelyi és Barna 2003, 133-163. oldal.

⁶⁹ Mindkét változónk minimuma 0, hiszen ha valaki egyik tulajdonságot sem rendelte egyik vagy másik nemhez, akkor 0-s értéket kapott. A férfi sztereotípiát mérő változó elméleti maximuma 265,7; a női sztereotípiát mérő változó elméleti maximuma 288,1. Ezeket az értékeket úgy kapjuk, ha összeadjuk a 17 férfi sztereotípiát, illetve a 17 női sztereotípiát mérő változóinkat.

⁷⁰ A standardizálás olyan transzformáció, amely során az eredeti változóinkat olyan új változókká alakítjuk, melyeknek egyenként 0 lesz az átlaguk és 1 a szórásuk, azaz egymással összehasonlíthatóakká válnak.

⁷¹ Fontos kiemelni, hogy a létrejött klaszterstruktúránk az F-értékek alapján is elfogadható, hiszen egyik változóhoz tartozó F-érték sem magasabb jelentős mértékben (legalább kétszeresen) a másikonál, azaz a klaszterképző változóink közel azonos erővel vettek részt a klaszterek kialakításában.

inkább az igaz, hogy a férfiakkal szemben sztereotip módon vélekednek, de a nőkkel szemben sokkal kevésbé, inkább nem.

Nézzük meg, hogyan alakulnak a vizsgált években a létrejött klasztereink!

26. táblázat: A különböző sztereotípiaklaszterekbe tartozók aránya 1996-ban és 2008-ban (%)

	1996	2008
Mindkét nemmel szemben sztereotip	21,9	15,0
Egyik nemmel szemben sem sztereotip	33,3	49,6
Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	25,3	18,6
Inkább a nőkkel szemben sztereotip	19,4	16,8
ÖSSZESEN	100,0 (N=1003)	100,0 (N=1006)

$$\chi^2 = 57,55; df = 3, p = 0,000 < 0,05, CV = 0,17$$

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

1996-ról 2008-ra szignifikánsan nőtt azon válaszadók aránya, akik az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálnak. Míg 1996-ban a felnőtt lakosság harmada tartozott ide, addig 2008-ban közel a felük. Ezzel szemben csökkent a mindkét nemmel szemben és az inkább a férfiakkal szemben sztereotipizálók aránya, és úgy tűnik, hogy azok aránya, akik inkább a nőkkel szemben sztereotipizálnak, inkább stagnálást mutat.

Kiválasztottunk három tulajdonságot (egy-egy előzetesen „női”-„férfi” tevékenységhez kötődőt és egy előzetesen „semlegesnek” tűnőt), amelyek segítségével igyekszünk tartalmában is bemutatni azt, hogy az egyes klaszterek milyen típusú vélekedéseket foglaltak magukban a két vizsgált évben.

27. táblázat: A sztereotípiaklaszterbe tartozás és a szakmai, üzleti sikeres eléréséhez való hozzáértés, a gyerekneveléshez való hozzáértés, valamint a műveltség fontosságát mérő változó közötti kapcsolatok 1996-ban és 2008-ban (%)

<i>Szakmai, üzleti sikereket érjen el</i>	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip
1996				
Inkább a férfiaknak fontos	90,9	6,6	63,5	27,5
Inkább a nőknek fontos	0,9	1,2	1,6	5,2

<i>Szakmai, üzleti sikereket érjen el</i>	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip
Mindkettőnek fontos	7,8	87,3	32,9	61,1
Egyik nem számára sem fontos	0,5	4,8	2,0	6,2
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0
2008				
Inkább a férfiaknak fontos	88,7	6,5	64,7	37,3
Inkább a nőknek fontos	2,0	1,2	0,5	5,9
Mindkettőnek fontos	8,8	85,5	32,6	50,3
Egyik nem számára sem fontos	0,7	6,9	2,2	6,5
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Értsen gyerekneveléshez</i>	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip
1996				
Inkább a férfiaknak fontos	0,5	0,3	0,8	0,5
Inkább a nőknek fontos	82,7	13,5	31,2	76,9
Mindkettőnek fontos	16,8	86,2	68,0	22,6
Egyik nem számára sem fontos	-	-	-	-
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0
2008				
Inkább a férfiaknak fontos	2,0	1,0	2,7	0,6
Inkább a nőknek fontos	84,1	13,8	40,3	75,1
Mindkettőnek fontos	13,9	84,4	57,0	24,3
Egyik nem számára sem fontos	-	0,8	-	-
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Legyen művelt</i>	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip
1996				
Inkább a férfiaknak fontos	10,6	0,3	4,0	2,6
Inkább a nőknek fontos	5,5	0,6	2,4	9,2
Mindkettőnek fontos	83,5	99,1	93,3	93,3
Egyik nem számára sem fontos	0,5	-	0,4	0,4
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0
2008				
Inkább a férfiaknak fontos	17,3	-	5,3	2,4
Inkább a nőknek fontos	5,3	1,4	3,2	11,9
Mindkettőnek fontos	76,7	96,4	89,8	83,9
Egyik nem számára sem fontos	0,7	2,2	1,6	1,8
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TARKI Omnibusz 2008. október

Ezekből a példákban jól látható, hogy *a mindkét nemmel szemben sztereotip módon vélekedőkre* az jellemző, hogy a „férfias”, illetve a „nőies” tulajdonságokat valóban elsősorban többségben utalják ki inkább a férfiak vagy inkább a nők számára, viszont ha egy olyan tulajdonságról kell véleményt alkotniuk, amelyet a közvélekedés jellemzően mindkét nem számára fontosnak tart, akkor ez a vélekedés rájuk is inkább jellemző, bár a többi klaszterhez

képest valamivel azért kisebb mértékben. Vagyis még egy ilyen karakterjegyet esetében is kissé hajlamosabbak arra, hogy valamelyik nemhez társítsák azt, erre utaló jel, hogy a műveltséget a két vizsgált évben kétszer, majd háromszor nagyobb valószínűséggel kötötték a férfiakhoz, mint a nőkhez.

Az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók csoportjába tartozókra az jellemző, hogy akár „férfias”, akár „nőies”, akár „semleges” tulajdonsággal kapcsolatban kellett eldönteniük, hogy melyik nem számára fontosabb az azzal való rendelkezés, ezeket nagy többségükben mindkét nem számára fontosnak tartják.

Az inkább a férfiakkal szemben sztereotip válaszadók a „férfias” tulajdonságot többségében a férfiaknak tulajdonítják, de fontos azért megemlíteni, hogy a fenti példán jelentős volt közöttük azoknak az aránya is, akik ezt mindkét nem számára fontosnak tartották.⁷² Ha viszont egy jellemzően „nőies” tulajdonságról kellett állást foglalniuk, akkor azt többségében inkább mindkét nem számára fontosnak tartják, bár itt is igaz az, hogy jelentősnek mondható azok aránya, akik ezt inkább a nőkhez rendelik. Vagyis a „férfias” tulajdonságok esetében jellemzőbb, hogy azt inkább a férfiak számára tartják fontosnak, míg a „nőieseknél” már valamelyest megengedőbbek a határátlépésnél. Ha viszont egy „semleges” tulajdonságot látnak, akkor ezt jelentős többségében mindkét nem számára fontosnak ítélik.

Az inkább a nőkkel szemben sztereotip klaszterbe tartozók többsége a „férfiasnak” titulált tulajdonságokat mindkét nem számára fontosnak látja, vagyis itt képzel el inkább egyfajta határátlépést, míg a „nőies” vagy jellemzően nőkhez kapcsolt tulajdonságokról azt gondolja, hogy valóban inkább a nőknek fontosak. Úgy is mondhatjuk, hogy az ebbe a csoportba tartozók nem igazán kérdőjelezik meg az élet „női” felségterületeit, viszont a nők előtt már megnyitják a tulajdonságok esetében a korábban férfiasnak számítóakat. A semlegesnek tűnő tulajdonságokat pedig jellemzően mindkét nem számára fontosnak tartják.

A dolgozatban korábban megfogalmazott hipotéziseinket először két dimenzióban kereszttábla-elemzés, majd többdimenziós elemzési eljárások

⁷² Innen is látszik, hogy nem tökéletesen tiszta típusok jöttek létre a klaszterelemzéssel, de ez nem is lehetett a célunk, sokkal inkább az, hogy domináns vélekedés-mintázatokat találjunk, és azt viszont sikerült is.

segítségével fogjuk megvizsgálni, mindvégig szem előtt tartva, hogy az alapvető kérdés az számunkra, hogy miféle különbségek tapasztalhatók a történelmi időben előre haladva a férfiak és a nők között akkor, ha egyfajta interszekcionális elemzést végzünk, azaz a nemek vélekedései közötti különbségeket a különböző életkori, iskolázottságbeli, a települési lejtőn való elhelyezkedés mentén is megvizsgáljuk.

28. táblázat: A kérdezett neme és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%)

	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip	ÖSSZESEN
1996 ($\chi^2=8,74$; $df=3$; $p=0,033<0,05$; $CV=0,09$)					
Férfiak	23,4	33,8	27,2	15,7	100,0
Nők	20,6	32,8	23,6	22,9	100,0
2008 ($\chi^2=6,18$; $df=3$; $p=0,103>0,05$)					
Férfiak	16,5	45,5	19,4	18,6	100,0
Nők	13,8	53,2	17,8	15,2	100,0

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

A kétdimenziós kereszttábla-elemzés nem támasztja elő első, a nemekre vonatkozó hipotézisünket. 1996-ban ugyan szignifikáns, de igen gyenge a kérdezett neme és a sztereotípiaklaszter változó közti összefüggés. A férfiakon belül alig valamivel vannak magasabb arányban a mindkét nemmel, illetve az inkább a férfiakkal szemben sztereotip módon gondolkozó egyének, és közel azonos mindkét nemben belül az egyik nemmel szemben sem sztereotípiák aránya. A kereszttáblát szignifikánssá leginkább az teszi, hogy a nőkön belül magasabb azoknak az aránya, akik inkább a nőkkel szemben sztereotípiák, azaz úgy tűnik, hogy 1996-ban a nők valamelyest jobban osztották a nőkkel kapcsolatos előíró nemi sztereotípiákat, mint a férfiak. Mi lehet ennek az oka?

A szakirodalomban többféle magyarázatot is találhatunk. Tóth Olga az 1988-as és 1994-es, többek között a női munkavállalással foglalkozó ISSP-kutatások adatait elemezve jutott arra a megállapításra, amely szerint „1994-ben Magyarországon a férfiak, de még inkább a nők értékeikben tömegesen visszatértek az otthonon kívül nem dolgozó háziasszony sémájához” (Tóth 1995). Tekintve, hogy ezen kutatás és az előbb elemzett adatok között két év

különbség van, feltételezhetjük, hogy a nők saját nemükkel szembeni nagyobb fokú sztereotipizálása ennek is a leképeződése lehet. Tóth Olga szerint a női válaszadók vélekedésének tradicionálisabb irányba fordulása az általa vizsgált időszakban alapvetően két dolognak köszönhető. Az egyik ilyen ok „az a társadalmi méretű lelkiismeret-furdalás, amit a magyar társadalom és ideológia hagyományosan ébresztett és ébreszt a nőkben” (Tóth 1995). Blaskó Zsuzsa hasonló megállapításra jut a különböző neműek nemi szerepekről vallott véleményeinek vizsgálatakor (azaz hogy a nők tradicionálisabb nézeteket vallanak, mint a férfiak, és ez ráadásul a korabeli nyugat-európai trendekkel ellentétes) ám a jelenség Tóth Olga-féle magyarázatához képest más szempont, nevezetesen a munkaerő-piaci folyamatok figyelembevételét is javasolja (Blaskó 2005). A rendszerváltást követően jelentős mértékben visszaesett a munkaképes korú nők körében is a foglalkoztatottság, és a munkanélkülivé vagy egyéb inaktívvá váló, a kényszerből kizárólagosan a háztartásban tevékenykedő nők vélekedése ezért is változott meg a női nemi szerepekkel kapcsolatosan: „Könnyen lehet, hogy éppen e kényszerű otthon maradás módosította az attitűdöket, és kényszerből kíváncsisá – a gyerek, a család számára hasznossá – definiálta a kialakult helyzetet” (Blaskó 2005, 169).

Mindeközben a férfiak is egy kicsit hajlamosabbnak tünnek arra, hogy inkább a saját nemükkel szemben legyenek sztereotípek. E mögé a mintázat mögé adhatunk egy olyan magyarázatot is, miszerint a kérdezettek a saját nemük számára a társadalom által kijelölt és az elsajátított nemi szerepekben ezeket a területeket elfogadva nehezebben építik le magukban ugyanezt az elvárást, és kevésbé vizsgálják felül a saját nemükre vonatkozó előírásokat, viszont adott esetben megengedőbbek a másik nem „területeivel” szemben, és engedélyezik maguknak a határátlépést.

Visszatérve a nemek és a klaszterbe tartozás közti összefüggés vizsgálatához, 2008-ra viszont már el is tűnt a kétdimenziós összefüggés: nők és férfiak statisztikai értelemben nem különböznek abban, hogy milyen arányban tartoznak az egyes klaszterekbe. A vélekedések nemek közti összesimulása az adatok szerint annak köszönhető, hogy a sztereotipizálás globális szintjének csökkenése mellett kisebb volumenű lett a férfiak, illetve a nők saját nemükkel szembeni sztereotipizálásának szintje.

Ezek után vizsgáljuk meg a következő hipotézisünket, miszerint a legidősebb kohorszba tartozók körében várhatóan mindkét évben nagyobb a valószínűsége a nemekről vallott sztereotípiák megjelenésének, mint a fiatalabb születési kohorszokban, és kérdés továbbá az is, hogy a két vizsgált év között látható-e valamiféle eltérés a mintázatokban.

29. táblázat: A kérdezett születési kohorsza és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%)

	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip	ÖSSZESEN
1996 ($\chi^2=35,63$; $df=9$; $p=0,000<0,05$; $CV=0,11$)					
-1936	32,6	26,4	23,6	17,4	100,0
1937-1946	20,9	32,9	24,1	22,1	100,0
1957-1976	15,5	39,4	25,9	19,2	100,0
1977-	20,8	25,0	39,6	14,6	100,0
2008 ($\chi^2=20,80$; $df=9$; $p=0,014<0,05$; $CV=0,08$)					
-1936	27,6	34,3	20,0	18,1	100,0
1937-1946	13,4	52,6	17,3	16,7	100,0
1957-1976	13,3	52,5	17,5	16,7	100,0
1977-	13,7	48,1	21,7	16,5	100,0

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

Az eredményekből az látszik, hogy a legidősebb kohorszba tartozók és a többi csoport között élesebb határvonal húzódik, hiszen mindkét vizsgált évben igaz volt az, hogy a legidősebb kohorszba tartozók között volt a legmagasabb a mindkét nemmel sztereotip vélekedést mutatók aránya, míg a többi kohorszban ennél jellemzően kisebb arányban voltak megtalálhatók az ekképp gondolkodók. A fiatalabb kohorszok ez a fajta „összerendeződése” jól látszik akkor is, amikor az 1996-os és 2008-as adatok közül az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók csoportjainak arányait vetjük össze: 2008-ra ugyanis letisztul a korábban más mintázatot mutató kép, és egyértelműen elválík egymástól a legidősebb és a többi születési kohorsz. A legfiatalabb születési kohorszban 2008-ra kisebb arányban találhatunk olyan válaszadókat, akik inkább a férfiakkal szemben osztanak sztereotip vélekedéseket, vagyis a fiatalabbak között jelentős mértékben csökkent azok aránya, akik a klasszikusan férfias tulajdonságokat jellemzően a férfiak számára tartják fenn.

Következőként pedig nézzük meg, hogy a kérdezett iskolai végzettsége hogyan befolyásolja azt, hogy milyen sztereotípiákat oszt avagy éppen nem oszt. Hipotézisünk szerint az alacsonyabb iskolai végzettségűek várhatóan hajlamosabbak lesznek egyetérteni a nemi sztereotípiákkal, mint a magasabb iskolai végzettségűek.

30. táblázat: A kérdezett iskolai végzettsége és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%)

	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip	ÖSSZESEN
1996 ($\chi^2=8,424$; $df=3$; $p=0,209>0,05$)					
Alapfok (8 ált. vagy szakmunk.)	23,9	31,8	24,6	19,7	100,0
Érettségi	17,6	35,2	26,9	20,4	100,0
Diploma	16,1	41,4	27,6	14,9	100,0
2008 ($\chi^2=19,138$; $df=3$; $p=0,004<0,05$; $CV=0,10$)					
Alapfok (8 ált. vagy szakmunk.)	18,2	46,5	18,2	17,0	100,0
Érettségi	11,1	55,4	16,2	17,2	100,0
Diploma	8,9	49,6	26,8	14,6	100,0

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

1996-ban nem volt szignifikáns különbség a különböző iskolai végzettségűek között abban, hogy hogyan vélekednek a nemi sztereotípiákkal kapcsolatban. 2008-ban már van szignifikáns, ám gyenge összefüggés a változók között: az alapfokú végzettségűek között a legmagasabb azoknak az aránya, akik mindkét nemmel szemben sztereotip módon gondolkodnak, míg a diplomások között ez az arány a legkisebb. Az egyik nemmel szemben sem sztereotípiák aránya az érettségizettek körében a legmagasabb (55,4 százalék), ennél valamivel alacsonyabb a diplomások körében (49,6 százalék). Az inkább a férfiakkal szemben sztereotípiák legmagasabb arányban a diplomások között találhatók meg, minden negyedik felsőfokú végzettségű kérdezetre igaz, hogy inkább a férfiakkal szemben fogalmaz meg sztereotip elvárásokat (vagyis ragaszkodik a „férfias” tulajdonságok férfiakhoz rendeléséhez, miközben a „nőies” tulajdonságokat nem csupán a nőknek, hanem mindkét nem számára fontosnak tartja), a két alacsonyabb iskolai végzettségű csoportban viszont kisebb ez az arány. Az inkább a nőkkel szemben

sztereotipizálók aránya közel azonos a különböző iskolai végzettségűeken belül.

Utolsó magyarázó változónk a kérdezett lakóhelyének településtípusa három kategóriában mérve.

31. táblázat: A kérdezett lakhelyének településtípusa és a klaszterbe tartozás közötti összefüggés 1996-ban és 2008-ban (%)

	Mindkét nemmel szemben sztereotip	Egyik nemmel szemben sem sztereotip	Inkább a férfakkal szemben sztereotip	Inkább a nőkkel szemben sztereotip	ÖSSZESEN
1996 ($\chi^2=8,61$; $df=3$; $p=0,197>0,05$)					
Budapest	26,3	27,3	27,3	19,2	100,0
Város	19,1	37,6	24,4	18,9	100,0
Község	22,7	31,8	25,3	20,2	100,0
2008 ($\chi^2=13,004$; $df=3$; $p=0,043<0,05$; $CV=0,08$)					
Budapest	20,9	39,5	21,5	18,0	100,0
Város	12,3	51,9	18,2	17,6	100,0
Község	15,9	51,5	17,7	14,9	100,0

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

Akárcsak az iskolai végzettség esetében, úgy a kérdezett lakóhelyének településtípusa nyomán is azt látjuk, hogy nincs szignifikáns hatással a sztereotípiaklaszterbe tartozást mérő változóra 1996-ban. 2008-ra viszont már szignifikánssá vált ez az összefüggés. Azt láthatjuk, hogy a fővárosiakon belül a legmagasabb azoknak az aránya, akik mindkét nemmel szemben sztereotipizálnak, és ez az arány a városokban élő válaszadók között a legalacsonyabb. Ehhez igazodva a fővárosi válaszadókon belül a legkisebb az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók aránya, míg a városi és a községi lakosok fele tartozik ebbe a csoportba. Ez tehát éppen ellentétes tendenciákat jelez számunkra, mint ami a hipotézisünkben foglalt volt. Az inkább a férfakkal szemben sztereotipizálók aránya közel azonos minden településtípuson belül, és ugyanez mondható el azoknak az arányáról, akik inkább a nőkkel szemben sztereotipizálnak.

Mielőtt végérvényesen reflektálnánk a hipotéziseinkre, fontos annak tisztázása, hogy mi a válaszuk az alapkérdésünkre: miféle különbségek tapasztalhatók a férfiak és nők vélekedése között, ha az az eddig bemutatott demográfiai különbségeket (életkor, iskolázottság, település) kontroll alatt

tartjuk. Ezt a kérdést többdimenziós, multinomiális logisztikus regresszió módszerével fogjuk megvizsgálni.⁷³

4.3.9 A sztereotípa-klaszterbe tartozás többváltozós modelljei

Először egy közös modellben vizsgáljuk meg azt, hogy a sztereotípa-klaszterekbe való tartozást hogyan befolyásolják az előbb bemutatott változók. A függő változónk a négykategóriás sztereotípa-klaszter, melyben referenciakategóriának a mindkét nemmel sztereotipizálók csoportját választottuk, méghozzá azért, mert ennek a csoportnak a tagjai a mutatott attitűdjeiket tekintve egy jól körülhatárolható csoportot jelentenek, talán a „legtisztább” típusnak mondhatóak a vizsgált négy közül. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy a független változók mentén ebből a referenciacsoportból nagyobb vagy kisebb eséllyel lépne át valaki a vizsgált többi sztereotípa-csoportokba. A független változóink között a kérdezett neme (referenciakategória: férfiak), a kérdezett születési kohorsza (referenciakategória: 1936-ban vagy korábban születettek, azaz a legidősebbek), a kérdezett iskolai végzettsége (referenciakategória: alapkú végzettségűek), a kérdezett lakóhelyének településtípusa (referenciakategória: község), valamint a vizsgálat éve (referenciakategória: 1996) szerepelnek.

⁷³ A multinomiális logisztikus regresszió egy olyan eljárás, ahol a függő változó valamilyen nominális mérési szintű változó, míg a független változók vegyes, azaz alacsony vagy magas mérési szintű változók is lehetnek. A független változók parciális hatásai mutatkoznak meg az elemzés során, azaz ha azt látjuk, hogy egy változó szignifikánsan hat a függő változóra, akkor azt úgy kell értelmezni, hogy a modellbe bevont többi független változó hatása már kiszűrésre került ezen hatás tesztelésekor. Mind a független, mind a függő változók kategóriái közül egyet-egyet ki kell nevezni úgynevezett referencia kategóriának. A logisztikus regresszió során úgynevezett esélyhányadosokat számol a gép, amely arra ad nekünk választ, hogy ha az egyik független változó referenciakategóriájából egy másik kategóriába átlépünk, mennyivel nő vagy csökken az esélye annak, hogy a függő változó referenciakategóriájából egy másik kategóriába kerüljünk.

32. táblázat: A sztereotípiaklaszter elemzése multinomiális logisztikus regresszióval
(érvényesen válaszolók, 1996 és 2008)

SZTEREOTÍPIA- KLASZTER (referenciákat.: mindkét nemmel szemben sztereotíp)		B-érték	S.E.	Wald- érték	df	Szign.	Exp(B)
EGYIK NEMMEL SZEMBEN SEM SZTEREOTÍP	KONSTANS	-0,47	0,18	6,69	1	0,010	
	SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1936)						
	1977-	0,71	0,25	8,07	1	0,004	2,03
	1956-1976	0,99	0,19	28,58	1	0,000	2,71
	1937-1946	0,80	0,18	19,27	1	0,000	2,22
	ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
	érettségizett	0,46	0,17	7,86	1	0,005	1,59
	diplomás	0,67	0,25	7,22	1	0,007	1,95
	TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
	város	0,16	0,15	1,13	1	0,291	1,17
	Budapest	-0,63	0,19	11,64	1	0,001	0,53
	NEME (férfi)						
	nő	0,31	0,13	5,74	1	0,017	1,37
	KUTATÁS ÉVE (1996)						
	2008	0,60	0,14	19,33	1	0,000	1,82
INKÁBB A NŐKKEL SZEMBEN SZTEREOTÍP	KONSTANS	-0,83	0,21	16,04	1	0,000	
	SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1936)						
	1977-	0,54	0,29	3,38	1	0,066	1,71
	1956-1976	0,72	0,21	11,14	1	0,001	2,04
	1937-1946	0,64	0,21	9,46	1	0,002	1,89
	ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
	érettségizett	0,32	0,19	2,77	1	0,096	1,37
	diplomás	0,31	0,29	1,10	1	0,294	1,36
	TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
	város	0,16	0,17	0,84	1	0,360	1,17
	Budapest	-0,28	0,21	1,72	1	0,190	0,76
	NEME (férfi)						
	nő	0,32	0,15	4,48	1	0,034	1,38
	KUTATÁS ÉVE (1996)						
	2008	0,09	0,16	0,34	1	0,558	1,10
INKÁBB A FÉRFIAKKAL SZEMBEN SZTEREOTÍP	KONSTANS	-0,39	0,19	4,06	1	0,044	
	SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1936)						
	1977-	0,79	0,27	8,51	1	0,004	2,20
	1956-1976	0,64	0,20	10,13	1	0,001	1,90
	1937-1946	0,46	0,20	5,48	1	0,019	1,58
	ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
	érettségizett	0,26	0,18	2,04	1	0,154	1,30
	diplomás	0,77	0,27	8,55	1	0,003	2,17
	TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
	város	0,09	0,16	0,30	1	0,584	1,09
	Budapest	-0,26	0,20	1,64	1	0,200	0,77
	NEME (férfi)						
	nő	0,10	0,14	0,49	1	0,483	1,11
	KUTATÁS ÉVE (1996)						
	2008	-0,12	0,15	0,63	1	0,428	0,89

N=2003; $\chi^2=148,859$; df=27; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,072; Nagelkerke = 0,077; McFadden=0,028

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

A következőkben a szignifikáns, valamint a hipotézisek alapján fontosabb hatásokat mutatjuk be. A komplex modellünk szignifikánsnak bizonyult, ráadásul, ha kis mértékben is, de érdemben tudtuk növelni a modellünk segítségével a találati arányt.⁷⁴ A mindkét nemmel szemben sztereotip válaszadók csoportjából az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók klaszterébe a legidősebb kohorszba tartozó válaszadókhoz képest az összes fiatalabb, az alapfokú iskolai végzettségűekhez képest az érettségizettek, valamint a diplomások, és a férfiakhoz képest a nők is nagyobb eséllyel lépnének át. Az is jól látszik, hogy 1996-ban megkérdezettekhez képest a 2008-as válaszolók is nagyobb eséllyel tartoznak a kevésbé vagy nem sztereotipizálók csoportjába. A mindkét nemmel szemben sztereotip csoporthoz képest ráadásul ez az egyetlen, amely a két vizsgált évet alapul véve érdemben változtatni tudta tulajdonképpen a méretét. Bebizonyosodott továbbá, hogy a községi megkérdezettekhez képest a fővárosiak valóban kisebb eséllyel kerülnének át a szigorúbb, sztereotipikus nézeteket osztók közül a mindkét nemmel szemben megengedőbbek csoportjába.

A legidősebb születési kohorszba tartozókhoz képest az 1937 és 1976 között születettek (az úgynevezett GYES- és GYED-nemzedék) nagyobb eséllyel lépnének át a mindkét nemmel szemben sztereotípek csoportjából az inkább a nőkkel szemben sztereotípek csoportjába. Ez az a klaszter, amely esetében a „nőies” tulajdonságokat a válaszadók megtartják a nők „felségterületének”, miközben a „férfias” tulajdonságokkal kapcsolatosan megosztottabbak, de már inkább azt gondolják, hogy mindkét nem számára fontosak. Úgy tűnik tehát, hogy ez a két generáció, amelyik talán a leginkább szembesült élete során a kommunizmus, illetve az államszocializmus nemeket egyenlősítő (pontosabban: a nők számára az emancipáció részben beváltatlan ígéretét nyújtó) ideológiájával, ebből az értékrendből megőrzött a mai napig is valamit. Kiemelendő, hogy a legfiatalabbak kohorszába tartozókról

⁷⁴ A magyarázó változóink révén a program elkészíti nekünk a kérdezettek predikált csoport-hovatartozását mérő változót. Ha megvizsgáljuk, hogy vajon a prediktált és a tényleges csoporttagság mennyire fedik le egymást, akkor azt látjuk, hogy a helyesen besoroltak aránya 42,7 százalék, azaz a modellünk alapján a kérdezettek 42,7 százaléka került abba a csoportba, amelybe a klaszteranalízis során került. Ha pusztán a módusszal becsültünk volna, a kérdezettek 41,5 százalékát soroltuk volna be helyesen, ez az apró különbség viszont a lambda mutató szignifikanciája alapján ($p=0,042<0,05$) azt mutatja, hogy érdemben sikerült a modellel növelnünk a találati arányt.

ugyanakkor nem mondható el, hogy nagyobb eséllyel vélekednének ilyen módon felemásan a legidősebbekhez képest. Az is jól látszik viszont, hogy kiszűrve a többi, a modellbe bevont változó hatását, a nőkre valóban nagyobb eséllyel jellemző a férfiakhoz képest, hogy a mindkét nemmel szemben sztereotipizálók csoportjából az inkább a nőkkel szemben sztereotipizálók közé átlépjenek.

A legidősebbekhez képest az összes többi születési kohorszba tartozók szignifikánsan nagyobb eséllyel tagjai az inkább a férfiakkal szemben sztereotip válaszadók csoportjának a mindkét nemmel szemben sztereotip válaszadókhoz képest. A tulajdonságok részleges átjárhatóságának gondolata tehát, valóban kijelenthető, hogy a II. világháború előtt születetteket leszámítva alapvetően jellemzőnek mondható a későbbi kohorszokra.⁷⁵ Fontos azt is kiemelni, hogy az alapfokú végzettségűekhez képest a diplomások kétszer nagyobb eséllyel tartoznak a mindkét nemmel szemben sztereotip csoporthoz képest az inkább a férfiakkal szemben sztereotip csoporthoz. Utóbbiakat azok a válaszadók teszik ki, akik a „férfias” tulajdonságokat inkább a férfiak számára tartják fontosnak, míg a „nőies” tulajdonságok megítélésében megosztottabbak, de jellemzően figyelemreméltó hányaduk tartja mindkét nem számára fontos tulajdonságoknak. A diplomás válaszadók tehát nagyobb eséllyel rendelkeznek ezzel a fajta attitűddel, vagyis elfogadóbbak azzal, ha férfiak tradicionálisan „nőies” karakterjegyekkel jellemezhetőek, sőt ezeket számukra is fontosnak tartják. Ebben a vélekedésben észrevehető az a fajta attitűd, ami a férfiak felé megfogalmazódó elvárásokban ölt testet, miszerint vegyenek részt ők is aktívan a családi életben.⁷⁶ Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a nőkkel ellentétben a férfiakra nem jellemzőbb szignifikáns mértékben, hogy nagyobb eséllyel lennének inkább a saját nemükkel szemben sztereotípek. Összegezve: a nők tehát

⁷⁵ Fontos utalnunk arra, hogy ez a látszólagos ellentmondás tulajdonképpen a vizsgált kohorszok heterogenitásának tudható be. Láthatóak bizonyos mintázatok, de mindeközben a kohorszok kellően sokféle attitűddel rendelkező embereket tartalmaznak ahhoz, hogy ilyen összefüggések rajzolódjanak ki.

⁷⁶ Ezt az elképzelésünket támasztja alá az is, hogy ha ténylegesen megvizsgáljuk, hogy a különféle elemi tulajdonságok, kompetenciák esetében az inkább a férfiakkal szemben sztereotip válaszadók csoportja hogyan vélekedett, akkor mindössze három olyan tulajdonság van, amelyet a klaszter tagjai abszolút többségükben a férfiakhoz rendeltek: szakmai, üzleti sikerek elérése; politikai jártasság; tudja, hogyan kell pénzt keresni.

hajlamosabbak az egyik nemmel szemben sem sztereotipizáló, illetve csak a nőkkel szemben sztereotipizáló kategóriába tartozni (a mindkét nemmel szemben sztereotipizáló csoporthoz képest) akkor is, ha olyan férfiakat és nőket hasonlítunk össze, akik azonos kohorszba, azonos iskolai végzettség kategóriába tartoznak, és a települési lejtőn is ugyanolyan pozíciót foglalnak el. Viszont a férfiakkal szemben sztereotipizáló csoportba tartozás azonos demográfiai helyzetű férfiak és nők esetében nem mutat különbséget. A fő különbség a nemek között tehát abban foglalható össze, hogy a nők és a férfiak egyformán elfogadó/elutasító a csak férfiakra vonatkozó sztereotípiák tekintetében, viszont a csak nőkre, illetve az egyik nemre sem sztereotipizáló csoportjába inkább a nők tartoznak, feltéve természetesen, hogy azonos szocio-demográfiai férfi-nő alcsoportokat hasonlítunk össze, és a történelmi időben történő változások is kontroll alatt vannak.

Az előzőekben látott összefüggésekkel kapcsolatosan felmerül a kérdés, hogy vajon a férfiak és a nők esetében egyaránt megjelennek-e ezek a hatások, vagy esetleg a nemenként futtatott modellek közelebb visznek minket az eredmények interpretálásához.

33. táblázat: A sztereotípiaklaszter elemzése multinomiális logisztikus regresszióval, férfiak és nők, esélyhányadosok és szignifikancia (érvényesen válaszolók, 1996 és 2008)

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciakategória: mindkét nemmel szemben sztereotip)	Egyik nemmel szemben sem sztereotip		Inkább a nőkkel szemben sztereotip		Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1936)						
1977-	1,76	2,20*	1,18	2,23*	1,79	2,64*
1956-1976	1,92*	3,91***	1,51	2,71**	1,37	2,84***
1937-1946	2,11**	2,23**	1,57	2,10*	1,56	1,57
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
érettségizett	1,77*	1,38	1,28	1,38	1,56	1,04
diplomás	1,53	2,47*	1,21	1,58	2,14*	2,21
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
város	1,17	1,17	1,43	0,99	1,05	1,15
Budapest	0,45**	0,64	0,77	0,79	0,50*	1,16
KUTATÁS ÉVE (1996)						
2008	1,64*	2,04*	1,54	0,85	0,86	0,95

Férfiak: N= 937; $\chi^2=57,714$; df=24; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,060; Nagelkerke = 0,064; McFadden=0,023
Nők: N=1066 $\chi^2=112,634$; df=24; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,100; Nagelkerke = 0,108; McFadden=0,040

Forrás: Medián – Nemzeti AIDS Bizottság 1996, TÁRKI Omnibusz 2008. október

Megbizonyosodhattunk a felől, hogy a két dimenzióban is látott aránynövekedés, amit a két vizsgált év között az egyik nemmel szemben sem

sztereotípek csoportja produkált (legalábbis a mindkét nemmel szemben sztereotípek csoportjához képest), a nők és a férfiak esetében is szignifikáns, de csak erről a kategóriáról mondható el. A női és férfi válaszadók esetében külön-külön futtatott modellek alapján elmondható, hogy a születési kohorszok esetében látható idős-fiatal megosztottság leginkább csak a nők esetében létezik. A legidősebb, még a háború előtt született generációhoz képest az összes többi női generáció nagyobb eséllyel lépne át a mindkét nemmel szemben sztereotíp csoportból gyakorlatilag bármelyik másik sztereotípiaklaszterbe.⁷⁷ A magasabb iskolai végzettség a nők esetében csupán a két leginkább szélső vélekedésük esetén határolja el a válaszadókat: a diplomások az alapfokú végzettségükhöz képest két és félszer nagyobb eséllyel találhatók az egyik nemmel szemben sem sztereotíp csoportban a mindkét nemmel szemben sztereotipizálókhoz képest. A férfi válaszadók esetében viszont jól látható, hogy a legtradicionálisabb nézeteket vallók csoportjából a legidősebbekhez képest az 1946 és 1976 között születettek valóban nagyobb eséllyel kerülnek a „legmegengedőbb” nézeteket vallók közé, viszont a legfiatalabbakra ez nem jellemző.

Fontos azt is látnunk, hogy olyan fajta generációs különbség, mint amely a nők esetében megfigyelhető volt, a férfiaknál nem jelentkezik: a különböző születési kohorszokba tartozók azonos eséllyel kerülnek a részlegesen megengedőbb attitűdökkel rendelkezők csoportjába. A férfiak esetében az iskolai végzettség is másként hat, mint a nőknél: nem a diplomásokra, hanem az érettségizett férfiakra jellemző inkább az alapfokúakhoz képest, hogy a leginkább nyitott, az előíró nemi sztereotípiákat jellemzően elutasító attitűdökkel bírnak. A diplomás férfiakra jellemzőbb, hogy nagyobb eséllyel ragaszkodnak a férfiak esetében a „férfias” tulajdonságokhoz, míg a „nőieseknek” vélteket mindkét nem számára fontosnak tartásuk. Ebben visszatükröződik az, hogy a magasabban iskolázott férfiak számára a

⁷⁷ Kísérleteztünk azzal is, hogy nem a legidősebb, hanem a legfiatalabb születési kohorszot tekintjük referenciacsoportnak, hogy megvizsgáljuk, hogy a legfiatalabb kohorsz és az egygyel vagy kettővel idősebb kohorsz esetében van-e eltérés a vélekedések között. Különösen érdekelt minket az a látható különbség, ami az egyik nemmel szemben sem sztereotíp csoportba való átlépés legfiatalabb és az egygyel idősebb esélyhányadosai esetén látható (2,20 versus 3,91). Nincs azonban szignifikáns különbség az esélyhányadosok között ($p=0,095$), nem mondhatjuk tehát, hogy az 1956-1976 között születettek nagyobb eséllyel kerülnek át abba a klasztercsoportba, mint a legfiatalabbak.

tradicionálisan „nőiesnek” minősített tulajdonságokat már tulajdonképpen maguk számára is előírják, de bizonyos férfias tulajdonságokhoz ragaszkodnak. E mögött felfedezhetjük azt, ahogyan a magasabban képzett férfiak szembesülhetnek azokkal az elvárásokkal, miszerint a férfiaknak jobban részt kellene venniük a gyereknevelésben, és az ehhez szükséges tulajdonságok, képességek nekik is fontosak ezáltal.

Az viszont a várt hipotézisünkkel ellentétes, és csakis a férfiak esetében igaz, hogy a fővárosban élő férfiak a közösségi lakosokhoz képest kifejezetten kisebb eséllyel találhatók meg a mindkét nemmel szemben sztereotípek csoportjához képest az egyik nemmel szemben sem, illetve az inkább a férfiakkal szemben sztereotípek között.

Azt is megvizsgáltuk, hogy az egyes születési kohorszok esetében a kérdezett neme okoz-e bármilyen szignifikáns hatást arra nézve, hogy a női, illetve férfi megkérdezettek azonos vagy eltérő eséllyel kerülnek az egyes klaszterekbe. Egyetlen esetben találtunk érdemi különbséget: az 1956-1976 között születettek esetében látható, hogy a nők kétszer nagyobb eséllyel kerülnek a férfiakhoz képest a mindkét nemmel szemben sztereotíp csoportból az egyik nemmel szemben sem sztereotípek közé.⁷⁸ Ennél a generációnál látható valamiféle eltérés nők és férfiak előíró sztereotípiákkal kapcsolatos vélekedései között.

Sajnos azt csak a 2008-as adatbázis esetén tudtuk megvizsgálni, hogy a kisgyerekek (10 éven aluliak) számának van-e valamilyen hatása az előíró sztereotípiákra. Joggal feltételezhetjük ugyanis, hogy ha valakinek kisgyermek van, akkor felerősödhetnek benne például a nőkkel szembeni előíró sztereotípiák, melyek inkább a nőkhöz rendelik a gyermekgondozáshoz szükséges tulajdonságokat, és ugyanehhez hasonlóan a férfiak számára előírt férfias (kenyérkeresői szerep betöltéséhez illeszkedő) tulajdonságok fontosságának hangsúlyozása is. Az eredmények szerint a 10 éven aluli gyermekeket mérő változó bevezetése a modellbe nem módosítja érdemben az eredetileg is bent lévő változók hatását.⁷⁹ A bevezetett változó egy esetben

⁷⁸ Ezt az eredményt már a kérdezett iskolai végzettségének, lakóhely településtípusának és a kutatás évének kontroll alatt tartásával kaptuk.

⁷⁹ Itt fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az „eredeti” modell alatt egy olyan újrafuttatott modellt értünk, amelyet csak a 2008-as adatokra alkalmazunk. Az abban látható

produkál szignifikáns hatást: a férfiak esetében a 10 éven aluli gyerekek számának növekedésével nő annak az esélye, hogy valaki a mindkét nemmel szemben sztereotip csoportból az inkább a nőkkel szemben sztereotip csoport tagja legyen. Vagyis a férfiak esetében a kisgyerek(ek) hajlamosítanak arra, hogy a nők számára „előírják” a gyermekgondozáshoz és egyéb más, „nőies” szférához kötődő tulajdonsággal való rendelkezést, fontosabbnak tartják számukra ezt, miközben a férfiakhoz rendelt területeket és tulajdonságokat alapvetően mindkét nem számára fontosnak látják.

Érdekesség, hogy a nők esetében nem volt hatása a kisgyerekek számát mérő változónak, vagyis ez nem mozgósított tradicionálisabb vagy egalitáriánusabb vélekedéseket az elvárt tulajdonságok megítélésének tekintetében.

34. táblázat: A sztereotípiaklaszter elemzése multinomiális logisztikus regresszióval, férfiak és nők, esélyhányadosok és szignifikancia⁸⁰ (érvényesen válaszolók, 2008)

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciakategória: mindkét nemmel szemben sztereotip)	Egyik nemmel szemben sem sztereotip		Inkább a nőkkel szemben sztereotip		Inkább a férfiakkal szemben sztereotip	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1936)						
1977-	1,67	2,89*	0,69	3,27*	1,71	1,98
1956-1976	1,61	4,65**	0,71	3,74*	1,29	1,93
1937-1946	2,72	3,17**	1,37	2,34	2,88	1,27
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
érettségizett	2,81**	1,43	1,97	1,33	2,27*	0,94
diplomás	2,07	2,10	1,94	1,26	4,20**	1,99
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
város	1,15	1,09	2,09	0,89	1,19	1,30
Budapest	0,27**	0,66	0,74	0,76	0,37*	1,32
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA	1,22	1,16	1,75*	0,67	1,55	1,48

Férfiak: N= 467; $\chi^2=46,060$; df=24; p=0,004<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,094; Nagelkerke = 0,102; McFadden=0,038

Nők: N=536 $\chi^2=41,061$; df=24; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,074; Nagelkerke = 0,081; McFadden=0,032

Forrás: TÁRKI Omnibusz 2008. október

összefüggések ugyanolyan jellegűek, mint a már bemutatottak; a kisgyermek(ek) számát mérő változó nem gyengítette vagy erősítette érdemben egyik másik változónak sem a hatását.

⁸⁰ A 33. számú táblázattal csak korlátozottan összevethető, hiszen abban az 1996-os megkérdezettek adatai is szerepeltek!

4.3.10 Összefoglalás

Ebben a fejezetben arra tettünk tehát kísérletet, hogy bemutassuk, hogyan változott 1996 és 2008 között a felnőtt magyar lakosság előírói nemi sztereotípiákkal kapcsolatos vélekedése, valamint hogy nők és férfiak esetében milyen hasonló, avagy eltérő tényezők befolyásolják a vélekedéseket. Ezekre a nézetekre úgy tekintünk, mint amelyek tágabb kontextusát adják a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöknek. Összesen 17 tulajdonság kapcsán kellett eldönteniük a kérdezetteknek, hogy az adott tulajdonsággal való rendelkezés inkább a nők, inkább a férfiak, mindkét nem vagy egyik nem számára sem fontos. Jóformán minden tulajdonság kapcsán igaznak bizonyult az, hogy 1996-ról 2008-ra nőtt azoknak a válaszadóknak az aránya, akik mindkét nem számára fontosnak tartják az adott tulajdonságot, azaz úgy tűnik, hogy bizonyos mértékig olvadóban vannak az előíró nemi sztereotípiák. Eredményeink szerint ugyanakkor mindkét évben körvonalazhatóak voltak azok a tulajdonságok, amelyeket maszkulin, feminin és nemsemleges tulajdonságokként lehet értelmezni. A tulajdonságcsoportok között a két évet összehasonlítva nem találhatunk eltérést, érdekes eredmény volt ugyanakkor, hogy a maszkulin és a nemsemleges tulajdonságok mindkét évben közelebb helyezkedtek el egymáshoz a statisztikai elemzés terében, ami arra utal, hogy a látszólag nemsemleges tulajdonságok is inkább maszkulin, semmint feminin színezetűek, azaz alátámasztja azt a simmeli megállapítást, miszerint az általános emberi alak alapvetően maszkulin természetű.

Az egyes tulajdonságok nemhez rendelése alapján úgynevezett sztereotípiapontszámot számítottunk az egyes változók mentén. Külön számítottunk egy férfi és egy női sztereotípiapontszámot, és ezek alapján klaszterezéssel összesen négy csoportba soroltuk a kérdezetteket: a mindkét nemmel, az inkább a nőkkel, az inkább a férfiakkal és az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók csoportjába. 1996-ról 2008-ra szignifikáns mértékben nőtt azon válaszadók aránya, akik egyik nemmel szemben sem sztereotipizálnak, csökkent a mindkét nemmel, illetve az inkább a férfiakkal szemben sztereotipizálók aránya, az inkább a nőkkel szemben sztereotipizálóké pedig stagnált. A különböző szociodemográfiai változók eltérő mértékben voltak képesek hatást gyakorolni a klaszterbe tartozást mérő

változóra, és a két különböző évben eltérő tendenciákra bukkantunk. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy felül kell vizsgálni azt az elképzelést, miszerint a nemi sztereotipizálást az alacsonyabb iskolai végzettségű, idősebb, kistelepülésen élő férfiakra tartanánk jellemzőnek leginkább, mivel a kép ennél sokkal bonyolultabb.

Bizonyos mértékben találtunk arra utaló jeleket, hogy a születési kohorsz befolyásoló tényezője lehet az előíró nemi sztereotípiákkal kapcsolatos attitűdöknek. A legélesebben ez a női válaszadók esetében rajzolódott ki, ahol a II. világháború előtt születettek és a későbbi generációk között húzódik egyfajta attitűdszakadék. A férfiaknál ilyen nem tapasztaltunk, ők sokkal homogénebbek ebben a tekintetben, ami egyben azt is jelenti, hogy a fiatalabb és idősebb férfigenerációk nem nagyon különböznek egymástól abban a tekintetben, hogy miként is vélekednek arról, hogy nőknek és férfiaknak milyen tulajdonságokkal kellene felvértezve lenniük ahhoz, hogy „megfelelően” alakíthassák társadalmi szerepeiket. Ez az attitűdök állandóságára utal, egyfajta tömbösödéséhez vezet.

A következő fejezetben már konkrétabb tartalmú állítások segítségével vizsgáljuk meg azt, hogy miként változott a felnőtt magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdje a 2000-es évek folyamán.

4.4 A nemek közötti egyenlőséggel és a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök (elméleti áttekintés és alapfogalmak definiálása)

4.4.1 Szociálpszichológiai elméletek

4.4.1.1 A nemi szerepek fogalma – konstruktivista megközelítésben

Jelen disszertációban a társadalmi nemeket konstruktivista megközelítésben szemléljük. A konstruktivista irányzat az angolszász szociológiában Peter L. Berger és Thomas Luckmann munkássága nyomán, fenomenológiai hagyományokra épülve nyert nagyobb teret magának az 1960-as évek második felében. Nagy hatású, *The Social Construction of Reality* című könyvükben fektetik le megközelítésük, tudásszociológiájuk alapjait, melynek tételmondata könyvük legelején is megtalálható, nevezetesen: „a valóság társadalmilag konstruált, és a tudásszociológiának azt a folyamatot

kell elemeznie, mely során ez megtörténik” (Berger és Luckmann 1966, 13). Megközelítésükben kifejezetten fontos, hogy a tudásszociológiának mindenfajta tudás konstruáltságát problematizálnia kell (Berger és Luckmann 1966, 26), különös tekintettel arra, ahogyan az emberek a hétköznapi valóságukat konstruálják meg, még hozzá folytonos interakciókon és kommunikáción keresztül. Ebben a keretben értelmezve a társadalmi nemekkel kapcsolatos mindennapi, hétköznapi tudások, elképzelések, hiedelmek szintén vizsgálhatóak úgy, mint társas konstrukciók. Judith Lorber sokat hivatkozott esszéjében („*Night to His Day*”: *The Social Construction of Gender*) ír arról, és hoz számtalan példát arra, hogy miként is konstruálódnak a mindennapi életben a társadalmi nemek (1994), s utalva West és Zimmerman szintén nagy hatású „doing gender” interakcionista elméletére (1987), érvelésének középpontjában annak bizonyítása áll, hogy a társadalmi nemek a hétköznapi interakciók során egy állandóan mozgásban lévő folyamat során konstruálódnak újra és újra. Lorber írásában rámutat arra, hogy a társadalmi nemek alapelemei „társadalmilag konstruált státusok” (Lorber 1994, 15). A nőiesség, férfiasság, nőiség, férfiség fogalmai mindaddig üresek Lorber szerint, amíg azokat bizonyos tartalmakkal meg nem töltjük, az pedig, hogy milyen tartalommal töltjük meg, társadalmi konstrukció és tanulás eredménye. Ugyanezt hangsúlyozza Rudman és Glick, mikor bemutatják, hogy a társadalmi nemeket társadalmi konstrukcióként kezelő magyarázatok szerint a nemek közti megfigyelt viselkedésbeli eltéréseket a nemekre vonatkozó kulturális hiedelmek hozzák létre (Rudman és Glick 2008, 9).

Lorber értelmezésében a társadalmi nem tulajdonképpen egy társadalmi intézményként is felfogható, s amely elkülöníthető társadalmi státusokat hoz létre, mely státusokkal jogok és bizonyos fajta kötelezettségek is járnak. Ezek a státusok azonban nem egyenlők, ezáltal a társadalmi nemek rétegződési rendszert is jelentenek, melyben az azonos etnikai csoportba és azonos társadalmi osztályba tartozó férfiak rendre a nők fölé kerülnek besorolásra, és ez azzal is jár, hogy ugyanazt a tevékenységet, ha férfi végzi, rendre jobban értékeli a társadalom (Lorber 1994). Társadalmi nemi egyenlőtlenségeken tehát tulajdonképpen azt a jelenséget érthetjük, mely szerint nők és férfiak társadalmi státusa nem egyenlő.

A nemi szerep fogalmának definiálása felé haladva külön figyelmet érdemel a már említett *státus* fogalma. Minden társadalomra jellemző, hogy tagjait különféle kategóriákba sorolja, és ez a besorolás aztán alapvetően befolyásolja azt, hogy ezen kategóriák tagjait miképp kezeli, látja az adott társadalom. Ezeket a társas kategóriákat, illetve pozíciókat nevezzük státusnak (Lindsey 1997, 1). A státusok két nagy típusa különíthető el: beszélhetünk elért státusról és tulajdonított státusról (Linton 1997, 269). Előbbiek olyan státusok, melyeket leginkább saját erőfeszítéseinknek köszönhetően szerzünk meg, érünk el, utóbbiak pedig olyanok, melyekkel születésünktől fogva vagy az életciklusunk valamely szakaszába lépve rendelkezünk (Lindsey 1997, 1). Fontos hangsúlyozni, hogy a státus önmagában nem jelent magas presztízt, hiszen a státusok hierarchiába rendeződnek, és ezek alapján beszélhetünk magas vagy alacsony státusokról egy adott társadalomban, melyek az adott dimenzió mentén tulajdonképpen társadalmi rétegződési rendszert is képeznek (Lindsey 1997, 2).

Szerepnek nevezünk minden olyan elvárt viselkedést, amelyet valamilyen státushoz, az azzal járó privilégiumok és felelőségek együtteséhez kapcsolódóan várunk el, s mely szerepek alakítására vonatkozóan a társadalom különböző normákat is előír, ezzel biztosítva azt, hogy bizonyos keretek között a szerep alakítása az előírtaknak megfelelően történjen (Lindsey 1997, 2).

A nemi szerepek pedig mindazokat az elvárt, normatív nézőpontból megfogalmazott, jogokat és felelőségeket is magában foglaló attitűdöket és viselkedéseket jelentik, amelyet a társadalom a különböző nemekhez kapcsol (Lindsey 1997, 3).

A társadalmi nemek státuson és hierarchizáltságon alapuló előbbiekben látott megközelítését Rudman és Glick társadalmi struktúra megközelítésnek nevezik, amely a biológiai és kulturális magyarázatok mellett a megközelítések harmadik útját képviseli (Rudman és Glick 2008, 18).

A biológiai vagy evolucionista, esszencialista megközelítés képviselői szerint a nők és a férfiak fizikai és pszichológiai értelemben véve is különbözőek, eltérő képességekkel, gondolkodásmóddal, személyiséggel rendelkeznek, melynek alapjai biológiai jellegűek (Rudman és Glick 2008, 8).

A kulturális megközelítés szerint viszont nem valamiféle veleszületett „tartalom” miatt láthatóak esetleges eltérésmintázatok nők és férfiak között,

hanem ez leginkább a nemeket érintő eltérő szocializációnak az eredménye, hiszen már gyakran a magzat nemének ismeretétől kezdve máshogyan viszonyul a társadalom a gyerekekhez, attól függően, hogy fiú vagy lány, ők pedig már igen hamar megtanulják azt, hogy miként is kell alakítaniuk a nemüknek megfelelő szerepeket (Rudman és Glick 2008, 9).

A harmadik utat képviselő társas szerepelmélet (*social role theory*) szerint az emberek nemekről alkotott különféle hiedelmei azokból a megfigyelésekből fakadnak, amelyek során az emberek azt nézik, hogy férfiak és nők miként alakítják a nemüknek megfelelő viselkedéseket, és mivel ezeket az alakításokat döntően befolyásolja a nemek közti egyenlőtlen társadalmi munkamegosztás és a társadalom nemek mentén való hierarchizáltsága, ezért egy folyamatosan önmagát megerősítő folyamatot eredményeznek, vagyis végső soron ezek azok a hiedelmek, amelyek a nemi szerepeket létrehozzák, amelyek aztán visszahatnak a mutatott viselkedéseken keresztül a vélekedésekre (Eagly et al. 2000, 124).

4.4.1.2 A nemi szerepek elmélete: a lehetséges megközelítések

Mielőtt a nemek közötti hasonlóságok és különbségek társas szerepelméletében jobban elmélyedünk, szükség van arra, hogy Lindsey (1997) alapján bemutassuk azt a három fő elméleti keretet, amelyen keresztül a nemi szerepek elméleti megközelítése a legjellemzőbb a társadalomtudományokon belül.

Lindsey szerint az első lehetséges megközelítés a *funkcionalista* elméleti keret, melynek kiindulópontja, hogy a társadalmakat úgy képzelel el, amelyek egymástól kölcsönösen függő részekből épülnek fel, és ahol a részek mindegyike az egész társadalom struktúrájának fenntartásáért, valamifajta rendszeregyensúlyért felel, azért működik, arra törekszik (Lindsey 1997, 4). A funkcionalista megközelítés fő célja, hogy azonosítsa a társadalom alapelemeit, meghatározza azt a funkciót, amelyet az egyes elemek betöltenek az egész fenntartása érdekében. A modern funkcionalizmus a társadalmat integrált és kölcsönösen függő részek rendszereként fogja fel. A társadalmi rendszerek fennmaradását különféle ellenőrző mechanizmusok biztosítják, mely mechanizmusok mélyen beépülnek a társadalomba, és ezeket olyan értékek, értékrendszerek, vélekedések irányítják, melyeket az adott társadalom

tagjai a magukénak érznek, közösen osztanak. A funkcionista megközelítést alkalmazók ezeket a szabályozó értékeket, értékrendszereket az adott társadalom egyik legstabilabban működő, szinte megkérdőjelezhetetlen elemének látják (Lindsey 1997, 4).

A funkcionistaák gyakran érvelnek amellett, hogy a preindusztriális társadalmakban (vagy bármilyen más „korábbi” társadalmi létformában) a férfiak és a nők különböző szerepeket töltöttek be, mert ez volt a leginkább funkcionális munkamegosztás a társadalom számára, és mivel az idő során rögzült ez a munkamegosztás, később fennmaradt az ipari társadalmakban is. A funkcionistaák szerint a nemek alá-fölérendeltsége elkerülhetetlen következménye a biológiai nemek különbségének. Családon belüli szerepek esetében is azt az elvet vallják (lásd például Parsons), hogy a család mint rendszer fenntartása érdekében az a jó, ha a szülői szerepek kiegészítik egymást, és a szülők bizonyos feladatokra specializálódnak, viszont ezt nem rugalmasan változtatható és alakítható, cserélgethető szerepekként képzelik el, hanem úgy, hogy a „férj-apa” lesz az, aki az ún. instrumentális, családfenntartó/eltartó szerepet tölti be, ezzel biztosítja a család mint rendszer stabilitását, miközben a „feleség-anyja” lesz az expresszív szerep betöltője, aki a stabilitáshoz érzelmi szinten járul hozzá a háztartás vezetésével, különféle gondoskodói munkák elvégzésével. Ha ez a felosztás felborul, vagy nagyfokú átfedés következik be, ideiglenes egyensúlyhiány állapota lép fel (Lindsey 1997, 5-6).

A funkcionálisizmus melletti másik elterjedt megközelítésmód a marxista alapokon nyugvó *konfliktuselmélet*, amely a társadalmat hatalmi és dominanciaharcok erőtereként képzei el (Lindsey 1997, 7). Az osztályalapú konfliktuselmélet a 60-as évektől kezdve ismeri fel, hogy az egyenlőtlen erőviszonyok és a konfliktusok más, nem osztályalapon szerveződő társadalmi csoportok között is fennállhatnak és elemezhetőek. Ennek következtében kerül sor az osztály fogalmának kiszélesítésére, újradefiniálására, miszerint az osztályokon olyan csoportok értendők, amelyek a szűkösen rendelkezésre álló különféle források felett (például tekintély, politikai hatalom, gazdasági erőforrások) eltérő kontrollt gyakorolnak, ebben a keretben tehát a férfiak gazdasági előnye okozza a nemek közti egyenlőtlenségeket (Lindsey 1997, 7).

A nemi szerepek ennek az egyenlőtlen hatalmi viszonyoknak a fenntartásához járulnak hozzá.

A harmadik gyakran alkalmazott megközelítésmód a *szimbolikus interakcionizmus*, amely alapvetően egy szociálpszichológiai keretet alkalmaz. Alapfeltevése, hogy a társas viszonyok egy adott társadalom tagjai közötti interakciókon keresztül jönnek létre, és ez meghatározza azt is, hogy miként alakítják ki a tagok a valóságról alkotott közös elképzeléseiket. A már korábban bemutatott konstrukcionista megközelítéshez hasonlóan a közösség tagjai megegyeznek, hogy mit tekintenek valóságnak (Lindsey 1997, 8). A társadalmi nemek tehát szintén mind társadalmi konstrukciók, a fogalmak tartalma az interakciók nyomán telítődik meg konkrét, de közösen osztott elképzelésekkel, jelentésekkel.

4.4.1.3 A nemi szerepek elméletének kerete: a társas szerep elmélete

A társas szerep elmélete szerint a nők és a férfiak viselkedése közötti megfigyelt különbségek annak köszönhetőek, hogy a nők és a férfiak számára különböző társas szerepek kerülnek kijelölésre, amelyek ráadásul rendre hierarchiába is szerveződnek (Eagly et al. 2000, 125-126). Ahhoz, hogy a szerepalakítás minél megfelelőbb legyen, az alakításhoz szükséges képességek elsajátítása szükséges. Ebben az értelemben a nemi szerepek olyan, a közösség tagjai által közösen osztott elvárások, amelyeket az egyének az egyes nemekhez kapcsolnak, az egyes nemek tagjainak viselkedésével szemben elvárnak a biológiai nemük alapján (Eagly et al. 2000, 127). A szerepek tartalmával kapcsolatos tudás a szocializáció során alakul és adódik át, ezért különösen fontos vizsgálunk ezt a folyamatot is.

A nemi szerepekkel kapcsolatos hiedelmek, elképzelések, ahogyan korábban már utaltunk rá, egyszerre származnak a konkrét szerepalakításokból, amelyek aztán befolyásolni is képesek ugyanezeket a hiedelmeket. Az elvárásokban ráadásul egy erőteljes normatív elem is megjelenik, hiszen szinte előírászerűen befolyásolják az egyének viselkedését, akik önmagukat is szabályozva igyekeznek az előírt kereteken belül alakítani nemi szerepeiket (Eagly et al. 2000, 127).

Fontos kritikát fogalmaz meg a társas szerepek uralkodó, az előbb bemutatott definíciójával szemben Helena Znaniecka Lopata, aki tanulmányában azért marasztalja el ezeket az előbb említett megközelítéseket, mert szerinte a társas szerepek fogalmát túlságosan leszűkítik a szerepekkel kapcsolatos elvárásokra, és túlságosan is csak arra fókuszálnak, akitől az adott szerep alakítása elvárt (Lopata 2006, 229). Lopata szerint a való életben gyakorlatilag elképzelhetetlen, hogy bármilyen társas szerep anélkül a társas kör, környezet nélkül létezzen, amely felé a szerepet alakító cselekvése irányul, amely részről a vonatkozó cselekvés visszaérkezik, és ez a kombináció alakítja tulajdonképpen a társas viszonylatokat (Lopata 2006, 229). Megközelítése szerint ráadásul nem egyszerűen kettő, hanem legalább három szereplő szükséges ahhoz, hogy társas szerepekről beszélhessünk, mert a szerepet alakító személyen kívül szükséges legalább egy személy, aki felé az egyénnek kötelezettsége a szerep alakítása, és szükséges még egy személy, aki feljogosítja az egyént arra, hogy a szerepet alakíthassa (Lopata 2006, 230).

A társadalmi nemek szociológiájával, szociálpszichológiájával foglalkozók jelentős része az elmúlt jó néhány évben a nemi szerep fogalmát meglehetősen nagy kritikával kezelte, és ennek főként az volt az oka, hogy a kritikusok szerint túlságosan átítatott a fogalom a funkcionalista megközelítéssel. Eagly és munkatársai (2000, 125) viszont a fogalom használhatósága és megtartása mellett érvelnek, mivel szerintük a nemi szerepeknek egyáltalán nem sajátjuk, hogy feltétlenül egymást kiegészítőknél, kiegészítőknél kell lenniük, mely kiegészítést az instrumentalista-expresszív dimenzióban kell elképzelniük, ahogyan azt a funkcionalista hagyomány is sugallja. Elméletük szerint a nemi szerepek tartalmukban inkább leképezik azt, ahogyan a társadalom a nőket és a férfiakat a különböző családon belüli és azon kívüli szerepekbe szétosztja, az így létrejött nemi hierarchia, melynek alapja a nők és a férfiak eltérő társadalmi státuskülönbsége, a nőkkel és a férfiakkal szembeni különböző társadalmi elvárásokban is tükröződik (Eagly et al. 2000, 125). A szerzők szerint a nemi szerepek elméletével kapcsolatos egyik fő kritikát, miszerint statikus, rugalmatlan, merev nemek közti viszonyokat testesít meg a fogalom, pont a társas szerepelmélet teszi zárójelbe azáltal, hogy rámutat: a kultúrák milyen fontos mértékben képesek befolyásolni a nők és férfiak viselkedésére vonatkozó társadalmi elvárásokat,

így létrehozva a nemek különböző viselkedését is. Ezek az említett elvárások ráadásul dinamikusak, változásra képesek egy adott kulturális közegben (Eagly et al. 2000, 125). Ugyanez az érvelés jelenik meg Clem Brooks és Catherine Bolzendahl tanulmányában, akik amellett érvelnek, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök kutatása nem feltétlenül tartja alapvetőnek a hiedelmek statikus vagy változatlan tulajdonságát (Brooks és Bolzendahl 2004, 129).

Robert W. Connell „A társadalmi nem elmélete” című tanulmányában bírálja a konstruktivistákat, mert szerinte a konstruktivisták elmélete túlságosan nagy hangsúlyt helyez a társadalmi determinizmusra: a nemi szerepek társadalmi konstrukciók, amelyekhez szankciók társulnak, nagyon sarkítva: betöltésük jutalmazással, tagadásuk büntetéssel jár. Connell szerint azonban a szankciók alkalmazása már nem magától értetődően a szerep része. Ezáltal a társadalmi dimenzió „voluntarizmus”hoz vezet, ahhoz az általános feltevéshez, hogy az emberek döntenek úgy, hogy fenntartják a meglévő szokásokat” (Connell 1996, 50). Connell másik problémája, hogy „a szerepelmélet a társadalmi változást nem képes történetiként megragadni, [...] lebecsülik azoknak a körülményeknek a jelentőségét, amelyek között ezek az attitűdök kialakulnak” (Connell 1996, 50).

Connell a konfliktuselmélettel szemben is kritikus, leginkább a biológiai determinizmust bírálja, mert szerinte az elmélet képviselői hajlamosak olyan kategóriákban gondolkodni, mint a „minden férfi” és a „minden nő”. Ráadásul ezek az elméletek fehér, középosztálybeli nők tapasztalataiból, tudásából indulnak ki.

Connell egy harmadik megközelítési módot javasol, amelynek a „gyakorlaton alapuló megközelítés” nevet adta: „olyan gondolkodásmódra van szükségünk, amely a hatalom megértését úgy segíti elő, hogy szem előtt tartja a politika tényleges súlyát, [...] nem torkollik egyfelől voluntarizmusba és parttalan pluralizmusba, másfelől kategorizmusba és biológiai determinizmusba sem” (Connell 1996, 54). Connell kritikájával az angolszász feminizmus úgynevezett második hullámának néhány jeles alakjával is szembefordul, amikor rámutat arra, hogy a „nők” és a „férfiak” fogalma alatt nem homogén csoportokat kellene érteni. A biológiai nemi alapokon nyugvó kategorizmus könnyen fordulhat át szerinte biológiai redukcionizmusba,

pontosan abba, ami ellen a második hullám képviselői is felléptek. Connell szerint éppen ettől válik egy egészen sajátos társadalmi kategóriává a társadalmi nem.

Connell a nemi szerepek funkcionalista elméletével⁸¹ kapcsolatos legerőteljesebb bírálatát egy 1985-ös, másik két szerzővel jegyzett tanulmányában fejti ki, amelyben arról írnak, hogy a funkcionalista nemi szerep elméletek túlságosan nagy figyelmet fordítanak a nemek közti különbségekre ahelyett, hogy a nemek közti viszonylatokat, a köztük lévő hatalmi egyenlőtlenségeket vizsgálják meg (Carrigan et al. 1985, 580). Emellett a szerzők szerint az is probléma, hogy a nemi szerep elméleti keretben dolgozók nem különítik el a szerephez társuló elvárásokat és a szerepalakítás tényleges tartalmát egymástól (Carrigan et al. 1985, 579).

4.4.2 A nemi szerepek elsajátítása: a szocializáció

A nemi szerepek és az azzal kapcsolatos vélekedések elsősorban a szocializáció során kerülnek elsajátításra, amely során az emberek különféle interakciók útján megfigyelik és megtanulják a társas környezetük jeleit, kultúráját, dekódolják, értelmezik, magukévá teszik azokat. A kultúra bizonyos viselkedésmintákat helyénvalónak, másokat helytelennek definiál, így van ez a különböző nemű egyének által mutatott viselkedésekkel is: a kultúra magában hordozza azt a szabályrendszert, ami alapján nők és férfiak viselkedését megítéli. A szocializáció folyamata során az egyének számára tulajdonképpen átadásra kerül az a normatív szabályrendszer, amely szerint nekik is élniük kell(ene) az életüket. A normák átlépését, a konformista viselkedésből való kilépést a társadalom többi, szabálykövető tagja negatívan szankcionálhatja, ez a társas kontroll hivatott biztosítani a folytonosságot (Lindsey 1997, 53-54).

⁸¹ Az angol szakirodalomban a szerzők egy része éles különbséget tesz az úgynevezett *sex role* és *gender role* elméletek között, míg másoknál szinonimaként lehet találkozni a kifejezésekkel, megint másoknál pedig inkább azt lehet megfigyelni, ahogyan a *sex role* elnevezést az évek alatt lassan felváltja a *gender role*, ahogyan a *sex* mint biológiai nem elhagyásával is egyre inkább *genderről* beszélnek azok a kutatók is, akik egyébként nem a Gender Studies területén tevékenykednek.

Megkülönböztethetünk elsődleges szocializációt, és annak folytatódását: előbbi az egyének korai életszakaszukban éri, ennek segítségével képesek a társadalom más tagjaival interakcióba lépni, míg utóbbi arra teszi képessé az egyént, hogy az élete során számos különféle szerepet tudjon alakítani (Lindsey 1997, 57).

A szocializációs elméleteknek három nagyobb csoportját lehet elkülöníteni. A legklasszikusabb a társas tanulás elmélete (*social learning theory*). Ez az elmélet a szocializációt tulajdonképpen a jutalmazások és büntetések tengelyén képzei el: a nemi szerepeket is ezek által szegélyezve sajátítja el valaki, akár csak a normatív kognitív tartalmakat, hogy mi fér össze a „nőies”, illetve a „férfias” viselkedésekkel és szerepekkel. Az elmélettel szembeni kritikusok azt emelik ki, hogy az elmélet nem problematizálja azt a gyakori hétköznapi tapasztalatot, amikor a környezet felől inkonzisztens üzenetek érkeznek, valamint az is kritika tárgya, hogy az elmélet a szocializáció alanyait meglehetősen passzív alanyoknak képzei el, és nem veszi figyelembe a folyamat során mutatott aktivitásuk (Lindsey 1997, 57-59).

A szocializációs elméletek második nagyobb csoportját jelentik a kognitív fejlődéselméletek (*cognitive development theory*). Ezek szerint a gyerek kognitív fejlettségi szintével együtt változik az a képessége is, hogy megértse az őt körülvevő világot, ezért a nemi szerepek elsajátítása is eszerint a folyamat szerint megy végbe, illetve bonyolódik vagy változik. Ezzel együtt a gyerek a saját biológiai nemét is felismeri, és annak megfelelően alakítja a saját nemi szerepével kapcsolatos nézeteit, véleményét (Lindsey 1997, 60-61).

A harmadik elméleti csoportot gender séma elméletnek (*gender schema theory*) nevezik, amely szerint ha egy gyerek elsajátítja a nemek helyeselt kulturális definícióit, ez lesz az a központi mag vagy bástya, ami köré az összes többi információ rakódik. A séma ebben az értelemben egy olyan kognitív struktúra, ami úgy működik, mint egy számítógépes operációs rendszer: a világgal kapcsolatos észleléseket interpretálja, de ehhez az egyénnek el kell jutnia a kognitív fejlődés egy bizonyos szintjére. A séma ezáltal folyamatosan alakul, és így az észlelési folyamat eredménye is változhat. A gender séma elmélet a szocializáció folyamatát az egyén és annak környezete közti interakcióként képzei el, ahol az egyén is aktív részese a szocializációnak, nem pedig passzív alanya annak (Lindsey 1997, 61-62).

4.4.3 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulásáról szóló nemzetközi kutatások

Maureen C. McHugh és Irene Hanson Frieze a 70-es és a 80-as években, főként amerikai kutatásokban használt, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök mérésére szolgáló különféle indexek és skálák áttekintését bevezető tanulmányukban írnak arról, hogy a mérőeszközök számának és típusainak elszaporodása miatt gyakorlatilag lehetetlen olyat találni, amely mentén az attitűdöket különböző időben vagy térben össze lehet hasonlítani, s mindezt nehezíti az is, hogy a vizsgált időszakban a kutatók egyre szofisztikáltabban és differenciáltabban definiálták és mérték a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket (McHugh és Frieze 1997, 3).

Nancy Burns és Katherine Gallagher a társadalmi nemekkel kapcsolatos, az elmúlt 30 évben lefolytatott amerikai közvélemény-kutatásokról szóló tanulmányukban hívják fel a figyelmet arra – más szerzőkkel egyetemben (lásd Kane és Whipkey 2009, 235) –, hogy különbséget kell tennünk abban, amikor valamilyen, genderrel kapcsolatos policy-javaslat támogatottságát vagy elutasíthatóságát, illetve amikor a nemek közötti egyenlőséggel, nemi szerepekkel kapcsolatos valamilyen általánosabb viszonyulást (prediszpozíciók) szeretnénk felmérni (2010). Állításuk szerint ugyanis a prediszpozíciók mentén mért attitűdök stabilabbnak mutatkoznak, mint az egyes policy-javaslat során mutatott vélekedések, mert utóbbiakat jellemzően befolyásolják a politikai nézetek is (Burns és Gallagher 2010, 427), ráadásul a policy-javaslatok megítélése mentén a nemek vélekedései közti különbségek kisebbek, mintha általánosságban kellene a nemek közötti egyenlőségről véleményt formálniuk (Burns és Gallagher 2010, 431). A szerzők öt nagyobb prediszpozíciót határolnak el egymástól, melyek közül a legjelentősebbnek azt tartják, amely az anyasággal és a „nők helyével” kapcsolatos, ez a téma a korábbi kutatások szerint szinte központi jelentőséggel bír a nemek közti egyenlőség megítélésében (Burns és Gallagher 2010, 432), és kiemelendő még témánk szempontjából az ötödik prediszpozícióként említett szexizmus is (Burns és Gallagher 2010, 438).

Szintén főként az egyesült államokbeli kutatásokra fókuszál összefoglaló munkájában Shannon N. Davis és Theodore N. Greenstein (2009). Ők is

kitérnek arra a problémára, hogy vajon mi az a fogalom, amellyel kapcsolatos vélekedéseket a különböző kutatások felmérik. Felmérésük szerint a 2000 és 2008 között publikált és általuk megvizsgált 168 tanulmány, melyben a fizetett munka és a családi feladatok mentén értelmezhető munkamegosztással kapcsolatos vélekedéseket vizsgálták, relatív többsége (75 tanulmány) a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök (*gender role attitudes*), egyharmaduk a gender ideológia (*gender ideology*)⁸², hetedük a genderrel kapcsolatos attitűdök (*gender-related attitudes*) vizsgálatáról beszélt, illetve az ezekhez köthető nyelvi fordulatokat használta (Davis és Greenstein 2009, 89). A szerzőpáros az előbb említett témákkal kapcsolatos legfontosabb nemzetközi kutatások kérdőíveit áttekintve jutott arra a megállapításra, hogy a nemi szerepekkel, a nemek közti munkamegosztással kapcsolatos vélekedéseket, hiedelmeket felmérő itemek többsége alapvetően a „nemi szerepek” nyelvért használja (milyen szerepet kellene betöltenie nőknek és férfiaknak a házasság, heteroszexuális, termékeny kapcsolatokban), és ebben a keretben fogalmazza meg az állítást, amiről a válaszadókat kérdezi, vagyis a kérdések is efelé a gondolkozás felé terelik őket (Davis és Greenstein 2009, 89).

Arlie L. Hochschild szociológus, a nagyhatású *The Second Shift* című könyv szerzője utal arra, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök esetében különbséget lehet tenni a felszínen vagy általánosságban vallott, és a valós viselkedéshez közelebb álló attitűdök között (Hochschild 2003 [1989], 16-17). A könyv alapjául szolgáló kutatás során, melynek keretében interjúk és etnografikus eszközökkel vizsgálódott az 1980-as években kaliforniai pároknál, háromféle nemi szerepalakítás ideáltípusát különböztette meg, igaz, ezeket házasságon belül vizsgálta. A tradicionális férfiak és nők a családon belüli munkamegosztás tradicionális formáiban hisznek, ahol a férfi a

⁸² Itt fontos megemlítenünk, hogy az utóbbi években a nyilvános közbeszédben Magyarországon, de Kelet-Közép-Európa más országaiban is (pl. Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában) egyre többször hallhatunk olyan véleményeket (politikai-teológiai nézőpontból megfogalmazva), melyek a „gender ideológia” társadalmat károsító tényreírására figyelmeztetnek, és ezért védekezésre vagy ellenállásra szólítanak fel (lásd például Holubová 2014, Graff 2014, Perintfalvi 2014). Azt azonban tisztázni kell, hogy a társadalmi nemekkel foglalkozó szakirodalmak gender ideológia alatt azt a vélekedést, hiedelmet értik, amely a családi élet és a pénzkereső tevékenység megosztását biológiai alapon, a nemek tekintetében egymástól mereven elválasztva képzelik el (lásd Davis és Greenstein definícióját: 2009, 89). Emiatt az a furcsa helyzet áll elő, hogy azok számítanak a gender ideológia legnagyobb híveinek, akik egyébként határozottan tiltakoznak ellene – ez a furcsaság pedig a fogalom különböző tartalommal való megtöltésén alapszik.

pénzkereső, míg a nő az otthoni feladatok ellátója. Az egalitáriánus férfiak és nők tulajdonképpen abban hisznek, hogy a férfinak és a nőnek ugyanabban a szférában kell lennie, és a házasságon belül egyenlő hatalmat kell élveznie⁸³. A két típus között található az úgynevezett átmeneti (*transitional*) típus, viszont Hochschild szerint ez nem a kettő között félúton elhelyezkedő típus, hanem sokkal inkább az jellemző rá, hogy a nő fő tevékenysége a család ellátása, *emellett* dolgozik, ami *segíti* a férfi fő pénzkereső tevékenységét (Hochschild 2003 [1989], 15-16). A szerző szerint a kutatása során főként ez utóbbi típusba tartozó párokkal találkozott.

Ronald Inglehart és Pippa Norris *Rising Tide* című könyvükben (2003) a World Values Survey adatbázisait elemezve keresik a választ arra a kérdésre, hogy vajon milyen faktoroknak köszönhető, hogy a világ különböző országaiban a nemek közötti egyenlőség eltérő méreteket ölt. A szerzőpáros szerint az országok közti eltéréseket (1) a gazdasági növekedés/fejlődésbeli különbség magyarázhatja; ahol erőteljesebb a gazdasági növekedés, az a lakosság helyzetére általánosan is pozitív hatással van, (2) az állam szerepvállalásától is sok függ, hiszen jogi, intézményi, szervezeti kereteket biztosít a nemek közti egyenlőtlenségekkel kapcsolatos vélekedéseknek, (3) és számítanak a kulturális különbségek is, vagyis az az értékrend, ami alapján a nemek közti egyenlőtlenségeket igazolják vagy éppen rámutatnak igazságtalan mivoltukra (Inglehart és Norris 2003, 4-9). Könyvükben kifejezetten a harmadik faktorra fordítják a figyelmüket, és hipotézisükben egy jól ismert modernizációs tézist vizsgálnak, miszerint a modernizáció bejósolható változásokat hoz a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedésekben. A modernizáció hatása Inglehart és Norris szerint kétfázisú: 1. Az iparosodás és a gazdasági fejlődés hatására növekszik a női foglalkoztatás és az iskolázottsági szint. 2. A posztindusztrializmus a nagyobb gender egyenlőség felé löki a társadalmat, mert a vezetésben több lesz a nő (Inglehart és Norris 2003, 10-11). Ez a két fázis két másik fázissal jár együtt a szerzőpáros szerint: 1. A tradicionális értékekből a szekuláris értékek felé való átalakulással, valamint 2. a túlélő értékektől az önkifejezés/önmegvalósítás értéke felé

⁸³ Ez tehát akár azt is jelentheti, hogy mindketten otthon vagy mindketten a munka világában vannak jelen.

történő elmozdulással, vagyis a materiális jólétet elérve más dolgok válnak majd fontossá. Ugyanakkor a 70-es évektől kezdve megfigyelhető, főként bizonyos társadalmakban, hogy a családi és személyes viszonyok kezdenek erodálódni, és ez felveti a kérdést, hogy mennyire várható, hogy igaznak bizonyul az imént feltételezett lineáris tendencia (Inglehart és Norris 2003, 12).

Inglehart és Norris ötféle összehasonlítást végeznek: 1. Országok közötti eltéréseket vizsgálják a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos különbségekben, 2. a különböző társadalmakon belül időbeli összehasonlítást is végeznek, 3. férfiak és nők vélekedéseit méri egymáshoz, 4. megvizsgálják, hogy a különböző generációk vélekedései hogyan térnek el egymástól, 5. végül megvizsgálják, hogy a vallás miként hat az attitűdökre⁸⁴. Eredményeik szerint a gazdagabb, posztindusztriális társadalmak lakói inkább támogatják az egyenlősítő gender értékeket, mint a kevésbé iparosodott országok, a generációk közti különbségek pedig a posztindusztriális társadalmakban kristályosodnak és élesednek ki a legjobban, vagyis ott látható a leginkább, hogy a fiatalabbak már „modernebb” vélekedésekkel rendelkeznek. A nők a posztindusztriális társadalmakban generációk mentén igen megosztottak abban, hogy mennyire támogatják az egyenlőséget, és az olyan változók, mint az iskolázottság, vallásosság, családi állapot és posztmaterialista értékek felvállalása nagy részében képesek megmagyarázni a gender-értékekbeli különbségeket (Inglehart és Norris 2003, 27). További eredmény még, hogy a nők és a férfiak véleménye között a legtöbb társadalomban kimutathatóak különbségek, de ha ezt az azonos korúak között vizsgálják, akkor már mutatkoznak bizonyos mintázatok, nevezetesen az, hogy a posztindusztriális társadalmakban a fiatal férfiak és nők vélekedései jellemzően hasonlóak, illetve a nemek közti véleménykülönbségek gyakran kisebbek, mint amit a posztindusztriális és tradicionális agrártársadalmak lakosainak véleménye között lehet látni (Inglehart és Norris 2003, 49).

⁸⁴ A nemek közti egyenlőtlenségekkel kapcsolatos index a következő állításokra adott válaszokból jött létre: 1. Mindent egybevetve a férfiak jobb politikai vezetők, mint a nők. 2. Ha munkahiány van, inkább a férfiaknak kellene munkát kapniuk a nők helyett. 3. Az egyetemi oktatás fontosabb a férfiaknak, mint a nőknek. 4. Egyetért-e azzal, hogy egy nőnek szüksége van gyerekekre ahhoz, hogy kiteljesedjen az életben? 5. Ha egy egyedülálló nő anya akar lenni, akkor az támogatandó vagy sem? (Inglehart és Norris 2003, 31).

Clem Brooks és Catherine Bolzendahl tanulmányukban a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök amerikai kutatásainak áttekintése során különítenek el egymástól több hullámot. A kutatások első hulláma – nem meglepő módon – a 70-es években kezdődött meg, és bizonyította eredmények sokaságával, hogy az amerikai társadalom vélekedése liberális irányba változott a nemi szerepekkel kapcsolatosan, majd a 80-as évekbe lecsökkent az érdeklődés, ami annak is köszönhető, hogy komoly kritika érte az úgynevezett nemi szerep kutatásokat (Brooks és Bolzendahl 2004, 107). Ezek a kritikák főként azt a kétséget fogalmazták meg, hogy a nemi szerep elméletek képviselői túl nagy hangsúlyt fektetnek a (főként gyerekkori) szocializációs folyamatok hatásainak hangsúlyozására (lásd Connell kritikáját a szocializációs elméletekkel kapcsolatosan), vagy éppen azt vették górcső alá, hogy túl kell haladni a társadalmi nemeket egyszerű kategóriaként, társadalmi szerepként vagy identitásként értelmező felfogásokat (Acker 1992, 566).

Brooks és Bolzendahl szerint azonban a 90-es évek közepétől ismét megnőtt az igény arra, hogy a kutatások fókuszába a nemi szerepekkel és a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos nézetek, az ezek mentén látható trendek kutatása kerüljön, méghozzá leginkább abban a keretben, hogy vajon a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek milyen további tényezőkre fejthetnek ki hatást (Brooks és Bolzendahl 2004, 107-109). Tanulmányukban három fő megközelítésről írnak, amelyek mentén a véleményváltozásokat vizsgálni lehet.

(1) Kohorszcsere elmélete: ezen megközelítés szerint a régebbi kohorszoknak az újabb, fiatalabb kohorszokkal való folyamatos lecserélődése okozza a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések társadalmi szinten mérhető változását. Ez a feltevés azt az elképzelést is magában foglalja, miszerint a fiatalabb kohorszok gyerekkorban felvett attitűdjei jórészt megmaradnak az életciklus későbbi szakaszaiban is.

(2) Társadalmi struktúra elmélete: Ez a megközelítés az egyének intragenerációs mobilitásával, a gazdasági és családi életben bekövetkező, főként a felnőtt életszakaszban megfigyelhető változásokkal magyarázzák az attitűdökben bekövetkező változásokat. Ez a megközelítés képes kezelni a társadalmi struktúrában végbemenő változásokat és azok hatását az attitűdökre.

(3) Ideológiai tanulás elmélete: ezen megközelítés szerint a nemi szerepekkel kapcsolatos véleményekben bekövetkező változásokra érdemes úgy tekinteni, mint amelyek egy nagyobb, komplex véleményrendszeren belül történnek meg, vagyis ezek a vélekedések nem önállóan változnak, hanem egy hiedelemrendszer változásával együtt (Brooks és Bolzendahl 2004, 110-111).

A fenti szerzők is főként a legutóbb említett megközelítésben vizsgálták a vélemények változását. Brooks és Bolzendahl modelljében a szocio-demográfiai változók mellett fontos keretet jelentenek a különböző jogi alapokon nyugvó attitűdök, mint például a szabadságjogok, a civil jogok vagy éppen a szexuális másságokkal szembeni tolerancia. Eredményeik arra utalnak, hogy az életciklus során bekövetkező életesemények hatása mellett az idősebbé válás hatása gyakorlatilag figyelmen kívül hagyható (Brooks és Bolzendahl 2004, 122). Ezzel ellentétben valóban fontos szerep jut a kohorszok lecserélődésének, a szerzőpáros eredményei szerint ugyanis az 1985 és 1998 közötti (liberálisabb irányba forduló) véleményváltozások több mint 50 százaléka köszönhető a kohorszok lecserélődésének, míg a munkaerőpiaci helyzetben vagy a családi állapotban bekövetkező változás kevesebb mint 10 százaléknak felelt (Brooks és Bolzendahl 2004, 128). Mindeközben fontos, ám leginkább közvetett hatása volt az általános jogi vélekedéseknek, azaz valóban igaz, hogy ezek bizonyos mértékben keretet biztosítanak a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények alakulásának, vagyis felvetésük szerint az ok-okozati kapcsolat előbbiből halad utóbbi felé.

David Cotter és munkatársai szintén a 70-es évek végétől egészen 2008-ig vizsgálták az egyesült államokbeli General Social Survey különböző, nemi szerepekkel kapcsolatos állításokra adott válaszait. Eredményeik nagyon hasonlóak Brooks és Bolzendahl előző megállapításaihoz: a kilencvenes évek közepéig bekövetkező véleményliberalizálódás közel 50 százalékban köszönhető a kohorszcsere-nek, viszont az azt követő, körülbelül a 2000-es évekig tartó stagnálásért, majd az ismételt liberalizálódásért egy új kulturális és értelmezési keretet, az úgynevezett „egyenlőségi esszencializmust” (*egalitarian essentialism*) tesz felelőssé (Cotter et al. 2011a, 259). A fogalom lényege Charles és Bradley alapján rekonstruálható, akik szerint a formális jogegyenlőséget hangsúlyozó egalitarianizmus látványos konfliktusok nélkül képes együtt élni a nemek közti különbségek esszencialista

reprezentációival (Charles és Bradley 2009, 961). Az egyenlőségi esszencializmus azzal legitimálja láthatatlanul a nemek közti egyenlőtlenségeket, hogy azt állítja, nők és férfiak között jogegyenlőség van, ezért a különbségek csupán az egyéni döntések következményei, az egyéni döntéshez pedig mindenkinek joga van. Ezeket az egyéni döntéseket viszont gyakran olyan alapon hozzák az emberek, hogy mit gondolnak, a férfiak és a nők miben jobbak egymásnál. Vagyis mindenkinek joga van eldönteni azt, hogy inkább mihez van kedve, vagy miben jobb (Cotter et al. 2011b). Ez a keret viszont már nem problematizálja azt, hogy a döntés mennyiben egyéni, vagy éppen mekkora benne a szocializáció szerepe, valamint azt sem kérdőjelezi meg, hogy léteznek-e egyáltalán a nemből fakadó „természetes” skillek. Ebben az értelemben itt egy feminista érvelés kombinálódik tradicionalista attitűdökkel⁸⁵ (Cotter et al. 2011a, 286).

A nemi szerepekkel kapcsolatos vizsgálódások sokszor arra keresik a választ, hogy ezek az attitűdök vajon miként befolyásolják a kérdezettek viselkedését vagy egyéb dolgokkal kapcsolatos vélekedésüket. Demográfusok, családszociológusok kitüntetett figyelmet szentelnek annak, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök miként állnak kapcsolatban például a gyerekvállalással (nemcsak nők, hanem férfiak esetében is), a házassággal kapcsolatos attitűdökkel, a különféle együttélési formák választásával, vagy éppen a gyermeknevelési és gyermekgondozási feladatok megosztásával. Davis és Greenstein 20 év amerikai tanulmányait összefoglaló elemzésükben (2009, 95-99) a következő hét fő területet azonosították, amelyekre a tanulmányok szerint a nemi szerepekkel, nemek közötti viszonylatokkal kapcsolatos attitűdök hatással vannak: (1) gyermekvállaláshoz és párkapcsolathoz kötődő átmenetek, (2) gyermekgondozás, (3) háztartási munka megosztása, (4) párkapcsolatok stabilitása, konfliktusok, (5) párkapcsolat minőségének megítélése, (6) nők elleni párkapcsolati erőszak, (7) munka, keresetek és oktatás.

⁸⁵ Cotterék példája klasszikusnak mondható: a nő azért dönt amellett, hogy otthon maradjon a gyermekkel, mert ez a *gyermek* érdeke, valamint mert *neki* is erre van szüksége, miközben az, hogy mindez az apa karrierje érdekében történik (hiszen így neki nem kell például rövidebb munkaidőben dolgozni), már említésre sem kerül (Cotter 2011, 285).

Nicole M. Fortin szintén A World Values Survey adatait (1990 és 1999 közötti) használta fel, és végezte el az elemzéseit 25 OECD-országon, arra keresve a választ, hogy vajon a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök miként hatnak a nők foglalkoztatására és a nemek közötti jövedelemegyenlőtlenségekre. Eredményeik szerint a nemek közti egyenlőtlenséget pártoló attitűdök mutatják a vizsgáltak közül a legmagasabb, negatív előjelű korrelációt a nők munkaerő-piaci részvételével, ennek magyarázata a szerzők szerint abban keresendő, hogy az általános nemi szerep attitűdök azoknak az intézményeknek is a kontextusát jelentik, amelyek intézkedéseikben visszatükrözik ezeket a hiedelmeket, és a nők alacsony foglalkoztatását eredményezik (Fortin 2005, 417).

A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket vizsgáló kutatások között alig van olyan, amelyik csak a kelet-közép-európai, posztoszocialista régió országait hasonlítja össze abból a szempontból, hogy ebben a sajátos történeti hagyatékkal rendelkező régióban miként alakulnak a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek. Fodor Éva és Balogh Anikó 2010-es tanulmányukban arra vállalkoznak, hogy 13 kelet-európai ország esetében vizsgálják meg, létezik-e a női és a férfi vélemények között valamifajta különbség. Korábbi eredményekben ugyanis azt találták, hogy jellemzően nincs, és ez akadályát képezi ezekben az országokban annak, hogy olyan politikai mobilizálás történjen, amely a nemek közötti egyenlőtlenségeket problematizálja (Fodor és Balogh 2010, 290). A szerzőpáros azt feltételezi, hogy ezekben az országokban a nők liberálisabb attitűddel rendelkeznek a nemi szerepek tekintetében a férfiaknál. Hipotézisüket igazolják, még azután is, hogy több háttérváltozó hatása kiszűrésre került, sőt a nők liberálisabb attitűdjeit országonkénti vizsgálatok során is kimutatták⁸⁶ (Fodor és Balogh 2010, 301).

⁸⁶ Szignifikáns hatása van az attitűdökre továbbá az iskolázottságnak, a lakóhely településtípusának, az életkornak, a gazdasági aktivitásnak, a gyerekszámnak, nem hat viszont a vélekedésekre a szubjektív jólét, a családi állapot és a vallásosság. Kiemelendő, hogy ha nőkre és férfiakra külön-külön futtatják a modellt, akkor az eredmények szerint a gazdasági aktivitás csak a nők esetében fejt ki a hatását, a házasságban élők pedig eltérő irányban hat az attitűdökre: a nőket konzervatívabb, a férfiakat liberálisabb vélekedésekre készíteti, melynek oka abban keresendő a kutatók szerint, hogy a házasságban élő férfiak jobban szembesülnek azzal, hogy valóban mennyire kevésbé vesznek részt a háztartási feladatokban és a gyereknevelésben. (Fodor és Balogh 2010)

A közép-kelet-európai régió volt államszocialista országai meglehetősen vegyes képet mutatnak abban, hogy a II. világháborút követő időszakokban milyen gender rezsimek jellemezték őket. Románia például a Ceausescu-diktatúra alatti drákói szigorúságú népesedéspolitikájának köszönhetően egy egészen sajátos típusú gender rezsimet testesített meg (bővebben lásd Kligman 1998). Ezért is lehet érdekes számunkra annak a rövid áttekintése, hogy vajon a szomszédos Romániában miként alakultak a rendszerváltást követő két évtizedben a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések. Ezt vizsgálja Malina Voicu és Paula Andreea Tufis tanulmánya (2012). Kiindulópontjuk, hogy a rendszerváltást követően valamifajta modernizációs folyamat zajlik Romániában, kutatási kérdésük pedig az, hogy vajon ennek van-e bármiféle látható jele a nemi szerepekkel kapcsolatos közgondolkodásban. Állításuk szerint az egyenlőségpárti nemi szerepekkel való egyetértés, vagy a vélekedések ebbe az irányba történő elmozdulása négy, egymást inkább kiegészítő, semmint egymással versengő oknak tulajdonítható. Az ilyen jellegű véleményváltozás azokra lehet jellemzőbb, akik a haszonélvezői lennének a következtében fellépő társadalmi rendnek (érdekalapú magyarázat); ha valaki ki van téve az oktatás, a szocializáció vagy más személyes tapasztalatok mentén annak, hogy ilyen irányba változzon a véleménye („lelepleződnek” a hátrányok); véleményváltozást okozhat az is, ha valamilyen életesemény nyomán (pl. házasság, gyerekszületés) történik meg a véleményeknek a viselkedéshez való igazítása⁸⁷, illetve más egyéb attitűdváltozások is egyenlőségpártibb irányba tolhatják a vélekedéseket (Voicu és Tufis 2012, 63). Összesen három különböző állításra adott válaszokat vizsgálnak, és azt elemzik, hogy 1990 és 2008 között hogyan változott a kérdésekre adott válaszok alapján a román lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdje⁸⁸. A kutatók a nemek közti egyenlőség különböző dimenzióit mérő állítások

⁸⁷ Itt utalhatunk a szociálpszichológiában ismert kognitív diszsonancia-redukcióra.

⁸⁸ A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseknek 3 dimenzióját kívánták elkülöníteni az indikátorokként használt kérdésekkel: 1. dimenzió: Egalitáriánus gender szerepekkel kapcsolatos hiedelmek, állítás: „A munkavállalás is rendben van, de amit a nő igazán akar, az a család és a gyerek.” 2. dimenzió: A munka mennyire fontos a nők számára, ezzel kapcsolatos hiedelmek, állítás: „A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen.” 3. dimenzió: A női munkavállalás családra gyakorolt hatásával kapcsolatos hiedelmek, állítás: „3. A dolgozó anya gyereke megsínyli, ha az anyja dolgozik” (Voicu és Tufis 2012, 69-70).

folyamatos növekvő támogatottságát mérték, és ebben a változásban egyaránt szerepet játszott az idősebb, tradicionálisabb attitűdökkel rendelkező kohorszok lecserélődése, valamint a kohorszokban végbemenő változások is (Voicu és Tufis 2012, 72-73).

4.4.4 A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulásáról szóló hazai kutatások

A nemi szerepekkel kapcsolatos magyarországi lakossági vélekedések több nemzetközi összehasonlítás esetében is – akár a nyugat-európai vagy észak-amerikai, akár a kelet-közép-európai térség vagy más posztoszocialista országokhoz is hasonlítjuk – tradicionálisabbnak, konzervatívabbnak bizonyulnak (lásd Tóth 1995, Pongráczné és S. Molnár 1997, Takács 2008, Fodor és Balogh 2010).

A családon belüli tradicionális munkamegosztással kapcsolatos attitűdöket először 1974-ben mérték fel, és az akkori eredmények szerint a megkérdezettek kétharmada értett egyet azzal, hogy „a férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása” (Pongráczné és S. Molnár 2011, 199). Ugyancsak ebből az időből származik H. Sas Judit előíró nemi sztereotípiákat vizsgáló, már bemutatott kutatása, amelynek eredményei szintén nagyfokú tradicionális attitűdöket mutattak a lakosság körében (H. Sas 1984).

Az, hogy Magyarországon röviddel az államszocializmus összeomlása előtt is készült egy felmérés (az International Social Survey Program keretében), amelyben a lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedését mérték fel, lehetőséget adott arra, hogy az 1994-es, az átmenet éveiben zajló adatokkal összevessék. Először Tóth Olga mutatott rá egy 1995-ös elemzésében, hogy a várakozásokkal ellentétben a politikai-gazdasági átalakulás következtében a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések egyáltalán nem modernizálódtak, sőt az eredmények inkább azt a feltevést támasztják alá, miszerint „a társadalom jelentős részében valódi nosztalgia van a nem dolgozó, vagy csak részdőben dolgozó női életforma iránt, miközben az otthon maradást választók egy része számára értékeik más utat jelölnek ki helyesnek” (Tóth 1995). Az 1988-as adatokra utalva a szerző megjegyzi, hogy

a rendszerváltás előtt a férfi válaszadók kifejezetten „anakronisztikus nézeteket vallottak a női munkavállalásról”, miközben a női válaszadókra ez nem volt jellemző (Tóth 1995).

1994-re azonban változott a helyzet, és a női válaszok iránya változott jelentősebben, és határozottan a tradicionális nemi szerepek és a családon belüli hagyományos munkamegosztási formák preferálása jelent meg a véleményekben. A női válaszadók röviddel a rendszerváltozás után egyfajta kollektív lelkiismeret-furdalásról számoltak be: míg a rendszerváltás előtt a férfiak körében volt magasabb arányú az azzal való egyetértés, miszerint a család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik. 1994-re ez megfordult, és a nők körében lett magasabb, körülbelül kétharmados az egyetértők aránya, ráadásul még a legfiatalabb korcsoport női tagjai esetében is többségben voltak az egyetértők, s a két év közötti növekedés a diplomával nem rendelkezőknek volt köszönhető (Tóth 1995). Az iskolai végzettség emelkedése, különösen a nők esetében jellemzően azzal járt együtt, hogy kisebb arányban osztották a tradicionális nemi szerepeknek megfelelő vélekedéseket.

A női munkavállalással kapcsolatos attitűdök és a mutatott viselkedések között is jelentős eltérések mutatkoztak, főleg a 6 éven aluli kisgyermekkel rendelkező nők munkavállalásának megítélését illetően, ráadásul nők és férfiak vélekedése is eltért egymástól ebben a kérdésben: a részmunkaidős munkavállalás már ekkor is úgy jelent meg, mint egy vágyott, a munka és a magánélet összehangolását segítő foglalkoztatási forma, azok a férfiak pedig, akiknek házastársa teljes munkaidőben dolgozott a gyermek 6 éves kora előtt, még nagyobb arányban helyeselték az otthonmaradást (Tóth 1995).

Tóth a konzervatív fordulatot részben a közbeszédben uralkodó diskurzusokkal magyarázta: a népességfogyás, valamint az ifjúsággal kapcsolatos problémák felelőseinek is a dolgozó anyákat tartotta a társadalom, ennek pedig logikus velejárója, hogy a vélekedéseiket ehhez a külső nyomáshoz igazítják (Tóth 1995). A szerző szerint a vélekedések társadalmi szintű megváltozásában szerepet játszhat a háztartásokon belüli tradicionális munkamegosztás is, a nőkre nehezedő kettős terhelés, avagy második műszak miatt dolgozó nőkre nehezedő munkaterhelés csak nőtt – amit csak fokozott az is, hogy a rendszerváltással és a piacgazdaságra való átmenettel a

munkahelyek is sokkal teljesítményorientáltabbá váltak, így a háztartásokon belüli munkamegosztás (vagy inkább munkamegosztás hiánya) struktúrájában nem változott.

Az 1994-es ISSP-adatfelvételt 2002-ben követte a következő, amely szintén tradicionális képet tükrözött a magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeiben (Blaskó 2006, 13). Az adatokat feldolgozó Blaskó Zsuzsa szerint a közvélemény a gyerek megszületésével egy másik életpályaív bejárását várja el a nőktől, és az otthonmaradást szorgalmazza, legalábbis addig, amíg a gyerek „kicsi” (Blaskó 2006, 15). A korábbi kutatásokkal összevetve a vélemények abszolút értelemben nem változtak sokat, relatíve viszont a 90-es évek eleji hagyománykövetőbb hangulatból 2002-re visszatért a rendszerváltás előtti szintre, vagyis enyhén liberalizálódott (Blaskó 2006, 21). Blaskó arra is felhívja a figyelmet, hogy a vélemények „visszamodernizálódása” a különböző társadalmi csoportok esetében nem egyenletesen történt: a 2002-ben a legfiatalabb kohorszba tartozó, 18-26 éves férfiak körében például a nők munkavállalásának elfogadottsága nem igazán erősödött, és ez ahhoz vezetett, hogy már nem a legfiatalabbak rendelkeztek a leginkább egyenlőségpárti vélekedésekkel a férfiak körében (Blaskó 2006, 31), vagyis felnövőben van egy retradicionált generáció. Ahogyan látni fogjuk majd az elemzésünk során, ennek jeleit mi is tapasztaltuk.

A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökben a 2000-es években történő változásokat vizsgálja Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit, részben olyan állítások használatával, melyeket a későbbi elemzésünkben mi is alkalmazunk. Eredményeik szerint a korábbi kutatásokhoz képest erősödött a lakosság körében az anyák esetében a keresőtevékenység elfogadása, annak fontossága, a változások ráadásul a különféle szocio-demográfiai csoportok mentén úgy alakultak, hogy 2009-re homogenizálódtak a vélekedések (Pongráczné és S. Molnár 2011, 196). Ugyancsak mérséklődött a nők anyai és családellátó szerepének elsődlegességét hirdető állítás támogatottsága, és ez jellemzően olyan társadalmi csoportok körében történt, amelyek korábban a leginkább osztották a tradicionális nemi szerepeket (alacsonyabb iskolai végzettségűek, kettő- vagy háromgyerekesek). A kutatók eredményei szerint bár a kétkeresős családmodell támogatottsága továbbra is igen magas a magyar társadalomban, és ebben a 2000-es évek alatt sem következett be változás, kisebb arányban, de

szintén megfigyelhető, hogy a családon belüli tradicionális nemi szerepeket követő munkamegosztás alapvetően élvezi a többség támogatottságát (Pongráczné és S. Molnár 2011, 199).

Pongráczné és S. Molnár a szakirodalomra, korábbi kutatásokra támaszkodva amellet érvelnek, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket mérő itemek tulajdonképpen egy dimenzióba sűrítethők, melynek két végpontját a „tradicionális” és a „modern/egalitáriánus” szerepfelfogások jelentik (Pongráczné és S. Molnár 2011, 201). Összesen három csoportot különítettek el (modern, kevert és tradicionális gondolkodásúak), és arra az eredményre jutottak, hogy 2000 és 2009 között növekedett a modern és a kevert attitűdű válaszadók aránya, miközben tradicionálisaké csökkent. A népesség döntő hányadát a kevert csoport adta (10-ből 7-8 férfi és nő tartozott közéjük mindkét vizsgált évben), de míg 2000-ben a tradicionálisak aránya meghaladta a modernét, 2009-re fordult a helyzet (Pongráczné és S. Molnár 2011, 201). A szerzők feltevése szerint a tradicionális véleményt elhagyók először a kevert csoportba térnek át, majd onnan léphetnek tovább a modern attitűdűek csoportjába.

Mi az elemzéseinkben azt feltételezzük, hogy az attitűdök ilyen jellegű skálán való felfogása túlságosan leegyszerűsítő, így ahol csak lehet, véleménycsoportok, klaszterek kialakítását fogjuk elvégezni. Ezzel tulajdonképpen episztemológiai nézőpontunk is más lesz, hiszen az attitűdcsoportok között nem valamiféle hierarchikus (graduális) viszonyt képzelünk el, hanem sokkal inkább nominálist.

A szerzők azt is vizsgálták, hogy a kérdezettek miként vélekedtek a férfiaknak a háztartáson belüli és a gyerekneveléssel kapcsolatos szerepvállalásával, de korábbi adatok hiányában nem tudtak összehasonlítani. Eredményeik szerint a nők negyede, a férfiak hatoda-hetede tartozik ezen kérdések esetében a modern attitűddel jellemezhető csoportjába, de a többséget itt is a kevert attitűdűek alkotják (Pongráczné és S. Molnár 2011, 204).

4.4.5 Kiegészítő megjegyzések: „tradicionalis”, „modern”, „család”

Blaskó Zsuzsa a „Dolgozzanak-e a nők?” című tanulmányának (2005) bevezetőjében hívja fel a figyelmet a tradicionalis versus modern fogalompáros használatával kapcsolatos problémákra. Véleménye szerint a nemi szerepekkel és a társadalmi nemekkel kapcsolatos kutatások szűklátókörűségére utal, hogy szinte ebben az egyetlen dimenzióban zajlanak a vizsgálatok. Blaskó értelmezése szerint a tradicionalis, konzervatív, hagyományos felfogás azt a szerepmintát hirdeti, amelyben a nők kizárólag háziasszonyként vagy anyaként jelennek meg, míg a pénzkereseti tevékenység kizárólagosan a férfiakhoz rendelt feladat. A tradicionalis nézeteket vallók a nők munkavégzését rossz szemmel nézik, főleg akkor, ha kisgyermek is van, a férfiakról pedig nem várják el, hogy besegítsenek az otthoni feladatok ellátásába. A modernnek nevezett szemlélet viszont – Blaskó szerint – a nemi szerepeket már nem kizárólagosan egy-egy nem képviselőjéhez rendeli, hanem felcserélhetőnek véli. Mindezzel a kutatónak több problémája is akad. Az egyik az, hogy nem azt a viselkedést nevezzük modernnek, amely egy önkéntes választás eredménye, hanem azt, amely a tradicionalistól különbözik. A másik probléma, hogy kultúránként eltérő a két fogalom tartalma, egy magyar kutatónak más a viszonyítási pontja, mint például egy svédnek. Mindezekon túl a legnagyobb probléma a fogalompáros értékterheltsége, a tradicionalishoz ugyanis a negatív, a modernhez pozitív értékeket csatolnak (Blaskó 2005, 159-160). Blaskó megoldása, hogy következetesen idézőjelben használja ezek után ezt a két kifejezést (jobb híján), jelezve távolságtartását és azt, hogy nem kíván pozitív vagy negatív eredményként értékelni semmilyen jellegű véleményváltozást, nem tart semmit visszafejlődésnek vagy fejlődésnek (Blaskó 2005, 160).

Némiképp eltérő megközelítést nyújt a problémára Vaskovics László, aki a következőképpen definiálta a „tradicionalis” és a „modern” jelzőket a nemi szerepek szempontjából: „[a] „tradicionalis” kategórián értjük azokat a rögzült szerepmintákat, melyek szerint a férfi a családfenntartó, míg a nő a háziasszony és anya szerepét tölti be. Ezzel szemben a „modern” megjelölés azt jelenti, hogy a szerepmegosztás elvileg nyitott és a partnerek közötti megállapodáson alapszik” (Vaskovics 2000, 287). Nála tehát a „modern” nem

a szerepcserét, hanem a Blaskó által hiányolt rugalmas munkamegosztási módot jelenti. Nem tekinthetünk el azonban annak megemlítésétől, hogy ez a két megközelítés is családi keretben értelmezi a nemi szerepeket.

Ebben a dolgozatban, amennyire lehet, kerülni fogjuk a „modern” jelzővel való utalást azokra az attitűdökre vonatkozóan, amelyek a funkcionalista, normatív nemi szerepek helyett flexibilisebb, egyenlőségpártibb megközelítéseket osztanak nők és férfiak társadalmi és (ha már a kérdőívkérdések ezt a kontextust kínálják) családi szerepeikkel kapcsolatban. Mivel egyetértünk azzal, hogy a „modern” jelző meglehetősen értékterhelt, és a „tradicionális” jelzővel párba állítva egyfajta hierarchia teremődik a két jelző között, ezért mi inkább az egyenlőségpártibb megnevezést fogjuk használni.

Arra is fontos kitérnünk, hogy a dolgozatban heteroszexuális kapcsolatokon alapuló családokról és az azokkal kapcsolatos közvélekedésekről beszélünk, de ez nem jelenti azt, hogy ne lennénk tisztában azzal, hogy tulajdonképpen a kérdőívek „kényszerítenek” minket arra, hogy ebben a heteronormatív keretben gondolkodjunk (mi is és a kérdőív alanyai is). Az utóbbi években egyébként több olyan hazai tanulmány is publikálásra került, amely a nem heteroszexuális kapcsolatokon nyugvó családokat vizsgálja (lásd például Borgos 2011, Béres-Deák 2011). Azt is fontos megemlítenünk, hogy ugyanígy szeretnénk elkerülni annak látszatát, hogy normatív módon közelítsük meg a klasszikus értelemben vett családi formákban (monogám, házasságon vagy élettársi kapcsolaton alapuló) való együttéléseket, mintha az ettől való eltérést valamifajta devianciaként értelmeznénk (például a gyermeküket egyedül nevelő szülőket). És ugyanígy azt sem tartjuk devianciának, ha valakinek nincs gyermeke, illetve ha egyáltalán nem is szeretne szülő lenni.

4.5 A nemek közötti társadalmi munkamegosztásról vallott nézetek alakulása

4.5.1 Attitűdök alakulása a válság árnyékában

Meglehetősen kevés olyan kutatás áll a rendelkezésünkre, melyek segítségével a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdváltozások mikéntjére tudnánk választ adni. A kutatásokból időről időre bele-belekerül egy-egy állítás, ami valamiféle ilyen jellegű attitűdöt mér, de jellemzően ki is kerül onnan, és nagyon ritka, hogy komplett és ismétlődő kutatások foglalkozzanak a témával⁸⁹. A European Social Survey (ESS) adatfelvételek⁹⁰, melyeket 2002 óta kétévente vesznek fel Európa különböző országaiban, abba a kategóriába tartoznak, melyek egy-egy attitűdállítás szondázásával igyekeznek mérni a lakosság nemi szerepekkel, nők és férfiak egyenlőségével kapcsolatos nézeteit. A két attitűdállítás a következő:

- 1. Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban.*
- 2. Egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a családja érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen.*

Az állításokat a kutatássorozat 2004/2005-ös (2. hullám)⁹¹, 2008/2009-es (4. hullám)⁹² és 2010-es (5. hullám)⁹³ kutatási hullámának kérdőíveiben mérték fel. Az első állítás azt méri, hogy a kérdezett mennyire rendeli egyértelműen és pusztán a tradicionális nemi szerepek alapján a férfiakhoz a kenyérkereső szerepet, a második állítás pedig tulajdonképpen azt az elképzelést szondázza, amely a nőkre mint munkaerő-tartalékokra tekint,

⁸⁹ Kivétel például a már említett ISSP, ám 1988, 1994 és 2002 után 2012-ben azért nem sikerült Magyarországon újból felvenni a nemi szerepekkel kapcsolatos modult, mert nem volt rá forrás.

⁹⁰ Az elemzés alapjául szolgáló kumulatív adatfájl letöltési helye a European Social Survey Magyarország oldalán: <http://ess.tk.mta.hu/adatbazis/adatbazisok/>. A 2., a 4. és az 5. hullám magyar adatbázisaiból a szerző épített önállóan egy közös adatbázist. A European Social Survey fő honlapján (www.europeansocialsurvey.org) lehetőség van az országokénti integrált fájlok lekérésére, ám abból rendszerint hiányoznak az országspecifikus változók, vagy éppen az adott év speciális kérdései (rotating module).

⁹¹ Az adatfelvételt a TÁRKI bonyolította. Adatfelvétel időpontja: 2005. április 2-május 31.

⁹² Az adatfelvételt a Magyar Gallup Intézet bonyolította. Adatfelvétel időpontja: 2009. február 20-április 20.

⁹³ Az adatfelvételt a Magyar Gallup Intézet bonyolította. Adatfelvétel időpontja: 2010. október 19-december 10.

akiket tetszés szerint ki lehet vonni a munkaerőpiacról, ebben az állításban a familista érdekekre hivatkozva.⁹⁴

Szalma Ivett és Takács Judit egy 2013-as tanulmányukban, kihasználva azt, hogy az ESS nemzetközi kutatás, annak a kiderítésébe fogott, hogy vajon a globális gazdasági válság befolyásolhatta-e a különböző, eltérő jóléti és gender rezsimmel rendelkező országokban élők nézeteit a nemi szerepekről. Az adatfelvétel 2. és 5. hullámában is szereplő országok válaszadóinak⁹⁵ adatait elemezték, és azt találták, hogy a legtöbb országban az állításokkal való egyetértés az első és a 2010-es adatfelvételi idő között csökkent, vagyis úgy tűnik, hogy a nemek közti egyenlőtlenséget jelentő álláspont felől inkább az egalitáriánusabb vélemény felé mozdultak el az országok (Szalma és Takács 2013, 210). A magyarországi megkérdezettek a nemzetközi összehasonlításban mindkét állítás esetében átlagosan a leginkább tradicionális vélekedéseket mutatták.

Ahogy korábban már utaltunk rá, a 2008-as gazdasági válság a kelet-közép-európai országokban egyaránt rontotta a nők és a férfiak helyzetét, igaz, a romlással párhuzamosan valamelyest szűkültek a nemek közti egyenlőtlenségek (Fodor és Nagy 2014). A régió országai a rendszerváltás idején már egy hasonló, társadalmi méretű gazdasági „kísérlet” alanyaiként megtapasztalták, hogy a várakozásokkal ellentétben a munkaerőpiac és foglalkoztatás mutatói szerint a nők nem lettek nagyobb vesztesei az átmenetnek, egyrészt azért, mert a női munkaerő egy részének tudása felértékelődött a piaci viszonyok között, másrészt azért is, mert a férfiak és a nők helyzete együttesen romlott a régióban, köztük Magyarországon (Fodor 1997).

A válság hatása abból a szempontból is kérdéses, hogy vajon okozott-e bármilyen változást a nemi szerepekkel, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdökre nézve. Takács és Szalma már említett, Európa 20

⁹⁴ Arról, hogy ennek az elméletnek milyen magyarázóereje van a rendszerváltás idején történő változásokra a nemek közti egyenlőtlenség tekintetében, lásd Fodor 1997.

⁹⁵ Leválogatták azokat a 20 és 55 év közöttieket, akik fizetett munkát végeznek, és házas- vagy élettársi kapcsolatban élnek. Ezt az indokolta, hogy az állítások olyan élethelyzeteket jelenítenek meg, amely a foglalkoztatottak és társsal rendelkezők számára lehet leginkább ismerős, ezáltal kompetensebbek az ilyen tulajdonságokkal rendelkező megkérdezettek a válaszadásra.

országát vizsgáló kutatásukban azt találták, hogy azok a nők, akiket a válság jobban érintett a munkájukban, kevésbé értettek egyet azzal az állítással, miszerint ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban, viszont ez a hatás már nem jelent meg a férfiaknál (Szalma és Takács 2013, 231). Az viszont már nőkre és férfiakra egyaránt igaz volt, hogy azok, akik kevésbé érezték biztosnak a munkájukat, inkább osztották a tradicionálisabb vélekedéseket a nemi szerepekkel kapcsolatosan.

Elemzésünkben csak a magyarországi megkérdezettek adatait vizsgáljuk, és mindhárom év adatait elemezni fogjuk, amelyben a 15 év feletti lakosságból származó minta véleményét megkérdezték. Ezáltal lehetőségünk lesz arra, hogy a vélemények alakulásának valamiféle trendjét is megfigyeljük.

35. táblázat: A két, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöt mérő változó mentén felvett évenkénti mintaátlagok, ESS-hullámok (érvényesen válaszolók átlagai, 1: teljesen egyetért, 5: egyáltalán nem ért egyet)

	2005	2009	2010	F-érték	df	p
Egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a családja érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen.	2,33	2,94	2,50	115,207	2	0,000
Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban.	2,37	3,02	2,54	105,686	2	0,000

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

Az adatokból jól látszik, hogy mindkét állítás esetén a kezdeti, kifejezetten átlagosan tradicionális hozzáállás mozdul el egy enyhébb, megengedőbb, egalitáriánusabb irányba, majd szigorodik ugyan ismét, de nem tér vissza egyből ugyanarra a szintre, mint korábban.⁹⁶ A nők és a férfiak véleménye mindkét állítás esetében ugyanezt a mintázatot írja le, azzal a különbséggel, hogy a nők „visszatérése” a tradicionálisabb vélekedések irányába kisebb mértékű, mint a férfiak esetében, legalábbis az első állítás esetében.⁹⁷

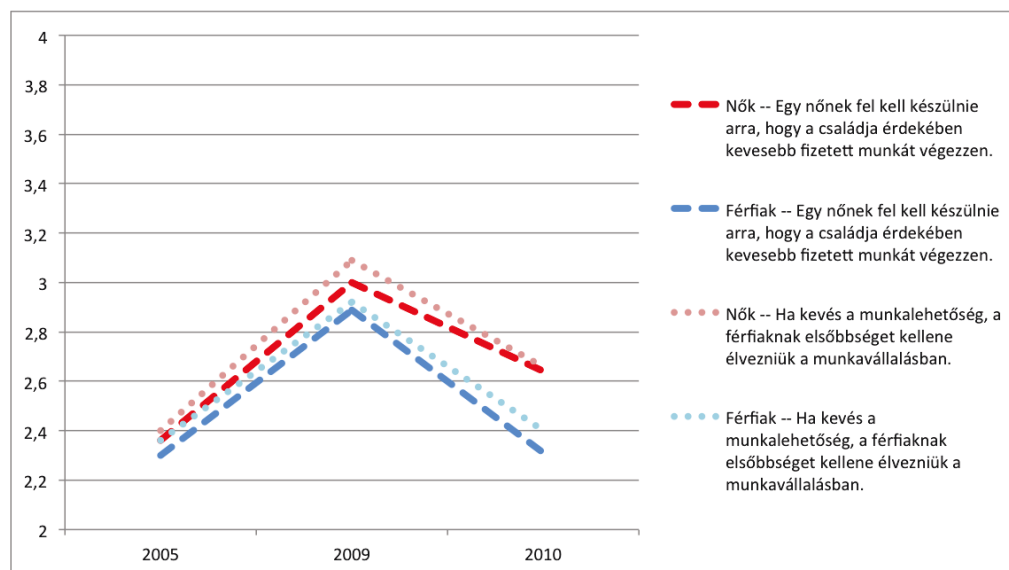
Míg 2005-ben a nők és a férfiak között nem volt eltérés az állítások megítélésében, addig 2009-re és 2010-re megváltozott a helyzet: a férfiakra

⁹⁶ Mindenesetre így is figyelemre méltóak a négytizedes változások.

⁹⁷ Kétutas ANOVA-modellben vizsgálva az első állítás esetében szignifikáns az interakció ($F=6,128$, $P=0,002$; a második esetében nem $F=2,656$, $p=0,070$).

átlagosan valamelyest jellemzőbb lett a hagyományos nemi szerepeket közvetítő állítások elfogadása, mint a nőkre. Látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy az átlagos attitűdök mindkét nem és mindkét állítás esetén alapvetően a tradicionális vélekedések mezsgyéjén maradtak.

1. grafikon: A két, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöt mérő változó mentén felvett évenkénti mintaátlagok nemenként, ESS-hullámok (érvényesen válaszolók átlagai, 1: teljesen egyetért, 5: egyáltalán nem ért egyet)

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

Megvizsgáltuk azt is, hogy korcsoportonként és iskolai végzettségenként mely csoportokon belül történik a fő trendekhez hasonló vagy attól eltérő változás a férfiak s a nők esetében. Gyakorlatilag nem volt olyan kategória, amelyen belül a felvázoltaktól gyökeresen eltérő tendenciákat kaptunk volna a vélemények időbeli alakulását tekintve.

A két állítás – nem meglepő módon – egyébként egymással is meglehetősen szoros kapcsolatban áll, erre utal az állítások közti évenkénti korrelációs együtthatók növekvő⁹⁸ értéke is.

⁹⁸ Fischer-féle z-transzformáció alkalmazásával kiszámítva a z-transzformált korrelációs együtthatók értéke köré szerkesztett 95%-os konfidencia-intervallumok nem érnek össze.

36. táblázat: „Egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a családja érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen” és „Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban” változók közti évenkénti Pearson-féle korrelációs együtthatók

	2005	2009	2010
Pearson-féle korrelációs együttható, (szignifikancia)	0,324 (0,000)	0,473 (0,000)	0,556 (0,000)
N	1438	1490	1506

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

A kezdeti gyengébb, pozitív irányú kapcsolat a későbbiekben egyre szorosabbá válik, vagyis egyre inkább „egy dimenzióba” terelődnek a vélekedések: a nők szerepéről való gondolkodás irányában egyre jobban együtt jár a férfiak szerepéről való gondolkodással. Ez a fajta egy dimenzióba terelődés, a női és a férfi szerepekről való párhuzamos gondolkodás egyébként jellemzőbb a nők esetében.⁹⁹

A 2009-es adatfelvétel a világgazdasági válság 2008 őszi kirobbanását követően nem sokkal, az év elején készült. Kérdés, hogy mi magyarázhatja a vélekedések ilyen, mondhatni extrém mértékű kilengését, majd valamelyest moderálódását.¹⁰⁰ Okunk van azt feltételezni, hogy a 2009-es kutatás adatfelvételének időpontjában a válságdiskurzus, illetve a hétköznapi életben tapasztaltak befolyással voltak az általánosabb attitűdökre: a 2009-es, negyedik adatfelvételi hullámban a magyar válaszadók szignifikánsan kevésbé voltak elégedettek például az életükkel, mint 2005-ben vagy 2010-ben. Az általunk elemzett kérdések egyfajta értékrendet is mérnek, a kutatás hullámaiban felmért 21 Schwartz-féle érték közül 9 esetben nincs különbség a három év között, ahol viszont van, ott nagyon hasonló irányba történt változás: 2005-ről 2009-re nőtt az egyéni érdekek fontossága, átlagosan „önzőbbek”

⁹⁹ 2005-ben a nőknél mért Pearson-féle korrelációs együttható 0,286, 2010-ben már 0,609.

¹⁰⁰ Megpróbáltunk olyan változókat „kontrollként” használni, melyek az általunk használtakkal valamelyest rokonítható attitűdöket mérnek és mindhárom vizsgálati évben feltették őket. Ilyen például az az állítás, miszerint hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusoként úgy, ahogy akarják. Ennél a változónál nem látható kiugrás 2009-ben, az azt követő enyhe modernizálódás pedig Takács és Szalma szerint feltehetően a 2009-ben hatályba lépett bejegyzett élettársi kapcsolatról szóló törvénynek köszönhető (Takács – Szalma 2012). Ez az item egyébként 2005-öt leszámítva nem is tömöríthető egy vizsgálati dimenzióba a másik két, nemi szerepet mérő itemmel (főkomponens-elemzés alapján, a változóhoz tartozó kommunalitás 0,25 alatti 2009-ben és 2010-ben is), vagyis nem lehet valamiféle általánosabb gender attitűdváltozót létrehozni, és az abban tömörülő attitűdöket vizsgálni, mert ezek a tartalmak nem egy dimenzió részét képezik.

lettek a megkérdezettek, majd ez 2010-re a 2005-re szintre csökkent vissza, ezek az értékváltozások jól interpretálhatóak a válság és az azt övező diskurzus hatásaival. Ez tehát igazolhatja azt, hogy a válság kirobbanását követő adatfelvétel nem egy hibás „bemérés”, hanem valóban a körülményeknek köszönhető, hogy abban a társadalmi-közéleti, közvéleményi klímában más vélemények születtek az azt megelőző és az azt követő adatfelvételekhez képest.

Emlékeztetőül felidézzük azt a korábbi eredményt, miszerint a rendszerváltást követően, amikor a mostani gazdasági válsághoz hasonló visszaesés következett be, a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések szintén megváltoztak, de éppen hogy tradicionálisabb irányba (lásd Tóth 1994). Ehhez képest itt most azt látjuk, hogy a „kilengés”, még ha nem is maradt meg tartósan azon a szinten, az egyenlőségpártibb vélekedések felé történt. Ebben szerepe lehet többek között annak, ahogyan a két szituációban a kormányzat reagált a helyzetben. A történeti áttekintésben már bemutattuk, hogy a rendszerváltást követően a tradicionális nemi szerepek megerősítését célzó intézkedések, viták zajlottak, ehhez képest a 2008-as válság idején a kormányzat a nőket nem otthon, hanem a munkaerőpiacon kívánta inkább látni, itt emlékezhetünk például a GYES és a GYED idejének lerövidítésére. A 2010-es adatfelvétel idején már megtörtént a kormányváltás, és ez meglehetősen hamar a nemi szerepekkel kapcsolatosan ismét tradicionálisabb politikát hozott magával, ráadásul sokszor hangoztatott, szimbolikus kampányüzenet volt a fizetett gyermekgondozási idő 3 évre való visszaállítása is.

Annak érdekében, hogy a kétféle állítás mentén kirajzolódó véleménycsoportokat láthassuk, klaszterelemzést végeztünk,¹⁰¹ és végül négy¹⁰² csoportot különítettünk el egymástól.

¹⁰¹ Az előző fejezetben, az előíró nemi sztereotípiák klaszterek esetében látott logikát követve itt is úgy vettük, hogy a három kutatási év megkérdezettei együttesen adnak ki egy kutatást, és így futtattuk le a klaszterelemzést, hogy elkerüljük azt a veszélyt, hogy a különböző években nem összehasonlítható klaszterek jönnek létre. Ezért itt is indokolt volt annak a súlyozási eljárásnak az alkalmazása, amely mesterségesen tökéletesen egyenlővé teszi a megkérdezettek számát minden vizsgálati évben. A 2009-es (N=1544) és 2010-es (N=1561) kutatások elemszámát egyenlővé tettük a legalacsonyabb létszámú év elemszámával (N=1475). A K-Means klaszterelemzés előtt az eseteket véletlenszám-generálás után sorba rendeztük, amire azért volt szükség, mert az eljárás érzékeny az adatfájlban esetlegesen meglévő ciklikusságra.

37. táblázat: A két klaszterképző változó mentén felvett végső klaszterközéppontok és a létrehozott klaszterek (1: teljesen egyetért, 5: egyáltalán nem ért egyet)

	Egyenlőség- pártibbak	Tradicionális	Férfiak előjogaira hajlók	A nők elsődleges szerepe az anyaság, de a munkába állás joga ugyanúgy megilleti	F-értékek
Egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a családja érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen.	3,9	1,6	3,5	2,1	3674,212
Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban.	3,8	1,5	1,7	3,8	4629,158

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

Az első klaszterbe tartozók az egyenlőségpártibbak címkéjével rendelkeznek, hiszen ahogy látható, az összes klaszter közül ők rendelkeznek a leginkább egyenlőségpárti attitűdökkel, ám ez igen relatív. Az átlagos klaszterközéppontok abszolút értékei szerint ugyanis ez az egyenlőségpártiság nem valami acélos.

A második klaszterbe tartozók az előző csoport ellentéte: mindkét állítással átlagosan és igen határozottan egyetértenek, vagyis a férfiaknak kedveznének szűkös munkakörülmények között, miközben a nőktől azt várják el, hogy ha úgy adódik, kevesebb munkát végezzen a családjáért.

A harmadik klaszter tagjai úgy hajlanak a férfiak elsőbbségének támogatására szűkös munkalehetőségek esetén, hogy mindeközben inkább nem vagy közepesen gondolják azt, hogy a nőknek a családjuk érdekében kevesebb munkát kellene végezniük. Ez a csoport tehát a férfiak számára inkább elvárja, előírja a klasszikusabb nemi szerepek alakítását, de a nőket

¹⁰² Megpróbálkoztunk öt, illetve három klaszter létrehozásával is. Előbbi esetében a második változó még az elfogadható kétszeres határon belül, de a jelenleginél erőteljesebben nyomta volna rá a bélyegét a klaszterstruktúrára, és a létrejött klaszterek között volt egy plusz, amely határozottan tendált a tradicionálisabban gondolkodók irányába, és kétséges lett volna az interpretálhatósága. A háromklaszteres változatot azért éreztük problémásnak, mert a férfiak előjogaira hajlók csoportját gyakorlatilag összevonta az egyenlőségpártibbakkal, és így egy interpretálhatatlan kategória jött létre, az elfogadható F-értékek ellenére.

expliciten nem „kényszeríti” bele a hagyományosabb keretbe, és nem számúzi nyíltan a családi szférába.¹⁰³

A negyedik csoport tagjai elutasítják a férfiak előjogait a fizetett munkahelyekre, vagyis nők és férfiak egyenjogúságát hirdetik a munkához való hozzáférésben, viszont a nők számára a munka és a családi élet párosából utóbbit tartják inkább fontosabbnak, és ilyen elvárásokat fogalmaznak meg a nőkkel szemben is a szerepalakításukra vonatkozóan.¹⁰⁴

38. táblázat: Az érvényesen válaszolók klaszterek szerinti megoszlása a vizsgált években (2005, 2009, 2010)

	2005	2009	2010
Egyenlőségpártibbak	14,5	40,1	24,5
Tradicionális	45,7	23,9	42,5
Férfiak előjogaira hajlók	15,4	12,6	13,7
A nők elsődleges szerepe az anyaság, de a munkába állás joga ugyanúgy megilleti	24,4	23,4	19,3
Összesen	100,0 (N=1438)	100,0 (N=1423)	100,0 (N=1423)

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

Jól látható, hogy a 2005-ös és 2010-es éven belül a klaszterek megoszlása valamivel közelebb van egymáshoz, míg a 2009-es év, ahogyan azt láthattuk korábban is, alapvetően más képet mutat arról, hogy a lakosság miként vélekedett a nemi szerepekkel, nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatosan. 2005-ben relatív többségben a tradicionálisan vélekedők vannak, majd az arányuk 2009-re lecsökken, 2010-re viszont visszatér a kiinduló arányhoz. Az egyenlőségpártiak arányának alakulása tulajdonképpen ennek tükörképeként alakul: a 2005-ben még alacsonynak mondható szintről 2009-re magasabbra tornázza magát, majd mérséklődik ismét 2010-re, de nem esik vissza a 2005-ös szintre. A maradék két klaszter mérete az évek alatt nem sokat változott, lassú zsugorodásra utalnak az adatok.

¹⁰³ A csoport emiatt hasonlítható az előző alfejezetben látott, csak a férfiakkal szemben sztereotipizálókhoz.

¹⁰⁴ Emiatt őket pedig inkább a nőkkel szemben sztereotipizálókhoz hasonlíthatjuk, azzal az eltéréssel, hogy itt elég erősen megfogalmazódó igény a munka világában vett nő-férfi egyenlőség. Ebből a szempontból talán Arlie Hochschild egyik átmeneti típusa rajzolódik ki a szemünk előtt ebben a klaszterben testet öltve.

4.5.2 A klaszterbe tartozás alapösszefüggései a főbb szocio-demográfiai változókkal

A felderítő jellegű kétdimenziós elemzések tanúsága szerint a vizsgált időszakok közül, ahogyan az az elemi változók vizsgálata után már várható volt, egyedül 2010-ben van szignifikáns különbség a nemek között a klaszterbe tartozásban: a nők közt magasabb az egyenlőségpártiak, a férfiak közt pedig a tradicionálisak aránya.

A különböző születési kohorszok tagjai körében nők és férfiak esetében is az látszik, hogy a tradicionális attitűdök leginkább az 1944 előtt születettekre jellemzőek. Az egyenlőségpárti nézetek ezzel szemben a férfiak esetében a két középső, a nők esetében inkább a legfiatalabb kohorszra jellemző, úgy tűnik tehát, hogy retradicionálizálódásnak a fiatalabb férfiak esetében vannak jelei, amelyet a társadalmi status quo-hoz való ragaszkodás jeleként vehetünk.

Az iskolai végzettség is jellemzően mindhárom évben és mind a férfiak, mind a nők körében befolyásolta az attitűdöket. Az egyenlőségpártibbak mind a férfiak, mind a nők esetében rendre a legalább érettségizettek között voltak nagyobb arányban megtalálhatók (a férfiak esetében inkább az érettségizettek, mint a diplomások körében), míg a tradicionálisabb attitűdökkel bírók főként a legfeljebb 8 osztályt végzettek, vagy esetenként a szakmával rendelkezők körében voltak nagyobb arányban jelen. A nők számára elsősorban a családi szférát kijelölő, de a munka világában már a nemek közti egyenlőséget hirdetők aránya jellemzően a diplomás férfiak és a diplomás vagy érettségizett nők között volt jelentősebb. Az egyenlőségpártiság mellett tehát marad még hely a „korlátozott” emancipáció elvét vallóknak is ezekben az iskolai végzettség csoportokban. A férfiak előjogaira hajlók pedig inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek között fordultak elő nagyobb arányban, ők azok, akik szűkös munkalehetőségek esetén inkább a férfiaknak kedveznének azért, hogy a tradicionális nemi szerepmegosztás értelmében kenyérkeresői szerepüket betölthessék, de a nőktől nem várják el, hogy egyébként, ha van állásuk, akkor azt feláldozzák.

A kérdezett lakóhelyének településtípusa 2010-ben okozott szignifikáns eltéréseket az attitűdökben, korábban nem. Abban az évben már a várt módon

alakult az összefüggés: az egyenlőségpártibb nézeteket a fővárosban, a tradicionális vélekedéseket a községekben osztották nagyobb arányban. Érdekesség, hogy a nők elsődleges anyai szerepével egyetértők aránya is magasabb volt a fővárosban, ami újra arra utal, hogy az egyenlőségpártiság és a bizonyos feltételekkel való emancipáltság követői meglehetősen közel helyezkednek el nemcsak véleményeikben, hanem társadalmi miliőjükben is egymáshoz.

4.5.3 A klaszterbe tartozás komplex elemzése

A következőkben egy összetett, multinomiális logisztikus regressziós modellben vizsgáljuk meg azt, hogy különféle tényezők együttesen hogyan befolyásolták azt, ki milyen klaszterbe került a két kiinduló változó által meghatározott síkban.

Kiinduló modellünkben – az előző fejezethez hasonlóan – a tradicionális attitűdűek csoportját használjuk referenciapontként, mert attitűdjeiket tekintve egy igen könnyen jellemezhető, jól „látható” csoportot jelentenek.

Az első modellünkben a kérdezett nemének, születési kohorszáának, a lakóhely településtípusának, az iskolai végzettségnek és a kutatás évének hatását teszteljük az attitűdökre. Ezzel lehetővé tesszük, hogy az előíró sztereotípiák elemzésekor látott összefüggéseket itt is megfigyelhessük. A második modellünkbe más változókat is bevonunk, úgy mint a kérdezett gazdasági aktivitása, társsal való rendelkezése, 10 éven aluli gyermekek száma, illetve hogy dolgozott-e a kérdezett 14 éves korában az anyja (vagyis hogy látott-e maga előtt dolgozó női mintát otthon), ezek a tulajdonságok ugyanis várakozásaink szerint a vélemények olyan kontextusát jelenthetik az egyéni érintettség nyomán, melyek befolyásolni lehetnek képesek a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket. Ezután egy harmadik modellben már „puhább”, egyéb attitűdváltozók hatását is vizsgáljuk: egy általános társadalmi bizalmat mérő változóval a familizmus hipotézisét próbáljuk tesztelni, a Schwartz-féle értékdimenziók közül a hatalom, a tradicionalizmus, a

konformitás és a társadalmi biztonságra való törekvés hatását is teszteljük,¹⁰⁵ továbbá megvizsgáljuk, hogy egy 0-tól 10-ig terjedő bal-jobb politikai skálán való jobboldali önbesorolásnak¹⁰⁶ van-e hatása a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökre, vagyis a politikai identitásnak van-e hatása arra, hogy a kérdezettek miként gondolkodnak nők és férfiak társadalmi szerepeiről.

A modellek eredményeit bemutató táblázatban csak az esélyhányadosokat és a szignifikanciájukat jelezzük.

39. táblázat: A multinomiális logisztikus regresszió eredményei, esélyhányadosok és szignifikanciák (érvényesen válaszolók)

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciákat.: tradicionálisak)	Egyenlőségpártibbak			A nők elsődleges szerepe az anyaság			A férfiak előjogaira hajlók		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
NEME (férfiak)	1,43***	1,46***	1,54***	1,16	1,20*	1,26*	1,25*	1,24*	1,23*
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)									
1945-1961	1,68***	1,423*	1,20	1,63***	1,43**	1,37*	1,25	1,13	1,05
1962-1973	1,96***	1,78**	1,30	1,59***	1,54**	1,39	1,27	1,13	0,99
1974-	1,99***	1,92**	1,28	1,55***	1,54**	1,35	1,71***	1,65**	1,34
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)									
Szakma	1,40***	1,32*	1,29*	1,03	0,98	1,00	1,03	1,06	1,06
érettségizett	2,89***	2,75***	2,74***	2,37***	2,30***	2,19***	1,24	1,31	1,30
diplomás	3,93***	3,59***	3,55***	3,40***	3,25***	2,93***	1,74**	1,76**	1,75**
TELEPÜLÉSTÍPUS									

¹⁰⁵ A *hatalom* változó a következő két állításra adott válaszok (1-től 6-ig terjedő skálán, 6: nagyon jellemző rám) átlaga: 1. Fontos számára, hogy gazdag legyen. Azt akarja, hogy sok pénze és drága dolgai legyenek. 2. Fontos számára, hogy tiszteljék mások. Azt akarja, hogy az emberek azt csinálják, amit mond. A *tradicionálisizmus* változó a következő két állításra adott válaszok (1-től 6-ig terjedő skálán, 6: nagyon jellemző rám) átlaga: 1. Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét. 2. A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá. A *konformitás* változó a következő két állításra adott válaszok (1-től 6-ig terjedő skálán, 6: nagyon jellemző rám) átlaga: 1. Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket. 2. Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más szemében helytelen. A *biztonság* változó a következő két állításra adott válaszok (1-től 6-ig terjedő skálán, 6: nagyon jellemző rám) átlaga: 1. Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti a biztonságát. 2. Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni a polgárait.

¹⁰⁶ Azokat tekintettük jobboldalinak, akik 6-10-es értékkel bírtak ezen a skálán, az összes többi válaszadót nem jobboldalinak címkéztük. Erre azért volt szükség, mert az eredeti változón közel 20 százalék volt a válaszhíánnyal bírók aránya, és ha a skálát így vontuk volna be a modellbe, az még drasztikusabb esetszámcsökkenést okozott volna a meglehetősen sok változó alkalmazása miatt. Másrészt azért döntöttünk így, mert a szóban forgó időszak alatt az sokkal inkább megfigyelhető, hogy a diskurzusok szintjén a jobboldalisághoz kötődik valamiféle normatív szerepelvárás a nemekkel kapcsolatban, míg a baloldalisághoz kevésbé. Egy konzervatív-liberális skála még jobb lett volna ennek mérésére, de ilyet az adatbázis nem tartalmazott.

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciakat.: tradicionálisak)	Egyenlőségpártibbak			A nők elsődleges szerepe az anyaság			A férfiak előjogaira hajlók		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
(község)									
Város	0,93	0,91	0,95	1,04	1,00	1,07	1,11	1,14	1,18
Budapest	0,74	0,72*	0,72*	0,91	0,81	0,88	0,7*	0,66*	0,70
KUTATÁS ÉVE (2005)									
2009	5,14***	5,30***	5,02***	1,80***	1,88***	1,79***	1,51**	1,57***	1,60***
2010	1,61***	1,60***	1,58***	0,78	0,80*	0,77*	0,89	0,84	0,85
AKTÍV-E? (nem)		1,34**	1,43**		1,18	1,23*		1,23	1,32*
VAN-E TÁRSA? (nem)		1,03	1,06		1,04	1,11		0,90	0,96
ANYJA DOLGOZOTT-E? (nem)		1,13	1,12		1,26*	1,21		1,03	0,97
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA		0,77**	0,79**		0,66***	0,64***		0,83	0,83
TÁRSADALMI BIZALOM (+: nagy)			0,99			1,04			0,99
HATALOM (+: fontos)			1,04			0,94			0,93
TRADICIONALIZMUS (+: fontos)			0,72***			0,87*			0,84**
KONFORMITÁS (+: fontos)			0,91*			0,89*			0,94
TÁRSADALMI BIZTONSÁG (+: fontos)			0,92			0,90			0,92
JOBBOLDALI ÖNBESOROLÁS (nem jobboldali)			0,73**			1,17			0,92

I. modell: N= 4283; $\chi^2=620,32$; df=33; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,135; Nagelkerke = 0,145; McFadden=0,054

II. modell: N=4140; $\chi^2=663,854$; df=45; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,148; Nagelkerke = 0,159; McFadden=0,060

III. modell: N=3955; $\chi^2=726,038$; df=60; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,168; Nagelkerke = 0,180; McFadden=0,069

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

A következőkben az elemzés főbb tanulságait foglaljuk össze. Férfiak és nők között nagyon éles különbséget jelent, hogy a teljesen tisztán tradicionális nemi szerepekben való gondolkodás jobban jellemző a férfiakra, még akkor is, ha a modell összes szocio-demográfiai vagy attitűdváltozóinak hatását kiszűrjük. Az, hogy a nők nagyobb eséllyel egyenlőségpártibbak, nem igazán meglepő, az viszont, hogy nagyobb eséllyel kerülnek be a férfiakhoz képest a férfiak előjogait pártolók csoportjába, már magyarázatra szorulhat.¹⁰⁷

A szociálpszichológiában, kritikai pedagógiában régóta ismert az internalizált elnyomás (*internalized oppression*), illetve az internalizált dominancia (*internalized dominance*) fogalma. Pheterson nyomán az előbbi úgy definiálhatjuk, az elnyomott csoport tagjai által a különféle, velük

¹⁰⁷ Főként akkor, ha visszaemlékezünk rá, hogy az előíró nemi sztereotípiák vizsgálatok nem láttunk hasonló eredményt: nők és férfiak ugyanakkora eséllyel kerültek át a mindkét nemmel szemben sztereotipikusan vélekedők közül az inkább a férfiakkal szemben sztereotipikusak közé.

kapcsolatos előítéletek elfogadását és internalizálását a domináns társadalomban; utóbbit pedig úgy, hogy mint a domináns csoport tagjai által más csoportokkal szembeni előítéletek elfogadását, belsővé tételét (Pheterson 1986, 148). Fontos észrevennünk, hogy Pheterson domináns, és nem elnyomó csoportról beszél, vagyis gyengíti, de nem kérdőjelezi meg a domináns csoport aktivitását az egyenlőtlenségi rendszer fenntartásában. Tappan annyiban kritizálja Pheterson fogalmait, hogy szerinte szükséges lenne lecserélni az „internalizált” előtagot, mert ez túlságosan azt a benyomást kelti, hogy egyéni pszichológiai folyamatok eredményezik az elnyomás elfogadását, miközben Tappan amellett érvel, hogy ez mind mediatizált, a forrás pedig a szocio-kulturális közeg, ahonnan közvetítődnek a privilégiumokat legitimáló ideológiák a társadalmi csoportok tagjai felé, ezért ő a „megszerzett” (*appropriated*) előtagot tartja alkalmasabbnak (Tappan 2006). Az elnyomáshoz azonban a téma egyik legtöbbet idézett teoretikusa, Iris Marion Young szerint nincs szükség aktív elnyomóra, mert az elnyomott és a privilegizált csoport közti egyenlőtlenség a társadalmi struktúrából fakad (Young 1990). A nőknek a férfiak előjogaival való nagyobb egyetértése¹⁰⁸ még a különböző szocio-demográfiai és értékváltozók kiszűrése után is annak lehet a jele, hogy a nők egy csoportja igen mélyen magáévá tette a tradicionális nemi szerepekről szóló elképzeléseket, legalábbis a férfiakra gondolkodva. Fontos itt ugyanis hangsúlyozni, hogy a csoport viszont – és ez különbözteti meg a referenciaként használt tradicionális csoporttól – a nők részére nem támasztja kizárólagos/elsődleges elvárásként az anyai szerepet. A munkahelyek férfiaknak történő átadása nem jár együtt a nők anyai vagy háztartásbeli szerepbe való „visszavonulásával” a csoport tagjai szerint. Sőt, ahogyan arra már korábban utaltunk, ez a véleménycsoport a férfiak tradicionális kenyérkeresői szerepének favorizálásával párhuzamosan nem vonná meg ezt a munka lehetőségét a nőktől. Ezt figyelembe véve is érthetőbb, hogy miért a nők mutatnak erre a vélekedésre nagyobb hajlandóságot. Az is jól látható, hogy ez az álláspont a diplomások körében is népszerű, a fiatalok pedig mindaddig, míg az értékeket be nem vontuk a modellbe, szintén

¹⁰⁸ Ne felejtjük el, hogy a csoport erőteljesen egyetért azzal, hogy ha szűkösek a munkalehetőségek, akkor a férfiaknak kell ebben előnyt élvezniük. Ez egy olyan állítás, ami a nyilvános szférában, a munka világában tenne egyértelműen különbséget nők és férfiak között.

nagyobb eséllyel tartoztak ide. Ez a fiatalok esetében a retradicionizáció hipotézisét támasztja alá.

A nők elsődleges anyai szerepével egyetértők csoportjába az első modellben nem kerültek be nagyobb arányban a nők, viszont a kisgyerekek száma hatásának kiszűrése után már azt láttuk, hogy a tradicionális vélekedésekhez képest nagyobb eséllyel vallják a saját szerepeikkel szemben hagyományosabb, de a munka világában már egyenlőségpárti elképzeléseket. Ez a vélekedés a teljesen tradicionális referenciacsoportoz képest progresszívebb. A minél több kisgyerek csökkenti ennek az átlépésnek az esélyét, a nemek esetében pedig azt okozza, hogy az azonos számú kisgyerekkel rendelkezők között kiélesíti, felnagyítja a nemek közti véleménykülönbségeket.

A születési kohorszok hatása egészen az értékek bevonásáig maradt szignifikáns. Különösen szembeötlő, hogy a tradicionalizmus, illetve a konformizmus volt csak hatással a vélekedésekre: a születési kohorszok mentén kirajzolódó különbségek tehát elsősorban annak köszönhetőek, hogy a kohorszok eltérően vélekednek ezekről az értékekről, amely értékek viszont befolyásolják a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel, hogy a „GYES-generáció” tagjai még az értékek hatásának kiszűrése után is nagyobb eséllyel vélekednek úgy az eggyel idősebb generációhoz képest, hogy a nők számára elsődleges az anyai szerep, de a munkaerőpiacon már nem szabad, hogy különbség legyen nők és férfiak jogai és lehetőségei között. Úgy tűnik tehát, hogy az értékek bizonyos esetekben mégsem eliminálják a kohorszhatásokat.

Az eredmények pontosabb megértéséhez ugyanezeket a modelleket lefuttattuk külön a férfiakra, és külön a nőkre. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a vizsgált változók közül mindegyik és ugyanolyan irányba hat-e, mint az előző modellekben.¹⁰⁹ Az eredményeinket klaszterenként haladva mutatjuk be, a főbb különbségekre fogunk fókuszálni, a teljes táblázatokat pedig a mellékletben közöljük (Melléklet 1-2. táblázat).

¹⁰⁹ Egyetlen változtatást eszközöltünk csupán: a kérdezett társsal való rendelkezését nem egy egyszerű kétértékű változóval mértük (van társa/nincs társa), hanem azt is figyelembe vettük, hogy a társa gazdaságilag aktív-e vagy sem. A férfiakra, illetve nőkre futtatott modellek lehetővé teszik így ennek a változónak a pontos interpretálását.

A tradicionálishoz képest az egyenlőségpártibb attitűdökre a férfiak esetében a legidősebbekhez képest a két középső születési kohorsz, tehát a GYES- és a GYED-generációnak van nagyobb esélye, még az értékek hatásának kiszűrése után is. A nők esetében viszont az értékek bevezetése teljesen kioltja a születési kohorsz hatását. Abban hasonlítanak a férfiak és a nők, hogy a tradicionalizmust fontosabbnak tartók kisebb eséllyel lépnek át a tradicionális szerepfelfogásból az egyenlőségpártibbak közé, akárcsak a magukra jobboldaliként gondolók, a nőknél viszont ugyanez igaz azokra is, akik konformistábbak. Úgy tűnik, hogy a nők esetében az egyenlőségpárti gondolkodástól „megvéd” a konformizmus is, egyenlőségpártinak lenni tehát felér egy lázadással a fennálló normákkal szemben. De nemcsak ez a különbség olvasható ki az értékek mentén. A nőknél szignifikánsan nagyobb eséllyel lépnek át a tradicionálisból az egyenlőségpártibb attitűdűek közé azok is, akik számára fontosabb a hatalom (gazdagság és mások tisztelete). Ez értelmezhető úgy, hogy az emancipáció mint érték fontos ezeknek a nőknek, de akár úgy is, hogy egy mégiscsak igen maszkulin dimenzió mentén képzelhető el számukra az egyenjogúság, mert nincs semleges mérce (lásd az előíró sztereotípiák elemzésénél a tulajdonságok összekapcsolódását). Szintén különbség, hogy csak a nőknél igaz, hogy az, ha valaki dolgozik, nagyobb eséllyel lép át az egyenlőségpártibb csoportba a tradicionálisan gondolkodók közül. Ez szintén megerősíti azt a vélekedést, miszerint a fizetett munka fontos eleme annak, hogy a nők egyenjogúnak érezzék magukat a férfiakkal.

A tradicionális attitűdűek és a nők elsődleges anyai szerepében hívők, de a munka világában egyenjogúságot hirdetők két csoportja közötti eltérés ott található, hogy utóbbiak a munkaerőpiacon nem támogatnak semmiféle férfi előjogot, már ami a munkahelyekhez való hozzáférést illeti. Míg a férfiak esetében a legidősebbekhez képest gyakorlatilag mindegyik korcsoport nagyobb eséllyel tartozik ide (vagyis rajtuk kívül mindenki más megtanulta, felismerte, hogy a munka már nem kizárólag a férfiak világa), addig a nőknél a különböző születési kohorszok között nincs ilyen eltérés, az értékek hatásának kiszűréseig a fiatalok „tartották” magukat, de végül a konformitás és a tradicionalitás hiánya közbeszólt: azok a nők ugyanis, akik számára fontosabbak a hagyományok és a konformitás, kisebb eséllyel lépnek át ebbe a

félíg tradicionális kategóriába a teljesen tradicionálisból. A férfiaknál hasonló igaz azokra, akik számára fontosabb a biztonság mint érték. Ugyancsak a férfiakról mondható el, hogy azok, akik dolgoznak, illetve azok, akiknek gyerekkorában az anyjuk is dolgozott, nagyobb eséllyel lépnek át a tradicionálisból a munka világában egyenlőséget hirdető, de a nők számára az anyai szerepet fontosabbnak tartók közé. Ezek az élmények elfogadhatóvá teszik számukra a munka világában való egyenjogúságot, látható tehát a szocializációnak a hatása. Szintén beszédes eredmény, hogy azok a férfiak, akiknek gazdaságilag inaktív társuk van, szintén nagyobb eséllyel tartoznak abba a kategóriába, amely a nők számára a fizetett munka világában való előrejutást feláldozhatónak tartja az anyaság és a család oltárán. Ők nyilvánvalóan hazabeszélnek, hiszen társuk nem végez fizetett munkát. Mindkét nemnél igaz viszont az, hogy a magasabb kisgyerekszám önmagában csökkenti az esélyét, hogy a teljesen tradicionális vélekedésekből részben egyenlőségpárti legyen valaki.

Nem túlzás azt állítani, hogy a legitimizációs csoportot hagytuk utoljára: azokét, akik a férfiak számára előjogokat biztosítanak a munka világában, de úgy, hogy közben a nőket nem küldnék vissza a konyhába. A férfiaknál tulajdonképpen nincs olyan érdemi változó, amely bármilyen módon is befolyásolni képes azt, hogy ki léphetne át a tradicionálisból ebbe a kategóriába, vagyis meglehetősen közel van egymáshoz a tradicionális és a férfiak előjogait hirdető vélekedés. A nők esetében már annál inkább van különbség: némiképp meglepő módon a fiatalabb, illetve a diplomás, dolgozó nők mutatnak erre nagyobb hajlandóságot az alapfokú végzettségűekhez képest. Ugyanakkor azok, akiknek dolgozó társuk van, kisebb eséllyel lépnek át ebbe a kategóriába azokhoz képest, akiknek nincs társuk. A dolgozó társ tehát inkább eredményezi, hogy teljesen tradicionális nézetekkel bírjon egy nő.

4.5.4 Összegzés

Ebben a fejezetben a European Social Survey 2005-ös, 2009-es és 2010-es adatbázisaiban szereplő két, a nemi szerepekkel kapcsolatos állítás alapján vizsgáltuk meg azt, hogy miként alakultak az ezekkel kapcsolatos nézetek a 2000-es évek második felében. Láthattuk, hogy a gazdasági világválság

jócskán kilendítette a nézeteket, méghozzá egalitáriánus irányba, majd ezt követően a férfiak gyorsabban rendezték vissza attitűdsoraikat, míg a nők kevésbé engedtek az egyenlőség pártolásából, melynek köszönhetően 2010-ben a férfiak és a nők vélekedései távolabb kerültek egymástól ebben a kérdésben.

Klaszterelemzéssel összesen négy attitűdcsoporthoz tudunk elkülöníteni, és megvizsgáltuk, hogy a szocio-demográfiai, illetve különféle értékváltozók hogyan befolyásolják az attitűdöket. Az egyik fő megállapítás, hogy az értékváltozók szinte teljesen kioltják a születési kohorszok hatását, ahol viszont nem, ott a fennmaradó különbségek magyarázhatóak az adott generáció nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos eltérő élményanyagával. A másik fő felismerés az értékek meghatározó szerepe a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések befolyásolásában – itt néhol egészen meglepő eredményekre is jutottunk (a konformitás miként tartja vissza a nőket attól, hogy egyenlőségpártibbak legyenek), de mindegyik összefüggés jól interpretálható volt. Szintén érdemes végiggondolni, hogy a kisgyerekekkel való rendelkezés, ráadásul a minél több 10 éven aluli gyerek a családban hogyan jár együtt a tradicionálisabb vélekedésekkel, főleg a nők esetén. Itt természetesen felmerül az örök „tyúk vagy tojás”-kérdés: azért vállal valaki több gyereket, mert tradicionális nézetekkel bír, vagy a több gyerek hatására változik a vélekedése, és lesz inkább tradicionális attitűdű. Férfiak és nők itt sem viselkednek azonosan: a férfiak esetében például a több kisgyermek nem befolyásolta a tradicionálisból az egyenlőségpárti kategóriába való átlépés esélyét, míg a nőknél kifejezetten csökkentette.

4.6 A munkaerőpiacon túl: az otthoni munkamegosztásról vallott nézetek változása

4.6.1 Véleményváltozások a rendszerváltástól a 2000-es évek végéig

Az International Social Survey Program keretében 1988-ban, 1994-ben és 2002-ben mérték fel a magyar felnőtt lakosság nemi szerepekkel, családon belüli munkamegosztással kapcsolatos véleményeit, észleleteit, viselkedését. A programban részt vevő országok 2012-ben újra kutatás tárgyává tették

ezeket a vélekedéseket, Magyarországon azonban forrás hiányában elmaradt az ismételt adatfelvétel. 2009 őszén a Szonda Ipsos kérdezett le kormányzati megbízásra egy hasonló tematikájú blokkot, ennek adatait csatoljuk hozzá a már meglévő három év adataihoz annak érdekében, hogy bemutassuk, milyen változások láthatóak a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökben. Az előző fejezethez képest annyiban más ez a megközelítés, amit itt alkalmazunk, hogy kár is lenne tagadni: két változóból dimenziókat, többdimenziós, „acélos” klasztereket a véleményekben igen nehéz megformálni. Az itt felhasznált változók ráadásul már jobban belekérdeznek abba, hogy a kérdezett az otthonon belüli szerepmegosztásokat hogyan képzei el, így a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések újabb aspektusait tudjuk feltárni.

A vizsgált 4 évben összesen nyolc olyan állítást találtunk, amelyek minden esetben megismétlődtek, és további három olyat, melyek csupán 2 évben fordultak elő. A kérdések minden évben azt tudakolták, hogy mennyire értenek egyet egy 1-től 5-ig terjedő skálán a kérdezettek az adott állítással.¹¹⁰ A következő táblázatban láthatjuk, hogy az egyes állításokra átlagosan mekkora értékkel válaszoltak a kérdezettek, hogy az adott évben vajon a férfiak és a nők átlagos vélekedése között volt-e szignifikáns eltérés.

¹¹⁰ Ha valamelyik állítás esetében valamelyik évben eltérő volt a megfogalmazás módja, azt a táblázatban jelezzük annak az évnek a megjelölésével, amikor az eltérés észlelhető.

40. táblázat: Mennyire ért egyet a következő állításokkal? (1: egyáltalán nem ért egyet, 5: teljes mértékben egyetért), nemek szerinti átlagok¹¹¹

	1988		1994		2002		2009	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik.	3,0	3,5	3,4	3,5	3,9	3,8	3,7	3,8
Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik.	3,9	3,8	4,1	4,1	3,7	3,8	3,6	3,7
A család élete megsínyli, ha a feleség (2009: anya) teljes munkaidőben dolgozik.	3,7	3,6	3,7	3,8	3,4	3,5	3,5	3,7
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen.	4,0	3,9	4,0	4,1	3,7	3,8	3,6	3,7
A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen. 1988:Ha egy nő független akar lenni, legjobb, ha munkát vállal.	3,4	3,4	3,0	3,1	3,2	3,3	3,4	3,4
Az a helyes, ha a férj is és a feleség (2009: egy együtt élő pár esetén a férfi és a nő) is hozzájárul a család jövedelméhez.	3,9	4,1	3,9	4,2	4,1	4,3	4,1	4,2
A (2009: párkapcsolatban) férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása.	3,4	3,1	3,7	3,6	3,3	3,1	3,4	3,3
A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka. ¹¹²	4,3	4,3	3,6	3,7	3,5	3,5	3,4	3,3
Ne dolgozzon úgy a nő, hogy a férj látja el a családot.	NA ¹¹³		4,0	3,9	NA		3,5	3,3
A férfiak többet vállalhatnak a házimunkából ahhoz képest, mint amennyit manapság vállalnak.	NA		NA		3,4	3,7	3,3	3,7
A férfiak többet vállalhatnak a gyerekek ellátásából, mint amennyit manapság vállalnak.	NA		NA		3,5	3,7	3,4	3,8

Forrás: ISSP 1988, ISSP 1994, ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A női munkavállalás megítélését mérő változók mentén elmondható, hogy a már ismert „konzervatív fordulatot” követő 2000-es évek eleji visszarendeződést követően 2009-re csupán kevés item megítélésében láthatunk változást. Összességében megállapítható, hogy a 2000-es évek elején és végén felvett adatok között nincsenek nagy eltérések még akkor sem, ha

¹¹¹ Vastaggal kiemelve a férfiak és a nők átlagai között az adott évben szignifikáns különbséget mutatók.

¹¹² Tóth Olga (1995) hívja fel tanulmányában a figyelmet arra, hogy eltérőképpen volt 1988-ban megfogalmazva az állítás („A háziasszonyi teendőket jól ellátni legalább akkora teljesítmény, mint a fizetésért végzett munka.”), ezért szerinte nem összemérhető a két év (1988 és 1994) átlagai.

¹¹³ NA: nincs adat, nem lett lekérdezve az állítás abban az évben.

egyébként az átlagok közti különbségek szignifikánsak. Azt mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy a férfiak esetében kis mértékben csökkent 2009-re a háztartási és a gyereknevelési feladatokban való részvételt sürgető állításokkal való egyetértés, míg a nők körében 2002 és 2009 között a kétkeresős családmoddeltől való halovány távolodás figyelhető meg a vélekedések szintjén.

Férfiak és nők vélekedése között a legjelentősebb különbség a férfiak családi munkamegosztásban való szerepvállalását sürgető állítások mentén figyelhető meg mind 2002-ben, mind 2009-ben, a két időpont között ráadásul úgy tűnik, hogy ez az eltérés még nőtt is egy kicsit, ami a férfiak visszafogottabb 2009-es véleményének köszönhető. S bár a nők inkább tűnnek úgy, mint akik valamelyest liberálisabb vélekedéssel bírnak a nemi szerepekkel kapcsolatosan, 2009-ben – a korábbi évekhez hasonlóan – a körükben volt átlagosan magasabb az azzal való egyetértés, miszerint a család élete megcsínyli, ha a nő teljes munkaidőben dolgozik. Tekintve, hogy egyébként a válaszaik alapján nem rendelkeznek a női munkavállalás elleni attitűdökkel, mindebből arra következtethetünk, hogy a teljes munkaidő helyett inkább a rövidebb munkaidőben látják a megoldást arra, hogy a pénzkereső és a háztartási, gyereknevelési feladatokat is ellátó életet éljenek. Ennek jeleit az előző elemzésünkben is láthattuk, hiszen a nők nagyobb eséllyel léptek át a tradicionális nézeteket képviselők közül abba a kategóriába, amely a munka világában egyenlőséget hirdetett, viszont a nők számára szinte előírta, hogy legyenek felkészülve arra, ha a család érdekében kevesebbet kell dolgozniuk.

Az itemeken végigtekintve jól látható, hogy három nagyobb csoportot képeznek az állítások. Az első csoport a női munkavállalással kapcsolatos attitűdöket méri fel, a második csoport az egy-, illetve kétkeresős családmoddellel kapcsolatos vélekedések tömöríti magába, a harmadik csoportba pedig a férfiak családi szerepvállalásával kapcsolatos állítások kerülnek. Kísérletet tettünk arra is, hogy egy exploratív faktorelemzéssel feltárjuk az itemek mögötti lehetséges látens struktúrákat, de nem jártunk sikerrel. Ez annak a jele, hogy az emberek fejében ezek a dimenziók nem válnak el élesen egymástól, tulajdonképpen nem gondolkodnak róluk egymástól függetlenül.

4.6.2 Az otthoni munkamegosztást mérő indexek bemutatása

Mivel a fő figyelmünket a 2002-es és a 2009-es adatok összevetésére fordítjuk, ezért úgy döntöttünk, hogy három külön indexet hozunk létre az előbb említett három dimenzió mentén. Mindenképpen fontos itt megemlíteni, hogy első látásra merésznek tűnhet, hogy egyes dimenziók kettő itemet tartalmaznak, hiszen ezzel veszíthetünk az adott index érvényességéből. Azt azonban mindenképpen szeretnénk volna elkerülni, hogy az összes állítást egyetlen dimenzióba sűrítve valamifajta „modern” versus „tradicionális”, „liberális” versus „konzervatív” végpontok által körülhatárolt összetett változót kapjunk, és a későbbiekben azt elemezzük.

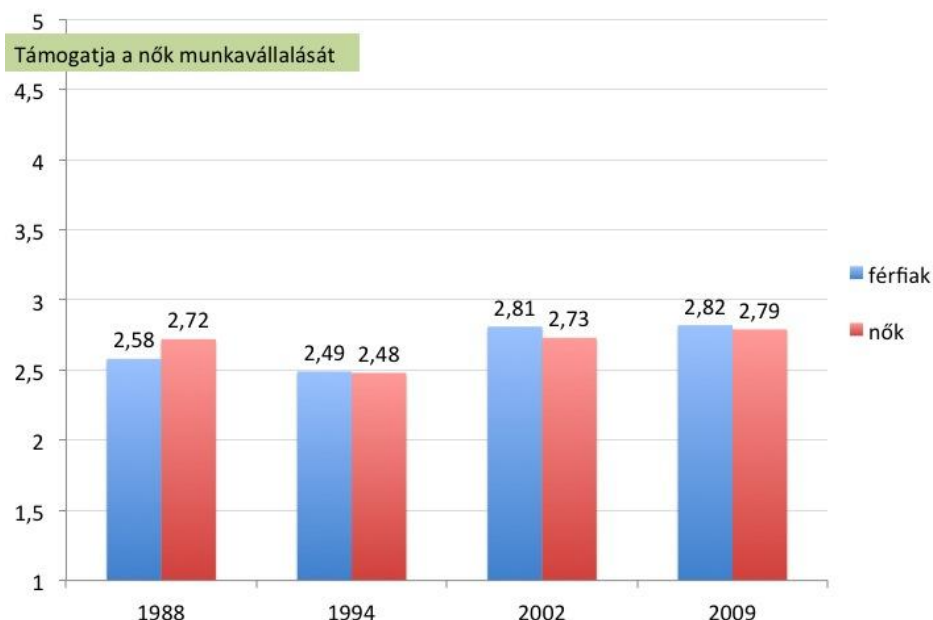
41. táblázat: A létrehozott indexeket alakító változók¹¹⁴

Női munkavállalás megítélését mérő index (nagy értéke: támogatja)	Kétkeresős családmodell megítélését mérő index (nagy értéke: támogatja)	Férfiak szerepvállalását sürgető index (nagy értéke: egyetért)
<ul style="list-style-type: none"> • Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik. • Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik. • A család élete megsínyli, ha a feleség (2009: anya) teljes munkaidőben dolgozik. • Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen. • A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen. • A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka. 	<ul style="list-style-type: none"> • Az a helyes, ha a férj is és a feleség (2009: egy együtt élő pár esetén a férfi és a nő) is hozzájárul a család jövedelméhez. • A (2009: párkapcsolatban) férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása. 	<ul style="list-style-type: none"> • A férfiak többet vállalhatnak a házimunkából ahhoz képest, mint amennyit manapság vállálnak. • A férfiak többet vállalhatnak a gyerekek ellátásából, mint amennyit manapság vállálnak.

A következő grafikonok segítségével azt mutatjuk be, hogy a vizsgált három index mentén a 2000-es években alig történt komolyabb véleményváltozás, és a korábbi adatfelvételek eredményeit is figyelembe véve szintén nem láthatóak drasztikus változások.

¹¹⁴ Ahol szükséges volt, az indexek létrehozása előtt az elemi változók közül beforgattuk azokat, amelyek logikailag ellentétes irányba álltak.

2. grafikon: A nők munkavállalásának pártolását mérő index átlaga a vizsgált években nők és férfiak csoportján belül (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja)

Forrás: ISSP 1988, 1994, 2002; Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

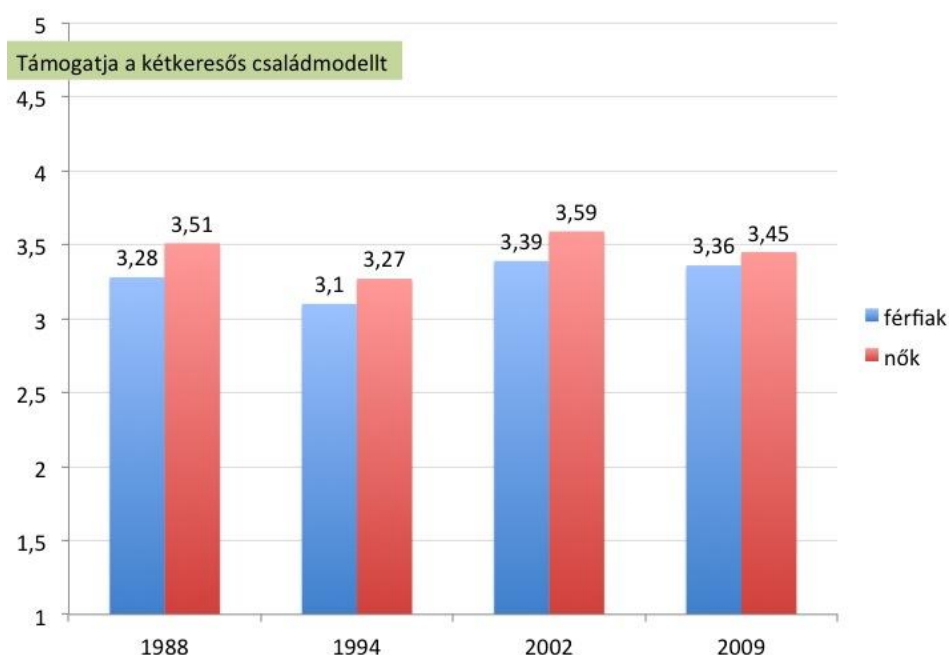
A grafikonról jól látható, hogy mind a férfiak, mind a nők átlagos vélekedése 2002-ben és 2009-ben egymáshoz képest is és az adatfelvételek időpontjához képest is meglehetősen hasonlóságot mutat, abszolútértéküket tekintve pedig végig az tradicionális vélekedések felé hajló, legfeljebb köztes állapotot tükröző térfélen mozog. S bár mind a nők, mind a férfiak átlagosan a legutóbbi, 2009-es adatfelvétel idején vélekedtek átlagosan a leginkább támogatóan, elfogadóan a nők munkavállalását illetően (szembeállítva a családi szerepeikkel), a két utolsó kutatás ebben a kérdésben a vélemények stabilizálódását mutatja.

Ezek az eredmények kapcsolódnak az előző fejezetben látottakhoz, hiszen ott is és itt is azt kaptuk, hogy ha a női munkavállalást a nők családi szerepeikkel szembeállító valóságot teremt a kérdés, a válaszadók továbbra is inkább a családi szerepek betöltését tartják fontosabbnak.

Azt, hogy az átlagos női és férfi vélemények nem lépnek át a vízválasztó 3-as értéken, magyarázhatja az indikátorok megfogalmazása. A legtöbb ugyanis egyértelműen szembeállítja egymással a dolgozó női és a családi

feladatokért, gyereknevelésért felelős anyai szerepeket. Korábban már bemutattuk, hogy a magyar társadalom kitüntetetten fontos értékként kezeli a családot, és ez a norma magyarázhatja, hogy amikor egy kérdés szinte választásra kényszeríti a kérdezetteket a kétféle szerep fontosságának megítélésében, akkor átlagosan végül egy olyan szintre kerülnek a vélekedések, amelyek tulajdonképpen mindkét szerepet elismerik, de a családit egy kicsit jobban.

3. grafikon: A kétkeresős családmódel támogatását mérő index átlaga a vizsgált években nők és férfiak csoportján belül (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja)

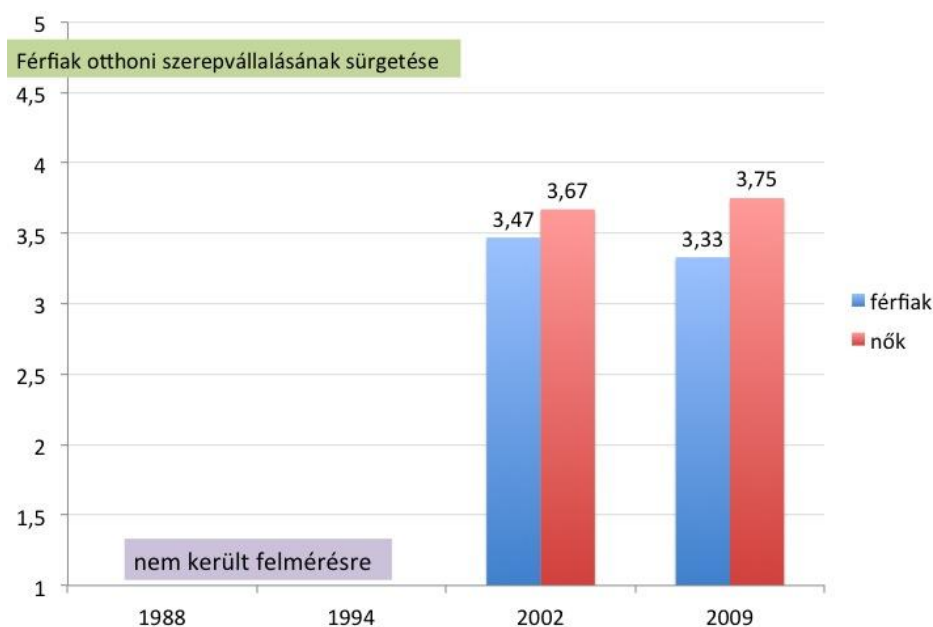

Forrás: ISSP 1988, 1994, 2002; Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A kétkeresős családmódelrel kapcsolatos vélekedések felmérése két kérdéssel történt. A grafikonon jól látható, hogy az átlagok a hosszú távú trendet figyelembe véve nagyon hasonlóan alakulnak az előző grafikonon látottakhoz képest. A két utolsó vizsgálatot tekintve elmondható, hogy nem látható komoly különbség sem a nők, sem a férfiak esetében az átlagos vélekedésekben: mindkét csoport mérsékeltén bizonyul támogatónak. Szintén új jelenség, hogy a korábbiaktól eltérően 2009-re immáron jelentősen lecsökkent nők és férfiak átlagos vélekedése között a különbség, s míg korábban a nők inkább egyetértettek a kétkeresős családi felállással, ez a

különbség a legutóbbi felmérésre már csökkent. Az abszolútértékét tekintve mérsékelt támogatói attitűd arra is utal, hogy a közvélekedés még nem teljesen hagyta a háta mögött azt a családeshményt, ahol a férfi a fő vagy egyetlen kenyérkereső, a nő pedig a családi feladatokért felelős.

4. grafikon: A férfiak otthoni szerepvállalásával kapcsolatos attitűdöket mérő index átlaga a vizsgált években nők és férfiak csoportján belül (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja)

Forrás: ISSP 2002; Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A férfiak otthoni szerepvállalásával kapcsolatos vélekedéseket csupán 2002-ben és 2009-ben mérték fel, így azokkal kapcsolatosan csak ezekből az évekből származó adatokkal rendelkezünk. Nem meglepő módon mindkét évre igaz, hogy a nők átlagosan jobban szorgalmazzák a férfiak gyereknevelésbe és háztartási munkákba való bekapcsolódását. Sőt, 2009-re ez a véleménykülönbség tovább nőtt, méghozzá a férfiak és a nők körében tapasztalható ellenkező irányú változásoknak köszönhetően: a férfiak mérsékeltebb, a nők erőteljesebb módon támogatják a férfiak otthoni szerepvállalását, mint korábban. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon az időmérleg-vizsgálatok milyen jellegű változásokat mutatnak nők és férfiak háztartási munkával és gyerekneveléssel kapcsolatos tevékenységekre fordított idejében, és ezek miként viszonyulnak ezek észleléséhez és az abból fakadó

attitűdökhöz, azok változásához. Vajon a nők fokozódó elégedetlensége annak az eredménye, hogy a férfiak kivonulni látszanak az említett területekről? Vagy épp ellenkezőleg: részvételük nőtt, de úgy tűnik, a nők szerint nem eléggé? A KSH 1999/2000 és 2009/2010-es időmérleg adatait szemlélve azt mondhatjuk, hogy a 15-74 évesek körében valamelyest növekedett a háztartási és ház körüli munkák végzésével töltött napi percek egy férfira jutó száma (65 percről 78 percre), míg a nők esetében lényegében nem változott (186 versus 183 perc) (KSH 2012, 107). A gyermekek gondozására, ellátására fordított idő viszont nem csak a férfiak (12 percről 18 percre), hanem a nők körében is növekedett (28 percről 41 percre). Míg azonban a legutóbbi mérés szerint a férfiak 70 százaléka végzett háztartási tevékenységet, ez az arány a nők esetében 93 százalék volt (KSH 2012, 108). Változások követésére ezen mérőszám esetében összességében nincs módunk, csupán tevékenységi kategóriánként, abból viszont azt láthatjuk, hogy a 2000-es években látványosan nőtt a férfiak bekapcsolódása a kreatív területként értelmezhető főzés, terítés, tálalás hármasába (29 százalékról 43 százalékra nőtt azon férfiak aránya, akik végezték ezt a tevékenységet, különösen figyelemre méltó a növekedés a 30 év felettiek, diplomások, nyugdíjasok és munkanélküliek körében), és ugyancsak nőtt a ház körüli munkákat végző férfiak aránya (20-ról 28 százalékra) (KSH 2012, 108). Úgy tűnik tehát, hogy a férfiak valóban nagyobb szerepet vállalnak az otthoni teendőkben, viszont az is jól látható az adatokból, hogy ezzel komolyabban nem igazán zárult a háztartási és gyereknevelési tevékenységekben látható nemek közötti olló.

Az attitűdökben látható változásokat tehát úgy értelmezhetjük, hogy a férfiak a fokozottabb részvételük okán úgy vélhetik, hogy kevésbé indokolt a még erőteljesebb bekapcsolódás, a női megkérdezettek viszont átlagosan ennek ellenére még inkább meg merik fogalmazni elvárásaikat a férfiakkal szemben.

Könnyen úgy érezhetjük, hogy ez a három index tulajdonképpen egy nagyobb dimenzió (a nemi szerepekről való gondolkodásnak) három alrészét jelenti. Ez azt a gondolatot implikálja, hogy az indexeknek egymással is logikus irányú kapcsolatban kell állniuk. Ha ezt a feltevést megvizsgáljuk, a három index közötti korrelációkat szemlélve érdekes kapcsolatokra bukkanhatunk. Az nem túl meglepő, hogy a női munkavállalással kapcsolatos

attitűdöket és a kétkeresős családmódel támogatását mérő indexek között mind 2002-ben, mind 2009-ben közepesen erős pozitív korreláció mutatkozott. Az viszont talán már érdekesebb, hogy a férfiak szerepvállalását sürgető attitűdöket mérő index a kétkeresős családmódellel való egyetértést mérő indexszel igen gyenge, pozitív előjelű összefüggést mutat, míg a női munkavállalással kapcsolatos attitűdöket mérő indexszel korrelálatlan a viszonya.¹¹⁵

42. táblázat: Az indexek közti Pearson-féle korrelációs együtthatók 2002-ben és 2009-ben

	Női munka index	Kétkeresős család index	Férfiak szerepvállalása a családi munkamegosztásban index
Női munka index			
2002	1	0,434***	0,008
2009	1	0,458***	0,014
Kétkeresős család index			
2002	0,434***	1	0,067*
2009	0,458***	1	0,125***
Férfiak szerepvállalása index			
2002	0,008	0,067*	1
2009	0,014	0,125***	1

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Ez egyben azzal kapcsolatban is elgondolkodásra késztet, hogy vajon a nők munkavállalását, valamint a kétkeresős családmódel támogatását pártolók valamiféle, a nemek közötti egyenlőségbe vetett hit vagy a hétköznapiak realitása okán (nevezetesen hogy anyagi szükség is a nők munkavállalása) értenek ezekkel jobban egyet. A női munkavállalást mérő indexet alkotó változók a dolgozó női szerepet a kisgyermeket gondozó, anyai szereppel utköztetik, így ebben az esetben inkább érvelhetünk úgy, hogy a változó nagy értéke a munka világán keresztüli emancipációt tartja fontosnak a nők számára. A kétkeresős családmódel támogatottságát mérő index esetében már vegyesebb a kép, itt mindkét felvázolt értelmezés szóba jöhet.

Előzetes felderítő elemzésünkben itt is alapvetően arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon láthatóak-e eltérések a különböző születési

¹¹⁵ Ez azt jelenti, hogy bár az említett három dimenzió nem különül el markánsan a válaszadók fejében, mégis kimutatható, hogy a női munkavállalással egyetértők között éppen úgy találhatunk olyanokat, akik szerint a férfiaknak nagyobb részt kellene vállalni a családi munkamegosztásban, mint azok között, akik a kétkeresős családmódellel elutasítják.

kohorszba tartozó nők és férfiak között abban, ahogyan a nemi szerepek különféle dimenzióban gondolkodnak.

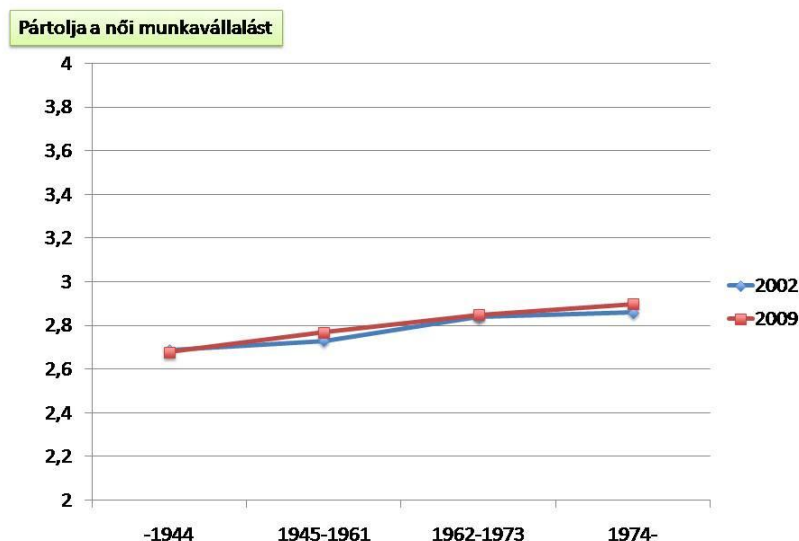
Először egy egyszerű kétutas ANOVA-elemzés segítségével vizsgáltuk azt meg, hogy férfiak és nők csoportján belül a három index mentén felvett átlagok miként alakulnak a különböző kohorszba tartozó megkérdezettek esetén. Látható-e valamifajta lineáris tendencia, illetve vajon ugyanúgy alakulnak-e ezek a tendenciák a férfiak és a nők esetében?

A női munkavállalással kapcsolatos attitűdöket mérő változót vizsgáló modell esetében mindkét évben igaz, hogy nincs szignifikáns interakciós hatás,¹¹⁶ vagyis a férfiak és a nők csoportján belül a kohorszok mentén a női munkavállalással kapcsolatos attitűdök átlagos értékei nem írnak le eltérő tendenciákat. Sőt ha a magyarázó változók önálló hatását vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a kérdezett neme egyik évben sem befolyásolta szignifikáns mértékben a női munkavállalással kapcsolatos attitűdök alakulását¹¹⁷, amin nem lepődhetünk meg, hiszen ezt már a 2. grafikon adatai alapján sejthettük. A kérdezett születési kohorsza viszont mindkét évben szignifikánsan hatott az említett attitűdökre, így most azt mutatjuk be, hogy miként.

¹¹⁶ 2002: F(2-Way Interactions)=2,185, p=0,088; 2009: F(2-Way Interactions)=0,666, p=0,573

¹¹⁷ 2002: F(neme)=3,494, p=0,062; 2009: F(neme)=0,361, p=0,548

5. grafikon: A nők munkavállalásának pártolását mérő index átlaga 2002-ben és 2009-ben a különböző születési kohorszokon belül (1: nem pártolja, 5: nagyon pártolja)

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Ahogy az ábrán is látható, mind 2002-ben, mind 2009-ben minél fiatalabb kohorsz felé mozdulunk el, átlagosan annál inkább találunk a női munkavállalást jobban támogató attitűdöket. Figyelembe kell azonban venni, hogy még a legfiatalabbak között mért átlagérték is csak alulról súrolja az abszolút értelemben vett közepes tartományt, vagyis összességében a fiatal közvélemény is csak hezitál, inkább kevésbé támogatja a női munkavállalást, főképp, ha az a nők hagyományos szerepeinek betöltésével áll szemben (gyereknevelés, háztartás vezetése). A grafikonból az is jól kivehető, hogy 2002 és 2009 között egyik kohorsz mentén sem történt drasztikus véleményváltozás a kérdés megítélésében, a vonalak gyakorlatilag egymást fedve haladnak. Ebből az is jól kivehető, hogy a különböző generációk tagjainak átlagos véleménye időben markánsan ugyanaz, és egymáshoz is meglehetősen közel esik. A különböző típusú gender rezsimekben eltöltött idő, úgy tűnik, érdemi eltéréseket nem okoz a nők munkavállalásának megítélésében. S bár a legfiatalabb kohorsz mutatja átlagosan a leginkább támogató attitűdöt, abszolút értékét tekintve indokoltnak látszik a retradicionizáció hipotézisét fenntartani.

A kétkeresős családmódel megítélésében már más képet kapunk. 2002-ben nem szignifikáns az interakció,¹¹⁸ viszont mind a kérdezett neme,¹¹⁹ mind pedig a születési kohorsza¹²⁰ szignifikánsan hatott az attitűdökre. 2002-ben a nők átlagosan valamivel jobban pártolták (3,59) a kétkeresős családmódellet, mint a férfiak (3,39), a különböző születési kohorszok mentén, férfiak és nők esetén egyaránt pedig szintén azt lehet látni, hogy minél fiatalabb kohorszt tekintünk, átlagosan annál inkább pártolják a kétkeresős családmódellet.

43. táblázat: A kétkeresős családmódel támogatását mérő index átlaga a születési kohorszok mentén, férfiak és nők esetében (1-től 5-ig terjedő skálán, 5: támogatja), 2002 (N=1018)

születési év	Összesen	Férfiak	Nők
-1944	3,34	3,21	3,41
1945-1961	3,52	3,41	3,64
1962-1973	3,58	3,45	3,70
1974-	3,61	3,51	3,74
Összesen	3,41	3,39	3,59

Forrás: ISSP 2002

2009-ben sem változott a helyzet, férfiak és nők esetében nincs eltérő mintázat abban, hogy kohorszokként hogyan alakulnak az átlagok.¹²¹ Szignifikáns különbség van¹²² viszont a férfiak és a nők átlagos vélekedése között (a nők valamivel jobban támogatják a kétkeresős családi módellet [3,45], mint a férfiak [3,36], vagyis megmaradt az olló a vélekedésekben. Célszerű ugyanakkor megemlíteni, hogy a nők véleménye átlagosan valamelyest tradicionálisabb lett a kérdésben, a csökkenés pedig globális, mindegyik kohorszban kimutatható¹²³. Ugyancsak szignifikáns a különbség születési kohorszok mentén¹²⁴.

¹¹⁸ F(2-Way Interactions)=0,046, p=0,987

¹¹⁹ F(neme)=15,786, p=0,000

¹²⁰ F(kohorsz)=7,996, p=0,000

¹²¹ F(2-Way Interactions)=1,818; p=0,142

¹²² F(neme)=4,892; p=0,027

¹²³ Ez azért is érdekes, mert a férfiak esetében egyedül az 1962-1973 között születettek esetében mutatkozik meg csökkenés, vagyis távoldás a kétkeresős családmódellettől.

¹²⁴ F(kohorsz)=8,336; p=0,000

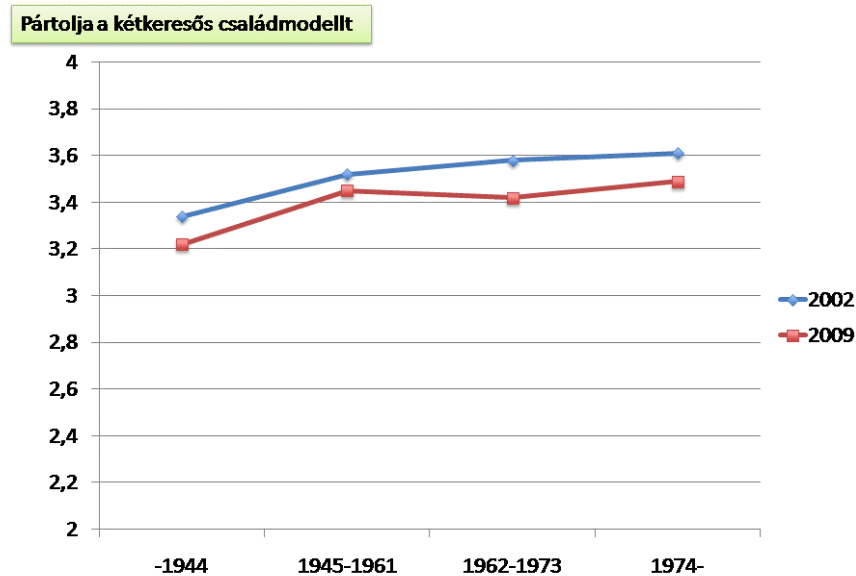
44. táblázat: A kétkeresős családmódel támogatását mérő index átlaga a születési kohorszok mentén, férfiak és nők esetében (1-től 5-ig terjedő skálán, 5: támogatja), 2009 (N=1483)

születési év	Összesen	Férfiak	Nők
-1944	3,22	3,20	3,24
1945-1961	3,45	3,40	3,50
1962-1973	3,42	3,27	3,57
1974-	3,49	3,47	3,52
Összesen	3,41	3,36	3,45

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Nem tagadjuk, az eddig látottak fényében, különösen az előző fejezetben bemutatott válság-diskurzus hatását tekintve nehéz magyarázatot találni a nők véleményének tradicionálisabb irányba való változására. A válság kapcsán már elmondtuk, hogy a nemek munkaerő-piaci különböző helyzetükből fakadóan először a férfiak érezték meg a negatív hatásokat, leginkább munkahelyvesztés formájában. Ebben a tekintetben érthető, hogy a férfiaknál miért csak a 1962-1973 között születettek esetében látható „tradicionálizálódás”, hiszen aktív korúként őket érinthették a leginkább az említett negatívumok. A női válaszadók komplett „tradicionálizálódása” a kétkeresős családmódel kérdésben egy olyan reakció lehet, amelyet az a helyzet szült, hogy az ő munkahelyeik és ezáltal jövedelemszerző tevékenységük biztosabbnak tűnt a családon belül, ami viszont a hagyományos nemi szerepektől eltérő felosztást tükröz, nem egyszerűen egyenlőbbé válást, hanem a szerepek felcserélődésének „veszélyét”. Míg az előző fejezetben látott itemek közül a második („Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban.”) a zéró összegű játékot a nemek között nem a családon belül, hanem általában a társadalmon belül vizionálta, addig itt a kétkeresős családdal kapcsolatos itemek már azon belül vizsgálták a helyzetet, és úgy tűnik, hogy ez tükröződik is valamelyest az attitűdök változásában. Fontos ugyanakkor utalni rá, hogy a vélemények abszolút értéküket tekintve még 2009-ben is a moderáltan, de a kétkeresős családmódel pártoló mezsgyén maradtak.

6. grafikon: A kétkeresős családmodell pártolását mérő index átlaga 2002-ben és 2009-ben a különböző születési kohorszokban (1: nem pártolja, 5: nagyon pártolja)

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A férfiak házimunkában, illetve gyereknevelésben való aktívabb részvételének igényét mérő változó ANOVA-modelljei sem 2002-ben,¹²⁵ sem 2009-ben¹²⁶ nem mutatnak szignifikáns interakciót a kérdezett neme és a születési kohorsz mentén, vagyis mindkét évben ugyanolyan hatással volt a kohorszba tartozás férfiak és nők esetében is a vélekedésekre.

Viszont csakúgy, mint az előző esetekben, mind a kérdezett neme, mind a születési kohorsza mentén láthatóak különbségek mindkét évben. Nem meglepő módon 2002-ben¹²⁷ és 2009-ben¹²⁸ is inkább a nők vélekedtek átlagosan úgy, hogy a férfiaknak nagyobb részt kellene vállalniuk a gyermekgondozási és háztartási teendőkből, sőt 2009-re még nőtt is a vélemények közti különbség.

¹²⁵ F(2-Way Interactions)=1,288; p=0,277

¹²⁶ F(2-Way Interactions)=0,145; p=0,933

¹²⁷ F(neme)=13,185; p=0,000

¹²⁸ F(neme)=68,687; p=0,000

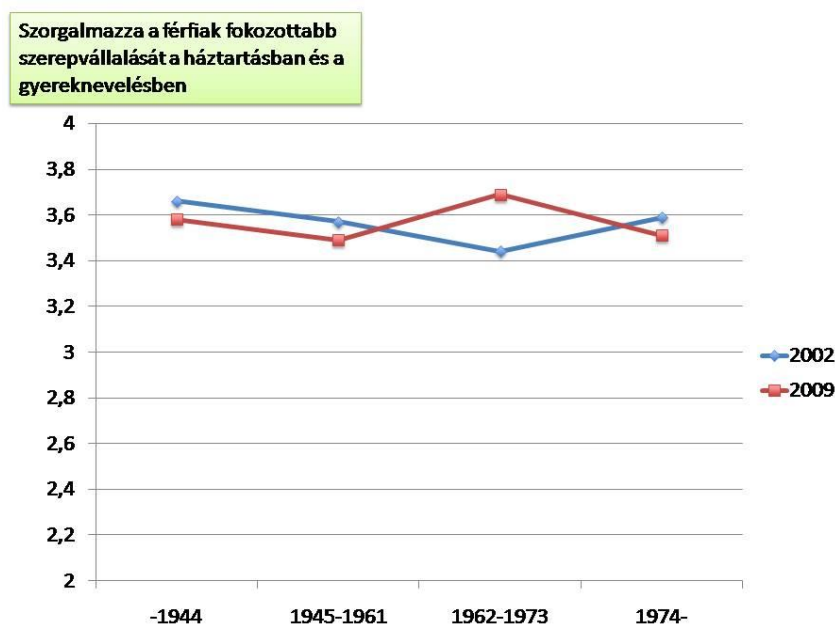
45. táblázat: A férfiak gyermekgondozási és háztartási feladatokban való részvételének fokozását szorgalmazó attitűdöket mérő index átlaga nemek szerint (1-től 5-ig terjedő skálán, 5: támogatja), 2002 (N=1003) és 2009 (N=1474)

	2002	2009
Férfiak	3,47	3,33
Nők	3,67	3,75

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A születési kohorszok szerint 2002-ben és 2009-ben másként alakulnak az átlagok.¹²⁹ Egyik évben sincs lineáris tendencia, az interakcióért pedig az 1962-1973 között születettek tehetők „felelőssé”. Míg ugyanis 2002-ben átlagosan ez a korosztály szorgalmazta legkevésbé a férfiak fokozottabb szerepvállalását, addig 2009-ben már ők tűnnek a leginkább elégedetlennek.

7. grafikon: A férfiak fokozottabb szerepvállalásának szorgalmazását mérő index átlaga 2002-ben és 2009-ben a különböző születési kohorszokban, (1: nem támogatja, 5: nagyon támogatja)

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Ezért a változásért pedig főként a női válaszadók a „felelősek”, 2002-ről 2009-re ugyanis az 1962-1973 között született nők esetében 3,45-ről 3,9-re nőtt az egyetért azzal, hogy a férfiaknak több részt kellene az otthoni

¹²⁹ F(2-Way Interactions)=4,245; p=0,005

feladatokból vállalniuk, miközben a férfiak esetében lényegében nem változott az átlag (3,42 versus 3,47). Ez a női korosztály tehát igencsak hiányát érezte a férfiak aktívabb otthoni részvételének. Az időmérleg adatok segítik megmagyarázni a látottakat: hiába nőtt a vizsgált korosztályba tartozó egy férfira jutó háztartási tevékenységekre fordított napi percmennyiség 63 percről 83 percre (a nők esetében 206-ról 196-ra mérséklődött egy kevéssel), ha 2009/2010-ben a 40-49 éves férfiak 72 százaléka végzett ilyen tevékenységet, míg az ugyanilyen korú nők 96 százaléka (KSH 2012, 128-133). Ráadásul nem csak a tevékenységet végzők arányában, hanem a házimunkát végzők esetében a ráfordított időben is nagy különbség látszik: a házi- vagy ház körüli munkát végző 40-49 éves férfiak átlagosan napi 116, a nők 204 percet töltenek ezzel. Ha az idősebb korosztályokat nézzük, mindenhol jobban nőtt 10 év alatt a férfiak házimunkával töltött átlagos ideje, és a 2010-ben 40-49 évesek átlagosan kevesebb percet töltenek ilyen tevékenységekkel naponta, mint az idősebb férfitársaik. Ez az a korosztály, amelynek a munkaerő-piaci aktivitása a legmagasabb, idejüket is inkább ott kamatoztatják, emiatt viszont az otthoni feladatok nagyobb hányada hárul a szintén nagy arányban ugyancsak dolgozó nőkre, akik, ahogy láthattuk, hangot is adnak az elégedetlenségüknek.

A férfiak fokozottabb szerepvállalásának kérdése tehát, úgy tűnik, több okból is eltér a női munkavállalás megítélésétől és a kétkeresős családdal kapcsolatos vélekedésektől. Ez az a kérdés, amelyben nők és férfiak véleménye leginkább eltér egymástól, ráadásul a véleményeik távolodni látszanak a vizsgált időszakban. A születési kohorszok mentén pedig nem a jól kiszámítható tendenciák érvényesülnek. Igaz: az például, hogy a legidősebb kohorsz tagjai meglehetősen szorgalmazzák a férfiak fokozottabb szerepvállalását, az idősebbekre általánosan jellemzőnek mondható normatívabb gondolkodásnak is köszönhető.

Az iskolai végzettség csupán a női munkavállalással, valamint a kétkeresős családdal kapcsolatos vélekedéseket befolyásolta a vizsgált években (ráadásul a várt módon: a magasabb iskolai végzettségűek jobban egyetértenek, jobban támogatják, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek), a férfiak otthoni szerepvállalásának megítélésére viszont nem volt hatással. Úgy tűnik tehát, hogy ez egy olyan kérdés, melyről a vélemények a különböző iskolai végzettségűek (különböző státusúak) között is hasonlóak.

4.6.3 Az otthoni munkamegosztással kapcsolatos indexek elemzése komplex módszerekkel

Ezek után arra keressük a választ lineáris regressziós modellek segítségével, hogy a férfiak és nők vélekedése közti potenciális, illetve az imént is kimutatott eltérés (ahol láttunk erre példát) a férfiak és nők eltérő „élményanyagának” köszönhető, amelyet a magyar társadalomban nőként és férfiként való életük megélése során szereznek, vagy inkább arról lehet szó, hogy a két csoport némileg különböző korösszetétele, iskolázottsága, a települési lejtőn való elhelyezkedése, gazdasági aktivitása, családi állapota, kisgyermekének száma okozza-e, hogy másként vélekednek a kíváncsú a férfi-női szerepekről.

Ugyanezt a kérdést tesszük fel a kohorszok véleményeinek különbségével kapcsolatosan is. Ahogyan a korábbiakban megszokhattuk, különböző modelleket futtatunk. Az alapmodellben a kérdezett nemének, születési kohorszának,¹³⁰ a lakóhely településtípusának, az iskolai végzettségnek, valamint a kutatás évének hatását mérjük. Egy második modellben ezekhez a változókhoz bevonjuk a kérdezett gazdasági aktivitását, társsal való rendelkezését, a 10 éven aluli gyermekek számát, illetve hogy a kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves korában, vagyis megfigyelhetővé válhat a szocializáció hatása. Így azt is figyelemmel tudjuk követni, hogy utóbbi változók belépése a modellbe hogyan változtatja a már korábban a modellben szereplők hatását.¹³¹

A következő táblázatban közöljük indexenként az egyes magyarázó változókhoz tartozó standardizált lineáris regressziós együtthatókat (bétákat), valamint jelezzük a hozzájuk tartozó t-próba szignifikanciákat.

¹³⁰ Felmerülhet a kérdés, hogy lineáris regressziós modell használatának ellenére miért van szükség a kategorizált születési kohorszok használatára az eredeti születési évet mérő változó helyett. A kohorszok kialakításánál az az elv vezetett minket, hogy akik egy kohorszba kerültek, hasonló „élményanyagokkal” rendelkeznek a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos diskurzusokat tekintve, ezért indokolt most őket is egységesen kezelni.

¹³¹ Fontos itt is megemlítenünk, hogy a már szokásosnak nevezhető módon itt is kezeltük azt, hogy 2002-ben és 2009-ben nem ugyanannyi megkérdezettünk volt, vagyis egy olyan súlyt alkalmaztunk, ami egyenlővé teszi a két évben az elemszámokat.

46. táblázat: Az indexeket magyarázó lineáris regresszió elemzések, béta együtthatók és t-próba szignifikanciák

	Nők munkavállalása index		Kétkeresős család index		Férfiak szerepvállalása index	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.
Nem	-0,021	-0,018	0,105***	0,119***	0,161***	0,160***
Születési kohorsz	0,067**	0,041	0,094***	0,123***	-0,012	-0,010
Iskolai végzettség	0,180***	0,165***	0,145***	0,126***	-0,004	0,007
Településtípus	0,123***	0,113***	0,076**	0,065**	0,050*	0,042
Kutatás éve	0,015	-0,003	-0,073**	-0,094***	-0,013	-0,010
Aktív-e?		0,038		0,048		-0,034
Van-e társa?		-0,033		-0,003		-0,041
Anyja dolgozott-e?		0,062**		-0,006		0,013
10 éven aluli gyerekek száma		-0,041		-0,112***		-0,008
F-érték	30,846	17,792	24,697	16,832	12,238	7,624
df	5	9	5	9	5	9
p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Adj. R ²	0,068	0,073	0,055	0,069	0,027	0,030
N	2030	1921	2027	1918	2006	1897

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Összességében elmondhatjuk, hogy a klasszikus szocio-demográfiai, illetve a kibővített magyarázó változókkal sem sikerült a vélekedések sokféleségének túlságosan nagy részét megmagyarázni. A nők munkavállalásának megítélésére a kérdezett nemének nincs hatása, ezen az előzmények ismeretében nem lepődhetünk meg. A születési kohorszok közti kezdeti különbségek azonban eltűnnek, ez pedig annak a változónak köszönhető, ami azt méri, hogy a kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves korában. Úgy tűnhetett, hogy a fiatalabbak (férfiak és nők egyaránt) jobban elfogadják a nők munkavállalását, ez azonban inkább a látott minták meglétének köszönhető. Míg a legidősebb kohorszba tartozók között 10 megkérdezettből négynek, a fiatalabb kohorszok tagjai között 10-ből nyolcnak dolgozott az anyja a kérdezett 14 éves korában, a fiatalabbak ennek köszönhetően tűntek elfogadóbbnak. Ez egyúttal felhívja a figyelmünket a szocializáció hatására is: a fizetett munkát végző anya hajlamosít a nők munkavállalásának elfogadására, támogatására. Ugyanez mondható el a magasabb iskolai végzettségről, valamint a nagyobb településen élésről.

A kétkeresős családmódellem kérdésében már a különböző szocio-demográfiai és egyéb változók hatásának kiszűrése után is kirajzolódik a nők és férfiak közti véleménykülönbség: előbbieket átlagosan jobban támogatják, mint az utóbbiak. Ugyanez igaz ismét a magasabb iskolai végzettségű,

nagyobb településen élő kérdezettek. 2002-ről 2009-re viszont szignifikánsan csökkent a kétkeresős családmoddal támogatottsága. A 10 éven aluli kisgyerekek számának növekedésével szintén átlagosan egyre kevésbé támogatják a kétkeresős családmoddal ötletét a megkérdezettek. Itt nem felejtethjük el, hogy milyen alacsony szinten van, és a vizsgált időszak alatt is ott volt a kisgyerekes nők foglalkoztatási rátája. A kisgyerekek számának növekedése drasztikusan rontja ezt a mutatót, és úgy tűnik, hogy ehhez a vélekedések is idomulnak.

A férfiak fokozottabb háztartási és gyereknevelési szerepvállalásának sürgetését mérő index esetében csupán a kérdezett neme mentén látható különbség: a nők átlagosan jobban támogatnák a férfiak részvételét az ilyen jellegű feladatokban, mint a férfiak.

A bővített modelleket lefuttattuk a különböző születési kohorszokra, mivel kíváncsiak voltunk arra, hogy az azonos kohorszba tartozó nők és férfiak véleménye eltérő-e a vizsgált kérdésekben. Röviden azt válaszolhatjuk, hogy többnyire igen.

47. táblázat: A kérdezett neme változóhoz tartozó béta együtthatók és t-próba szignifikanciák, kohorszokként

	-1944	1945-1961	1962-1973	1974-
Nők munkavállalása index	-0,016	0,008	-0,079	-0,009
Kétkeresős család index	0,118*	0,122**	0,178***	0,118*
Férfiak szerepvállalása index	0,185***	0,123**	0,131**	0,222***

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A nők munkavállalásának megítélésében egyik kohorszban sincs eltérés férfiak és nők között, a kétkeresős család támogatása, valamint a férfiak fokozottabb részvételének szorgalmazása minden kohorsz esetében átlagosan inkább a nőkre volt jellemző. S bár úgy tűnik, hogy a véleménykülönbségek intenzitásában, a nemek közti véleménykülönbségben kohorszokként van eltérés (van, ahol nagyobbak, van, ahol kisebbek a béta értékek „szemre”), a regressziós együtthatók közti különbségek nem szignifikánsak, így ilyen jellegű megállapításokat nem tehetünk.

Felmerül ugyanakkor a kérdés: a nemrég látott összefüggések vajon ugyanúgy jellemzőek-e nőkön és férfiakon belül.¹³² A válaszuk erre az, hogy nem teljesen.

48. táblázat: Az indexeket magyarázó lineáris regresszió elemzések, nemenként, béta együtthatók és t-próba szignifikanciák

	Női munkavállalás index		Kétkeresős család index		Férfiak szerepvállalása index	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Születési kohorsz	0,063	0,007	0,115**	0,097*	0,008	0,015
Iskolai végzettség	0,136***	0,174***	0,078*	0,150***	0,024	-0,015
Településtípus	0,108**	0,111**	0,061	0,057	0,069	0,023
Kutatás éve	-0,020	0,037	-0,050	-0,109**	-0,069*	0,024
Aktív-e?	0,011	0,037	0,018	0,056	-0,077	-0,029
Van-e társa, aki aktív?	0,053	-0,127	0,089*	-0,009	0,104*	-0,117*
Van-e társa, aki inaktív?	-0,071	-0,049	-0,084*	-0,008	-0,004	-0,086*
Anyja dolgozott-e?	0,043	0,078*	-0,039	0,015	-0,015	0,031
10 éven aluli gyerekek száma	-0,041	-0,030	-0,126**	-0,075*	-0,010	-0,007
F-érték	7,658	10,491	7,485	8,736	2,323	2,148
df	9	9	9	9	9	9
p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,014	0,023
Adj. R ²	0,065	0,078	0,063	0,065	0,014	0,010
N	869	1005	869	1005	869	1005

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A dolgozó anya mintaképe például csak a nők esetében okozza a női munkavállalás fokozottabb elfogadását, a férfiak esetében viszont nem.¹³³ A kétkeresős családmódel elfogadása mind a férfiak, mind a nők esetében a fiatalabb kohorszokra átlagosan jobban jellemző. Érdekes azonban észrevenni, hogy a férfiak esetében a fizetett munkát végző társ növeli, a fizetett munkát nem végző társ pedig csökkenti a kétkeresős családmódel támogatottságát, vagyis a vélekedések igazodnak a megélt élethelyzethez. Ezt azért fontos kiemelni, mert ha a munkaerőpiacról kiszorul vagy kilép egy nő, akkor az oda való visszalépését ezek szerint akár a társa vélekedései is befolyásolhatják. Hasonló hatást a nőknél nem figyelhetünk meg. Abban viszont mindkét nem megegyezik, hogy a kisgyerekek számának növekedésével csökken a kétkeresős családmódel támogatottsága. A nők

¹³² Az eredeti modellekhez képest egyetlen változtatást eszközöltünk csupán a változóknak: különbséget tettünk dummy változó formájában abban, ha valakinek van társa, aki fizetett munkát végez (aktív), illetve nem végez fizetett munkát (inaktív).

¹³³ Sőt, önmagában nem is oltja ki a születési kohorsz hatását, csupán gyengíti. Ugyancsak gyengíti ezt a hatást az inaktív társ megléte, és ez a plusz gyengítés elég ahhoz, hogy végül önállóan egyik nevezett változó se tudjon hatást kifejteni a női munkavállalással kapcsolatos attitűdökre.

esetében jól látszik, hogy a 2002-ről 2009-re történő, korábban igen nehezen magyarázott véleményváltozás akkor is szignifikáns, ha a modellben szereplő változókat kontroll alatt tartjuk, vagyis rajtuk kívül álló faktorokban keresendők az okok. Itt felidéznénk a korábban adott magyarázatunkat, melynek némiképp ellentmond, hogy a nők esetében nincs hatással a vélekedésekre az, ha a kérdezett társa inaktív.

A férfiak szerepvállalásának sürgetését mérő index nemenként szeparáltan futtatott modellje felfedi előttünk, hogy az említett attitűdök állandósága látszólagos: a férfiak 2002-ről 2009-re valamelyest visszafogták „lelkesedésüket” az otthoni teendőkben való aktívabb részvétellel kapcsolatban. Ellentétes irányba hat viszont a fizetett munkát végző társsal való rendelkezés: azok a férfiak, akiknek a társa dolgozik, átlagosan jobban szorgalmazzák, hogy a férfiak az eddigiekhez képest jobban vegyék ki a részüket az otthoni teendőkből. A nőknél viszont a választóvonal a társsal rendelkezők és nem rendelkezők között van: előbbieket kevésbé, utóbbiak jobban szorgalmazzák a férfiak részvételét az otthoni teendőkben.

A férfiak esetében látott hatásra magyarázat lehet, hogy ezek a férfiak szemtanúi annak, hogy a napi keresőtevékenység mellett milyen megterhelő a második, harmadik műszakot is vinnie a nőknek, így arra ösztönzik férfitársaikat, hogy a fokozottabb közreműködéssel vállaljanak át ezekből a terhekből. Azok a nők viszont, akiknek a társuk dolgozik, talán felmentést is adnak a férfiak számára az alól, hogy többet vállaljanak be az otthoni feladatokból. És úgy tűnik, ez a felmentés még akkor is jár nekik, ha nem végeznek keresőtevékenységet. A nők esetében tehát inkább a társsal való rendelkezés/nem rendelkezés mentén van különbség: akiknek nincs társuk, nagyobb igényeket fogalmaznak meg a férfiak otthoni szerepvállalásával kapcsolatban. Ez nem mond ellent a korábban az időmérleg-vizsgálatok alapján adott kohorszok közti változások magyarázatának, hiszen az ott vizsgált kohorsz női tagjainak körülbelül az ötöde tartozik az elváltak közé a 2011-es népszámlálási adatok alapján.

A kétkeresős családmoddellel és a férfiak otthoni szerepvállalásával kapcsolatos nézeteket mérő indexeket megvizsgáltuk külön a társakkal rendelkezők körében. Ez ugyanis lehetőséget adott arra, hogy olyan további magyarázó változókat vonjunk be az elemzésbe, és vizsgáljuk meg az

indexekre kifejtett hatásukat, melyeket korábban nem volt módunk, mert csak azoknak tették fel kérdésként, akik házas- vagy élettárssal rendelkeznek.

Az egyik ilyen változó a párok közti fizetéskülönbségre kérdez rá, és egy skála segítségével kéri arra a kérdezettet, hogy mondja meg, kettejük közül ki keres többet (a változó nagy értéke szerint a nő keres sokkal többet, illetve csak neki van jövedelme). Ugyancsak bevonjuk a társ iskolai végzettségét mérő változót. A férfiak szerepvállalását mérő változó vizsgálatakor bevonjuk továbbá a házimunka megosztásának szubjektív igazságosságát mérő változót (nagy értéke azt jelenti, hogy a kérdezettre az igazságosnál sokkal kevesebb jut), valamint egy másik mutatót is, ami azt méri, hogy a kérdezett érzése szerint mekkora a különbség az általa és a társa által végzett házimunkával töltött időben.¹³⁴

¹³⁴ Ezt eredetileg két külön kérdéssel mérték: a kérdezettnek becslést kellett adnia arról, hogy hetente körülbelül hány órát tölt házimunkával, majd azt is meg kellett becsülnie, hogy a társa mennyit. Itt azt fontos megemlítenünk, hogy a 2009-es becsléseket figyelembe véve a férfiak és a nők is kissé felülbecsülték (átlagosan 2 órával) a férfiak heti háztartási munkával töltött idejét (a KSH 2009/2010-es időmérleg vizsgálat adatállományának a társsal rendelkezők almintáján mért, a saját háztartás ellátását és ház körüli munkákat jelentő tevékenységekre fordított időt figyelembe véve). A nők a saját tevékenységüket átlagosan 3 órával becsülték alá, míg a férfiak a nőket átlagosan 1 órával fölé. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a becslések többé-kevésbé reális képet adnak. A férfiak szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök elemzésekor fontos azt is megemlíteni, hogy kissé torzítunk akkor, amikor csak a háztartási munkákra fordított időt, illetve annak igazságos megosztását vesszük figyelembe a magyarázó változók között, hiszen úgy lenne jó, ha ugyanezt a gyerekneveléssel kapcsolatban is megtehetnénk. Erre vonatkozóan azonban nincsen kérdés az elemzett kutatásokban, ráadásul ha lenne, az tovább csökkentené az elemezhető esetek számát.

49. táblázat: A kétkeresős családmoddelt és a férfiak szerepvállalásának szorgalmazását mérő indexeket magyarázó bővített lineáris regresszió elemzések, nemenként, béta együtthatók és t-próba szignifikanciák (csak azok között, akiknek van társa)

	Női munkavállalás index		Kétkeresős család index		Férfiak szerepvállalása index	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Születési kohorsz	0,011	-0,106	0,005	-0,081	0,005	0,017
Iskolai végzettség	0,059	0,168**	0,025	0,175**	0,014	0,063
Településtípus	0,101*	0,179	0,012	0,043	0,062	0,006
Kutatás éve	-0,004	0,078	-0,038	-0,036	-0,105*	-0,002
Aktív-e?	0,044	0,110*	0,061	0,080	-0,156*	-0,084
Van-e társa, aki aktív?	0,108*	0,048	0,132*	0,059	0,149**	0,001
Anyja dolgozott-e?	0,003	0,052	-0,076	-0,007	-0,005	0,029
10 éven aluli gyerekek száma	-0,044	0,060	-0,099*	-0,017	0,025	-0,039
Házas- vagy élettárs iskolai végzettsége	0,068	0,051	0,138*	0,037	0,053	-0,079
Ki keres többet a kapcsolatban? (+: nő)	0,060	0,045	0,130**	0,017	-0,002	-0,034
Hogyan osztják meg a házimunkát? (+: az igazságosnál többet végez)					0,026	0,234***
Mennyivel több vagy kevesebb időt tölt házimunkával, mint a társa?					-0,063	-0,018
F-érték	4,151	8,988	6,455	4,339	2,056	2,702
df	10	10	10	10	12	12
p	0,000	0,000	0,000	0,000	0,019	0,002
Adj. R ²	0,056	0,131	0,093	0,059	0,026	0,040
N	534	531	534	530	480	489

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A női munkavállalás esetében azt láthatjuk, hogy mind a férfiaknál, mind a nőknél, ha a pár női tagja foglalkoztatott, vagy egyéb módon, de pénzkereső tevékenységet végez, az a női munkavállalás elfogadásának irányába mozdítja a vélekedéseket.

A kétkeresős családmoddelt támogatását a férfiak esetében a már ismert tényezők (pénzkereső tevékenységet végző társ, minél kevesebb 10 éven aluli gyerek) mellett az is valószínűsíti, ha a társnak minél magasabb az iskolai végzettsége, illetve ha a nő minél többet keres a kapcsolatban. Úgy tűnik tehát, hogy a férfiak hajlamosabbak gazdasági alapokon szemlélni a kétkeresős családmoddelt, és annál jobban támogatják, minél több hasznuk származik a társuknak a munkavégzésből, és nekik a bevételből.

Erre vonatkozóan hasonló eredményekre jutott H. Sas Judit, aki a 1970-es évek közepén végzett kutatásaiban azt találta, hogy minél magasabb beosztású (munkajellegcsoportú) a nő, annál elégedettebb a munkájával, és férje (ha van) annál jobban támogatja azt, hogy a felesége dolgozik. H. Sas Judit szerint a jelenség magyarázata az, hogy a magasabb pozícióval járó több

fizetés és ezzel a lehetőségek bővülése mintegy „meggyőzi” a férfiakat arról, hogy érdemes minél magasabb pozíciók elérésére ösztönözni a nőket (H. Sas 1984, 111).

Itt fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a pár kereseti viszonyainak nincs hatása a női munka megítélésére, vagyis ez egy újabb jele annak, hogy a kétkeresős családmoddllról, annak hasznosságáról inkább anyagi értelemben gondolkodnak a férfiak, semmint valamifajta egyenjogúsági keretben. A női munkavállalás esetében a kérdések az anyasággal állították szembe a női munkavállalást, vagyis annak támogatása úgy értelmezhető, hogy a családon belüli szerepek ellátásában nem okoz kárt, de nem kérdőjeleződik meg az, hogy utóbbiakat a nőknek kell mindig ellátniuk.

A nők esetében viszont egyik bevezetett változó sem okoz szignifikáns hatást a kétkeresős családmoddll támogatottságára, úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség befolyásoló ereje mellett más változó nem tud labdába rúgni. Az is ezt bizonyítja, hogy ha a két újonnan bevezetett változó hatását a többitől függetlenül vizsgáljuk meg a nők esetében, az látszik, hogy a magasabb iskolai végzettségű társakkal rendelkezők jobban támogatják a kétkeresős családmoddllt, ez a hatás azonban teljesen legyengül a női kértzett iskolai végzettségének hatására: a férfi társ magasabb iskolai végzettsége azért okozza látszólag a kétkeresős családmoddll támogatását a nők esetében, mert a magasabb iskolai végzettségű nőknek magasabb iskolai végzettségű társuk van.

A férfiak fokozottabb otthoni és gyereknevelési feladatokban való részvételéről vallott nézeteket az összes érvényesen válaszoló nő esetében, ahogyan azt korábban láthattuk, szinte csak a társsal való rendelkezés határozta meg: akinek van társa, azok kevésbé szorgalmazták a nagyobb szerepvállalást, mint azok, akiknek nincsen. Emiatt nem is lepődhetünk meg túlságosan azon, hogy a társsal rendelkező nők körében futtatott elemzés gyakorlatilag egyetlen már korábban is szereplő változó hatását sem mutatja, befolyásoló erővel bír viszont a háztartási munkamegosztás igazságosságának szubjektív érzete: azok a társsal rendelkező nők, akik úgy érzik, hogy az igazságosnál több házimunkát végeznek a társuknál, átlagosan jobban pártolják a férfiak nagyobb fokú részvételét az otthoni teendők elvégzésében.

Az igazságosságérzetet pedig befolyásolja a „tényleges” megosztás. Ahogy jeleztük, indokolt az idézőjel használata, mert a kérdezettek szubjektív becslései, amelyeket arra adtak, hogy mennyi időt töltenek ők és társaik házimunkával, a KSH időmérleg felvétele alapján picit pontatlan, de a tendenciákat jól jelzi. Minél nagyobb a különbség a nő javára a háztartási munka végzését tekintve, a nők annál igazságtalanabbnak látják a megosztását, és ez a hatás még azután is fennáll, sőt erősödik, hogy a szocio-demográfiai változók hatását kiszűrjük.¹³⁵

Az pedig, hogy ez a házimunkaóra-különbözet önmagában nem okoz szignifikáns hatást a férfiak szerepvállalásával kapcsolatos nézetekre, csupán az igazságérzeten keresztül, igen beszédes: ha valakinek nincs gondja az egyenlőtlen munkamegosztással, az igényét sem fogja kifejezni a társának, hogy vegye ki ő is a részét belőle.

Ugyancsak érdekes eredmény, hogy azok a férfiak, akik nem dolgoznak, szignifikánsan kevésbé tartják sürgetőnek a férfiak otthoni szerepvállalását. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy az inaktív férfiak több házimunkát vállalnak. Mind az általunk elemzett, a kérdezettek általi becslésen alapuló adatok, mind pedig a 2009-es KSH időmérleg adatok szerint a társsal élő gazdaságilag inaktív férfiak valóban átlagosan több percet töltenek el egy nap a saját háztartás ellátásával kapcsolatos tevékenységgel,¹³⁶ mint aktív társaik. Az is jól látszik, hogy a dolgozó társsal rendelkező férfiak átlagosan inkább gondolják úgy, hogy a férfiaknak fokozottabb szerepvállalása szükséges az otthoni tevékenységekben. Nem meglepő, ha eláruljuk, hogy a fizetett munkát nem végző nők átlagosan hosszabb időt áldoznak a házimunkára, mint a munkabérért dolgozó társaik,¹³⁷ vagyis arról lehet szó, hogy az inaktív nők társai azt látják, hogy a társuk elbír (időben, fizikálisan) a háztartási

¹³⁵ A házimunkaórák különbségét mérő változóhoz tartozó béta értéke 0,339 ($p=0,000$).

¹³⁶ Ez a tradicionálisan „nőinek” minősített tevékenységek és a ház körüli munkák esetében is így volt. A társsal rendelkező, aktív férfiak átlagosan 68, az inaktív férfiak átlagosan 115 percet töltenek a saját háztartás ellátásával kapcsolatos tevékenységekkel (forrás: KSH időmérleg adatbázis, saját számítás).

¹³⁷ A 2009-es KSH időmérleg adatok szerint a társsal rendelkező aktív nők 177, az inaktív nők 259 percet töltenek naponta háztartási munkával. Hasonló arányt találunk az általunk elemzett adatbázisban is a társsal rendelkező aktív és inaktív nők saját becslései mentén (forrás: KSH időmérleg adatbázis, saját számítás).

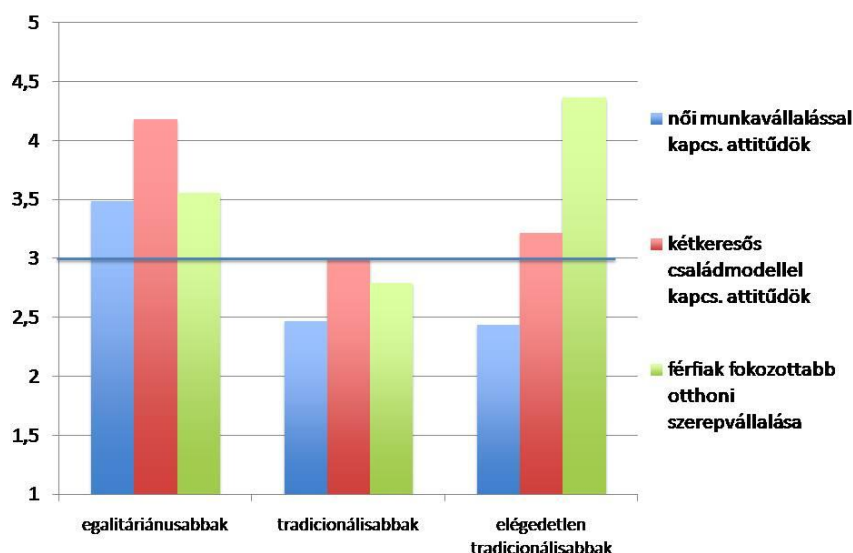
feladatokkal, nekik, vagy általában a férfiaknak már ennél jobban szerepet vállalni nem is kell.

4.6.4 A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések mentén kirajzolódó klaszterek

Összegzőképpen arra vállalkoztunk, hogy a három indexből klaszterelemzéssel megpróbáljunk különböző véleménycsoportokat elkülöníteni a vizsgált években. Bár kísérleteztünk azzal, hogy az előző fejezetekben látható klaszterekkel rokoníthatóan itt is négy klasztert találjunk, annak köszönhetően, hogy itt alapvetően más jellegű és tartalmú változókkal igyekeztünk felmérni a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket, végül egy háromklaszteres verziót fogadtunk el.

A klaszterképző változókat standardizálva vontuk az elemzésbe, ezzel kezelve a változónkénti szórások egyenlőtlenségét.¹³⁸

8. grafikon: A klaszterképző indexek átlagai a nemi szerepekkel kapcsolatos véleményklasztereken belül

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

¹³⁸ Ennek kezelésére azért volt szükség, mert a klaszterképző változók szórásai nem voltak egyenlők, így a nagyobb szórású változó indokolatlanul jobban tudta volna rányomni a bélyegét a végső klaszterstruktúrára. A klaszterképző változókhoz tartozó F-értékek minimuma így 673,485 lett, maximuma pedig 989,136.

Az első csoportba tartozókat *egalitáriánusabbak* nevezzük, mert a többi csoportba tartozókhoz képest ők azok, akik átlagosan jobban (a legjobban) pártolják a nők, illetve a (kisgyerekes) anyák munkavállalását, kiemelkedően támogatják a kétkeresős családmodellt, és szintén inkább szorgalmazzák a férfiak fokozottabb otthoni szerepvállalását.

A második csoportba tartozókat *tradicionálisabb attitűdűek*nek nevezhetjük, hiszen kevésbé támogatják a nők, valamint az anyák munkavállalását, közepesen tartják követendőnek a kétkeresős családmodellt, és nem gondolják úgy, hogy a férfiaknak a háztartási munkákban és a gyereknevelésben az eddigieknél nagyobb szerepet kellene vállalniuk.

Ehhez a csoporthoz képest a harmadik csoport, az *elégedetlen tradicionálisabbak* csupán abban tér el, hogy kiemelkedően pártolják és szorgalmazzák a férfiak fokozottabb részvételét az otthoni feladatokat illetően, egyébként a nemi szerepekkel kapcsolatosan hagyományosabb nézeteket képviselnek.

Már az átlagok alakulásából is látszódott, hogy szignifikáns különbségek nem fedezhetők fel 2002 és 2009 között a vélekedésekben¹³⁹, és ezt visszaigazolja az is, ha megnézzük, hogy az egyes klaszterek mekkora hányadát tették ki a mintának a két évben.

50. táblázat: A minták megoszlása a nemi szerepekkel kapcsolatos klaszterek mentén, % (érvényesen válaszolók, 2002 és 2009)

	2002	2009
Tradicionálisabbak	33,2	34,8
Elégedetlen tradicionálisabbak	33,9	32,7
Egalitáriánusabbak	32,9	32,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Nők és férfiak vélekedése között mindkét évben gyenge különbség látható, ami 2009-re egy picit tovább nőtt, de ez nem annak köszönhető, hogy az egyenlőségpártibb vélekedéseik változtak volna, hanem a tradicionálisabbak és az elégedetlen tradicionálisabbak női és férfi csoportjain belüli arányaiban nőtt valamelyest a távolság.

¹³⁹ Khí-négyzet = 0,722, $p=0,697 > 0,05$

A többváltozós elemzésben referenciacsoportként ismét a tradicionális attitűdűek csoportját választjuk, és az eredményeket összefoglaló táblázatban, melyben az egyes esélyhányadosokat és az azokhoz tartozó szignifikanciát tüntetjük fel, az összes érvényes megkérdezettre futtatott modell mellett a külön a férfiak és külön a nők csoportját elemző modellek eredményeit is bemutatva.

51. táblázat: A családon belüli munkamegosztással kapcsolatos attitűdcsoportok elemző modellje, multinomiális logisztikus regresszió, esélyhányadosok és szignifikancia

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciakateg.: tradicionálisabbak)	ELÉGEDETLEN TRADICIONÁLISAK			EGYENLŐSÉGPÁRTIBBAK		
	teljes	férfiak	nők	teljes	férfiak	nők
NEME (férfiak)	1,61***			1,46**		
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)						
1945-1961	0,92	1,21	0,77	0,80	0,73	0,80
1962-1973	0,81	1,24	0,62	1,12	1,19	1,05
1974-	0,82	1,08	0,79	0,99	1,04	1,03
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
Szakma	1,04	1,02	1,09	1,02	0,95	1,09
érettségizett	1,13	1,11	1,19	1,81**	1,66	1,96**
diplomás	1,09	1,11	1,09	2,52***	2,18*	2,88***
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
Város	0,88	1,31	0,61**	1,58**	1,63*	1,43
Budapest	1,07	1,32	0,87	1,78**	2,05**	1,49
KUTATÁS ÉVE (2002)						
2009	0,95	0,80	1,12	0,84	0,80	0,90
AKTÍV-E? (nem)	0,80	0,64*	1,02	0,90	0,81	1,04
VAN-E TÁRSA? (nem)						
van, és inaktív	0,76	0,94	0,71	0,57**	0,58*	0,62*
van és aktív	0,96	1,38	0,63*	1,20	1,72*	0,82
ANYJA DOLGOZOTT-E? (nem)	1,03	0,90	1,16	1,21	1,13	1,34
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA	0,98	0,92	1,10	0,801*	0,78	0,88

Teljes: N= 1876; $\chi^2=179,694$; df=30; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,091; Nagelkerke = 0,103; McFadden=0,044

Férfiak: N= 870; $\chi^2=80,079$; df=28; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,088; Nagelkerke = 0,099; McFadden=0,042

Nők: N= 1006; $\chi^2=98,274$; df=28; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,093; Nagelkerke = 0,105; McFadden=0,045

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A klasszikus változók segítségével igen kevésbé lehet megmagyarázni, hogy minek köszönhetően rendelkeznek az emberek különféle véleménnyel a nemi szerepekkel kapcsolatban. Az jól látszik, hogy a tradicionálisnál az elégedetlen tradicionális és az egyenlőségpártibb vélekedések is jellemzőbbek a nőkre. A különböző születési kohorszok tagjai között azonban semmilyen

különbséget sem lehet látni abban a tekintetben, hogy melyik véleménycsoportba tartoznának nagyobb vagy kisebb eséllyel.¹⁴⁰

Az iskolai végzettségnek és a lakóhely településtípusának is igazából a két, egymástól leginkább távol álló csoport elkülönülésében van szerepe: az egyenlőségpártibbak magasabb iskolai végzettségűek, nagyobb településeken élnek a tradicionális vélekedésűekhez képest, az elégedetlen tradicionálisok esetében azonban nincs ilyen eltérés, sőt a női megkérdezettek között a lakóhely településtípusa sem számít a véleményekben.

Férfiaknál és nőknél egyaránt befolyásoló erővel bír az, ha a kérdezettnek inaktív a társa: ez mindkét nem esetében csökkenti annak esélyét, hogy valaki tradicionális vélekedéseit egyenlőségpártibbakra cserélje. Az aktív társ megléte pedig csak a férfiaknál okozza ennek az ellenkezőjét.

A 10 éven aluli kisgyerekek száma csupán a globális modellben bír befolyásoló erővel: minél több 10 éven aluli gyereke van valakinek, annál kisebb az esélye, hogy egyenlőségpártibb nézetekkel rendelkezzen, de ez a hatás nem marad szignifikánsan erős a férfiak és nők között.¹⁴¹

Férfiak és nők véleménye között egyébként nincs minden születési kohorszban különbség. Csupán a legfiatalabb és a legidősebb kohorszban látható, hogy a tradicionálisakhoz képest a másik két csoportba a nők nagyobb eséllyel lépnek át.

52. táblázat: A kérdezett neméhez (referenciacella: férfiak) tartozó esélyhányadosok és szignifikanciák a különböző születési kohorszokban

SZTEREOTÍPIA- KLASZTER (referenciak.: tradicionálisabbak)	ELÉGEDETLEN TRADICIONÁLISAK	EGYENLŐSÉGPÁRTIBBAK
-1944	2,15**	1,08*
1945-1961	1,29	1,60*
1962-1973	1,74	1,67
1974-	2,04**	1,91*

Forrás: ISSP 2002, Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

¹⁴⁰ Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az alapmodellt futtatjuk le.

¹⁴¹ Feltehetően a lecsökkenő elemszám ennek az oka.

4.6.5 Összegzés

Ebben a fejezetben azt vizsgáltuk meg, hogy egy 2002-ben és egy 2009-ben készült kutatás adatai alapján hogyan változott a lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedése, ezen belül is három területre, a női munkavállalás megítélésére, a kétkeresős családdal kapcsolatos elképzelésekre és a férfiak fokozottabb otthoni szerepvállalásával kapcsolatos attitűdökre fókuszáltunk. Bemutattuk, hogy a vizsgált időszakot tekintve a vélekedések igen keveset változtak, és ha detektálhatóak voltak is eltérések, azok is inkább tradicionálisabb irányba való változást jelentettek. Azt is láthattuk, hogy ez a három mutató egymással sem állt egyértelműen kapcsolatban, vagyis az emberek nem állítják be egy egyszerű modern-tradicionális végpontokkal rendelkező dimenzióba az ezzel kapcsolatos vélekedéseiket.

A női munkavállalás megítélésében férfiak és nők véleménye között nincs különbség, még akkor sem, ha azt a különböző születési kohorszokon belül vizsgáljuk. A támogatás inkább a magasabb iskolai végzettségűek, valamint a nagyobb településeken élők körében nagyobb, illetve azoknál a nőknél (de a férfiaknál nem), akik a saját anyjuk esetében láttak erre vonatkozó példát. A kétkeresős családdal támogatása, úgy tűnik, hogy inkább gazdasági, semmint emancipációs kérdésként csapódik le, legalábbis a férfiak fejében. Ha olyan társa van ugyanis egy férfinak, aki nála többet keres, nagyobb valószínűséggel fogja támogatni a kétkeresős modellt. A nők esetében erre csak a magasabb iskolai végzettség hajlamosított, emögött az eredmény mögött állhatnak szintén gazdasági alapon nyugvó, racionális megfontolások is, de az is, hogy a magasabb iskolai végzettséget szerzett nők a hosszú évek alatt megszerzett tudásuk révén inkább a munkaerőpiacra, semmint kizárólag a konyhába vágynának.

A férfiak otthoni szerepvállalása sürgetésének elemzésében a legnagyobb tanulság az, hogy amíg egy nő nem érzi igazságtalannak az aránytalanul több házimunkát, nem is nagyon fogja felelni a szavát. Távol áll tőlünk az „áldozathibáztatás”, így ennél az eredménynél ismét fontos utalni az internalizált/elsajátított elnyomás fogalmára. Amíg a fizetetlen házimunka, illetve gyermeknevelői munka végzése a nők magától értetődő, a

funkcionalista nemi szerepekből, a nemek közötti munkamegosztásból származó feladata, és ezt a nők a szocializáció során magukévá teszik, nem is emelik fel a hangjukat a „természetes” leosztás ellen. Ha viszont találkoznak olyan vélekedésekkel, vagy olyan tapasztalatokat szereznek, amelyek nyomán megszülethet bennük a gondolat, hogy az aránytalan otthoni munkamegosztás igazságtalan, ez ahhoz vezet, hogy bennük is megszületik a vélemény, miszerint a férfiaknak többet kell az otthoni feladatokból vállalniuk, mint eddig.

A fejezetnek az is az egyik tanulsága, hogy a vizsgált három attitűd mentén igen nehéz klaszterelemzéssel szofisztikált véleménycsoportokat elkülöníteni egymástól, tulajdonképpen a legegyszerűbb lehetőség bizonyult befutónak. A klaszterek között a komolyabb különbségek a tradicionálisabb és az egyenlőségpártibb csoportok között húzódnak, a tradicionális és az elégedetlen tradicionális csoportot tulajdonképpen csak a férfiak otthoni szerepvállalásával kapcsolatos vélekedések választják el egymástól.

A másik nagy tanulságot pedig az jelenti, hogy bár találtunk értelmezhető hatásokat a különféle lehetséges magyarázatként használt háttérváltozók esetében, összességében gyászosan alacsony mértékben voltak képesek a vélekedések sokféleségére magyarázatot adni. A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök alakulásának megértéséhez nem tudunk sokkal közelebb jutni, ha a „szokásos” magyarázó változókat használjuk, illetve amíg a kérdőívek ezekre kíváncsiak. A férfiak szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök magyarázatakor látszott például, hogy milyen fontos hatása van például a helyzet megélésének, amely alapvetően egy meglehetősen szubjektív változó. Mégis felmérésre került, és a modellbe bevezetve a többihez képest igen erős magyarázóerővel bírt.

4.7 Az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdök 2009-ben

4.7.1 Bevezetés: fókuszban az apák

Az utóbbi években idehaza szinte megszámlálhatatlanul sok tanulmány jelent meg a nők helyzetéről, a velük szemben támasztott társadalmi elvárásokról, a nők és férfiak között tapasztalható egyenlőtlenségről, de ezek mellett az írások mellett kisebb számban jelentek meg olyanok, amelyek a

férfiak szerepével kapcsolatosan vizsgálták volna a társadalom véleményét. Mindenképpen érthető az, hogy a társadalmi nemek nézőpontjának beáramlása a szociológiába elsősorban azt jelentette, hogy az addig láthatatlan nők (Oakley 1972) többek között a kutatás alanyaiként is megjelenjenek, és nem csupán oly mértékben, hogy az elemzésekben a kérdezett neme változó is felhasználásra került. Az utóbbi időkben azonban egyre több alkalommal merült fel a gondolat, hogy a nők szerepéről vallott nézetekben a XX. század során látható változás minden valószínűség szerint nem történhetett meg anélkül, hogy a férfiak szerepvállalásával kapcsolatos nézetek ne változnának, illetve ha az nem történik így, a nemek között hosszútávon kibontakozó konfliktus elébe nézünk.

Ez a gondolat jelenik meg többek között Ulrich Beck *A kockázattársadalom* című, eredetileg 1986-ban, magyarul 2003-ban megjelent könyvének a nemek közötti viszonyok jelenével és jövőjével foglalkozó fejezetének elején. Beck a második világháború utáni NSZK viszonyait szemlélve, és a modern ipari társadalmakat felváltó posztmodern kockázattársadalom jellemzőit leírva vizsgálja, hogy mi jellemzi a nemek közötti viszonyokat. Beck állítása szerint a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök változása időben megelőzte a tettekben mérhető változásokat, és ezt a helyzetet robbanékornak írja le: „a fiatal nőkben [...] élnek a nagyobb családi és szakmai egyenlőségre és partneri viszonyra vonatkozó várakozások, ezek azonban ellentétes irányú fejleményekbe ütköznek a munkaerőpiacon és a férfiak viselkedésében” (Beck 2003[1986], 183). Ennek a fajta véleménykülönbségnek Magyarországon is vannak jelei. Az előző fejezet végén bemutattuk, hogy a nők a legfiatalabb korcsoportban is a férfiaknál szignifikánsan nagyobb eséllyel tartoznak az egyenlőségpártibb, illetve a férfiak szerepvállalásával elégedetlen, de egyébként tradicionális attitűdökkel rendelkezők csoportjába. Mindennek a vizsgálata Beck szerint azért fontos, mert „[a] nemek közötti „rendi” szereposztástól való megszabadulás [...] csak annyira haladhat előre, amennyire a *férfiak* is megváltoztatják önértelmezésüket és viselkedésüket (Beck 2003[1986], 191).

Beck különböző, a 70-es évek végén, 80-as évek elején született kutatások eredményeit összefoglalva utal arra, hogy míg korábban a nők férfiakhoz képest alacsonyabb iskolai végzettségével lehetett magyarázni az

élet különböző területein megjelenő nemek közötti egyenlőtlenségeket (például munkaerő-piaci vagy jövedelmi egyenlőtlenségek), addig ehhez a magyarázathoz már nem lehet fordulni, mivel a nőknek a férfiakkal egyenlő, vagy már inkább magasabb az iskolai végzettsége. Beck szerint ezért egy újabb érveléssel igyekeznek a férfiak legitimálni vagy megmagyarázni a fennálló egyenlőtlenségeket, méghozzá úgy, hogy az anyaszerepre hivatkoznak (Beck 2003[1986], 192). Ennek az érvelésnek az a lényege, hogy az anyai „hivatással”, egyúttal egy természetesnek tűnő okkal magyarázzák meg azt, hogy miért vannak a nők hátrányban (például a munkaerőpiacon), és ezáltal természetesnek tűnnek a társadalmi egyenlőtlenségek¹⁴².

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a 2000-es évek végén hogyan alakultak az apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök. Ugyanazt a 2009-es Szonda Ipsos kutatást használjuk, melynek adatait az előző fejezetben is elemeztük. Ebben ugyanis megkérdezésre kerültek további, kifejezetten az apák szerepvállalásával kapcsolatos kérdések. Itt most csak felidézzük, hogy azzal az állítással, miszerint a férfiak többet vállalhatnak a gyerekek ellátásából, mint amennyit manapság vállálnak, a válaszadó férfiak egy 1-től 5-ig terjedő skálán átlagosan 3,3, a nők pedig 3,8-as mértékben értettek egyet. Az apasággal kapcsolatos attitűdöket azon keresztül is megvizsgáljuk, hogy a kérdés időpontjában (és azóta is) érvényben lévő szabályozások¹⁴³ szerint hivatalosan járó 5 nap munkaidő-kedvezmény (apasági szabadság) mértékét változtatnák-e, és ha igen, hány napra. Szintén sokat elárul a magyar lakosság apasággal kapcsolatos véleményéről, hogy miként gondolkodik arról az esetről, ha az anya helyett az apa menne GYES-re vagy GYED-re a gyerek 1 éves korában.

Fontos hangsúlyozni, hogy az apaszerepek vizsgálata és a férfiszerepek vizsgálata közé, ahogyan arra a dolgozat első felében már utaltunk, nem tehetünk egyenlőségjelet. Ugyanakkor kétségtelen, hogy mindkettőre igaz, hogy a feltárásuk sokat elárulhat a másikról. A connelli értelemben vett hegemon maszkulinitás esetében megfigyelhető, hogy változóban van az apaságnak szerepe és tartalma az említett maszkulinitásban: a férfiaság

¹⁴² Lásd az egyenlőségi esszencializmusról szóló korábbi bekezdéseket.

¹⁴³ Jelenleg: Munka törvénykönyve 118.§ (4) bekezdés.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200001.TV

eszményképe a gondoskodó apa képét is tartalmazza, aki elsősorban anyagiakban gondoskodik a családról, és a fennmaradó szabadidejéből is *áldoz* a gyerekeire. Bár a gyereknevelési skillekkel való rendelkezést, ahogyan láthattuk, a magyar társadalom jelentős része még mindig a nők számára tartja fontosabbnak (mindemellett többségében azért mindkét nem számára fontosnak tartja), a fizetetlen házimunka végzése, valamint a legfeljebb részben és csak bizonyos ideig kompenzált gondozói tevékenység (legyen szó kisgyerekről vagy beteg családtagról) továbbra is alapvetően a nők feladata marad. Újratermelődnek tehát az egyenlőtlenségek. Bár az elemzett 2009-es kérdőíves kutatás során néhány kérdés specifikusan új típusú, a gyereknevelésben nagyobb részt vállaló férfiszerepek recepciójáról kérdezi az alanyokat, emellett, ahogy láthattuk, felméri a házimunkával kapcsolatos viselkedéseket is.

4.7.2 Apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök: az apaság kultúrája

A magyar nyelvű vagy Magyarországról szóló vonatkozó szakirodalomban mindeztáig kevés figyelem fordult a változó (változó?) férfiszerepek kérdése felé, miközben a nemzetközi, elsősorban angolszász szakirodalomban szinte exponenciálisan növekvő figyelem kíséri a témát (Goldberg et al. 2009, 168).

Az apasággal, a különféle apai szerepekkel kapcsolatos kutatások az angolszász feminizmus második hullámára adott válaszként megjelenő férfimozgalmak, illetve férfikutatások nyomán kerültek előtérbe. Először az foglalkoztatta a kutatókat, hogy a nőmozgalmak hatásai mellett a 70-es évek politikai-gazdasági-társadalmi változásai nyomán fellépő jelenségek (csökkenő bérek, növekvő férfi munkanélküliség, a nők fokozódó részvétele a fizetett munka világában, a válási ráták növekedése, a tradicionális nukleáris családi forma átalakulása) hogyan hatnak a (főként fehér, középosztálybeli) apaságra és az apasággal kapcsolatos elképzelésekre (Doucet 2007, 192). A 90-es és a 2000-es évekre már az apaság élményét befolyásoló egyéb változók (osztály, etnicitás, életkor, szexualitás) hatásainak vizsgálata került inkább a középpontba.

Wall és Arnold cikkükben az apaság kultúrájának (*culture of fatherhood*) vizsgálata nyomán az 1980-as évek elejére teszik az angolszász és nyugat-európai országokban az apaság fogalma körüli kutatásokban bekövetkező változások kezdetét: ekkor jelenik meg az apák szerepvállalása iránti fokozottabb igény, a szorosabb érzelmi kapcsolat és a gondoskodó szerep kialakításának elvárása az apákkal szemben (Wall és Arnold 2007, 509). Ez az elvárás azonban az Egyesült Államokban és Európában másként fogalmazódott meg, illetve másmilyen okok miatt fordult a figyelem feléjük. Míg az USA-ban a korai életszakaszban és jellemzően házasságon kívül történő szülővé válás, illetve az apjuktól távol felnövő gyermekek száma miatt kerültek a középpontba az apák, addig Európában az EU-tagállamok gazdasági versenyképessége, a női munkaerő jobb kihasználása és az alacsony termékenységi ráták miatt vált egyre sürgetőbbé a fizetett munka és a gyereknevelés összehangolásának kérdése, és ezzel együtt az apaszerepek és az ezzel kapcsolatos politikák átgondolása is (Sigle-Rushton et al. 2013, 81). Az említett „az apaság krízise”-címkével illelhető diskurzus ugyanakkor, ahogyan arra John R. Gillis egyik tanulmányában rámutat, ciklikusan visszavisszatérő téma (2000, 225).

Gillis megközelítésének alapköve, hogy az apaságot (*fatherhood*) társadalmi és kulturális konstrukciónak tekinti, melynek tartalma térben és időben is változó (2000, 227). Gillis kultúrtörténeti elemzéséből kiderül, hogy az ipari forradalom, valamint a nemzetállamok létrejöttének időszaka előtt a felügyelő, kontrolláló, ugyanakkor a háztartás fejeként gondoskodó apa figurája jelentette az apaságot, ám ez nem jelentett egyben kizárólagos hegemon férfiasságot, hiszen számtalan dominánsabb férfiasságtípus is megtalálható volt, mint például a lovagok (Gillis 2000, 228). Az ipari forradalommal ez azonban megváltozott, a férfiak tényleges, gazdasági és átvitt értelemben is vett jelenléte a háztartás szférájából egyre jobban áttevődött a nyilvános szférába – elsőként a középosztályon belül (Gillis 2000, 229). Gillis szerint ekkor a férfiak szinte mérhető távolságba kerültek a saját háztartásaiktól. A 20. század első negyedében tömegével jelentek meg Gillis szerint azok a törvények, melyek megerősítették a családfenntartó apa középosztálybeli normáját, és ezzel együtt ezt a normát a férfiassággal is összekapcsolták. A II. világháborút követően az 50-es, 60-as években jelent

meg Amerikában az ún. új apaság, melynek lényege, hogy az apák, bár keresőtevékenységük miatt továbbra is távol voltak a háztartástól, szabadidejüknek jelentős részét azonban otthon, illetve a gyermekeikkel együtt töltötték (Gillis 2000, 231). Ez a kettős elvárás azonban érezhető feszültségeket okozott a munka miatt távol levő és a gyerekeivel is elég időt együtt töltő apai szerepek között. Gillis elemzése arra mutat rá, hogy az 1970-es években beinduló „apaság krízise” nem választható el a kapitalizmus globális átalakulásától. A nők, különösen a házasság, kisgyermekes nők tömeges belépése/visszatérése a munkaerőpiacra (főként a szolgáltató szektor volt képes felszívni ezt a munkaerőt) nem oka, sokkal inkább együttjárója volt a gazdaság strukturális átalakulásának, melynek másik ágán a reálbérek csökkenése, illetve a főként azokat a szektorokat sújtó munkanélküliség szerepel, ahol jellemzően férfiak dolgoztak. A kétkeresős családmódel normává vált, miközben nem csökkent annak a normának az ereje sem, hogy az apák gondoskodói szerepüknek is eleget tegyenek (Gillis 2000, 233). Másik probléma, melyre Gillis rámutat, hogy a nevelői szerepre a lányokat már szinte a születésüktől kezdve szocializálja a társadalom a tradicionális nemi szerepeknek megfelelően, ugyanez azonban kimarad a kisfiúknál, ezért ők szinte csak a gyerekük megszületésekor kerülnek a „mélyvízbe” (Gillis 2000, 233). Gillis szerint az apaság fogalmának újragondolása mellett, azzal együtt elengedhetetlen az anyaságról, illetve egyáltalán: a szülőségről, a családról való – meglehetősen (hetero)normatív – fogalmaink újraértelmezése (Gillis 2000, 235-236).

Szintén kultúrtörténeti, illetve irodalmi forrásokra támaszkodik Jørgen Lorentzen *Az apaszerep története Norvégiában 1850-2012* című könyvében (2014). Bár ahogyan a címből kiderül, kutatásának középpontjában Norvégia, illetve érintőlegesen a többi északi országbeli apaszerep-változások állnak, érdemes megállapításainak főbb elemeit kiemelni. Könyvében különbséget tesz a családért-apa és a családban-apa fogalmak között: előbbi alatt azt az apaságfogalmat érti, melynek lényege, hogy az apa a család fő fenntartója, eltartója, míg utóbbi alatt azt érti, mikor az apa a gyerekekről való gondoskodásban is részt vesz (Lorentzen 2014,8). A szerző egyik fő állítása, hogy a családban-apa jelenség nem új keletű, hanem már a XIX. században is jellemző volt Norvégiában, és csak azért tűnik újdonságnak, mert a II.

világháború és a 70-es évek között teljesen uralkodóvá vált a családért-apa családfenntartói szerepe, miközben a gyermekgondozásban való részvétel teljesen a háttérbe húzódott (Lorentzen 2014). Lorentzen három különböző korszakra tagolja az általa vizsgált időszakot. Az 1850-1927¹⁴⁴ közti szakaszban a szerző szerint a közhiedelemmel ellentétben az apák aktív szereplői az otthoni szférának, példaként említi az apás szülések gyakorlatát (Lorentzen 2014, 26-32). Ha megnézzük a Magyar Néprajzi Lexikon „szülés” címszavát, ott is több utalás olvasható arra vonatkozóan, hogy nem volt ritka az apák tevékeny szerepe a szülések alatt (Magyar Néprajzi Lexikon e-kiadás 2004). Lorentzen szerint ez az az időszak, amikor az otthon mint a magánszférához tartozó terület mondhatni szent és sérthetetlen, miközben az iparosítás és modernizáció szinte kiűzi az apákat az otthonaikból. S bár az apák továbbra is jelen vannak otthon, szerepük nem a gyerekek gondozásában, hanem nevelésükben, művelésükben van (Lorentzen 2014, 40). Elválnak tehát egymástól a gyermeknevelés és gyermekgondozás feladatai: előbbi inkább az apák, utóbbi inkább az anyák számára volt feladatként előírva. A második korszakra, mely 1927-től 1970-ig tart, az jellemző, hogy a családért-apa jelenség lesz domináns, általános élmény, hogy az apa máshol van (Lorentzen 2014, 77). Sőt Lorentzen elemzése arra is rámutat, hogy az 50-es és a 60-as években egy új típusú filmes műfaj, a háziasszony-filmek műfaja született meg, amely rendszeresen nevetségessé téve ábrázolta az apákat (Lorentzen 2014, 92). Ez a kétfalkezes apaábrázolás sem ismeretlen a magyarok számára: az egyik kereskedelmi tévécsatorna műsora, az ismert rádiós, Bochkor Gábor által vezetett *Apák gyesein* című dokureality műsorban ismert kisgyerekes apák maradnak egyedül három napra a gyermekeikkel, miközben az anyukát wellness hétvégére (!) küldik. Az anya feladatlistát hagy otthon az apa számára, aki se az anyától, se mástól nem kérhet segítséget ezek megoldásához. A műsor szórakoztató faktora pontosan abban rejlik, hogy a

¹⁴⁴ Az 1927-es korszakhatárt egy Lorentzen által korszakválasztónak tartott norvég családtörvény jelenti (Lorentzen 2014, 79). A törvény a szerző szerint megerősítette az apa fontosságát a család számára, vagyis erősítette a családért-apa szerepet, de gyengítette az apa fontosságát a családon belül, vagyis gyengítette a családban-apa szerepet.

gyerekgondozásban szemmel láthatóan nem túl járatos celeb-apukák csetléseit-botlásait rögzíti a kamera.¹⁴⁵

A harmadik korszak a 70-es évekkel köszönt be Lorentzen szerint, amelyet „az új apa és az intimitás demokratizálásának” szakaszaként ír le (Lorentzen 2014, 115). Itt az apáknak új típusú elvárásoknak kell megfelelniük: ismét előtérbe kerül a gyermekeikhez való bensőséges viszony fontossága, vagy éppen a szülésnél lévő jelenlét. Magyarországon a 80-as évek végén zajló kutatásban vizsgálták a szülés, a születés, a szülővé válás körüli élményeket, és ezen belül tértek ki arra, hogy a női interjúalanyok miként vélekednek az akkoriban visszatérő „együttaszülésről” (Neményi 1991, 140). Neményi Mária tanulmányában egy rövid kitérőben ír arról, hogy mindössze egy alany számolt be együttaszülésről, miközben a többség meglehetősen ambivalenciával nyilatkozott róla, Neményi szerint azért, mert így könnyebb volt elfogadniuk, hogy a kórházvezetés miatt vagy éppen az apa döntése nyomán, de reálisan nem is volt választható az együttaszülés (Neményi 1991, 140-141). Lorentzen szerint ennek a harmadik korszaknak a sajátossága, hogy megjelennek a papa-könyvek: ezek olyan könyvek, melyeket rendszerint újságírók, férfi hírességek írnak, és amelyekben a saját gyerekeikkel szerzett tapasztalataikról számolnak be, általában szórakoztató, vicces stílusban (Lorentzen 2014, 12). Erre is találhatunk itthon példát: Szily László ismert webes újságíró *Kitolás* és *Kitolás 2.* című 2007-ben megjelent könyvei, Süveges Gergő, az MTV korábbi híradósa által írt *Apa-kép-írás* (2008),¹⁴⁶ illetve az *Apaszem* (2012) című kötetek is ide sorolhatóak, és nem feledkezhetünk meg a már említett *Apák gyesen* című műsor előfutáraként is értelmezhető *Macsó papák* (2007) című könyvről, melyet Árpá Attila producer-színész, Bochkor Gábor rádiós és televíziós műsorvezető és Gesztesi Károly színész jegyezik. Lorentzen szerint ezeknek a könyveknek az ironikus stílusa egyrészt azt az üzenetet közvetíti, miszerint az apákat vagy leendő apákat mint olvasókat meg akarják fogni maguknak, és nem pedig elijeszteni (ahogyan azt akár a komolykodó vagy a nehézségeket

¹⁴⁵ A műsor weboldala, ahol az egyes epizódok elérhetőek: http://tv2.hu/musoraink/apak_gyesen/ Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 10.

¹⁴⁶ A könyv alapjául szolgáló internetes bejegyzések elérhetőek: http://www.suvegesgergo.hu/?page_id=695 Utolsó megtekintés időpontja: 2014. december 10.

kendőzetlenül feltáró szakkönyvek teszik), az irónia ráadásul egyfajta egyensúlyozást jelent a valóságos és az ideális állapotok között, és olyan helyzetekbe helyezi az apákat, amelyekben így vagy úgy, de a klasszikus férfiasságuk bizonyos elemeit kell mégiscsak megőrizniük: ebben is segít az irónia (Lorentzen 2014, 127-128).

Az „apaság krízisének” diskurzusa természetesen szorosan összekapcsolódik a jól ismert „férfiasság krízisének” diskurzusával. Hobson és Morgan arra mutatnak rá, hogy az egykeresős (férfi családfős) háztartások kétkeresőssé alakulásával az apák addigi – jellemzően rövid ideig tartó és bizonyos társadalmi rétegekre jellemző – kizárólagos családfenntartói szerepe is megkérdőjeleződik (Hobson és Morgan 2004, 6), és mivel ez erőteljesen és szinte elválaszthatatlanul beletartozik a férfiasság karakterjegyei közé, így a kétféle krízis-diskurzusok összekapcsolódnak.

Wall és Arnold LaRossa nyomán különbséget tesznek az apasággal kapcsolatos társadalmi értékek, normák és hiedelmek (amelyet összefoglalóan az apaság kultúrájának neveznek) és a tényleges, apák által mutatott viselkedések között (La Rossa 1988, idézi Wall és Arnold 2007, 510). Ennek a kettőségnek a képe a kutatásunkban is jól megragadható: az apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdöket a kérdőív megfelelő és az imént már bevezetett kérdéseire adott válaszokkal tudjuk megragadni, a tényleges viselkedést pedig kétféle módon is. Az egyik a kérdőívben szintén mért gyerekekkel kapcsolatos teendők ellátásának felosztása, az erről való szubjektív benyomás (ki az, aki a pár tagjai közül egyik vagy másik, a gyerekekkel kapcsolatos teendőt elvégzi). A viselkedésekről való másik forrásunk pedig a KSH időmérleg vizsgálatai.

Hobson és Morgan Esping-Andersen jól ismert hármasság jóléti állam rezsimmódeljét egészítette ki Lewis (1992) nyomán két további dimenzióval, méghozzá aszerint, hogy az apasággal kapcsolatos kötelességeket és jogokat tekintve gyenge, közepes vagy erős mértékben szabályoz az állam és a szociálpolitika (Hobson és Morgan 2004, 13). A szerzők szerint, bár Magyarország a szociáldemokrata gender rezsimmű Svédországhoz lenne hasonlatos, az északi állammal ellentétben az apáknak erős, szigorú anyagi kötelezettségeknek kell eleget tenniük, miközben alacsony fokú jogi

hozzáférés jellemzi őket a gyerekfelügyelet vagy gyerekelhelyezés területén (Hobson és Morgan 2004, 13-14).

Mindeközben nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy amikor „apákról” beszélünk, egy igen heterogén csoportot próbálunk megragadni, amely státus, etnicitás, kor vagy akár szexuális orientáció mentén is sokféle csoportot jelent, és ahogyan a maszkulinitások sem egyszerűen sokfélék, hanem hierarchiába rendeződnek (Connell 1995), úgy ugyanez a helyzet a különféle apaságokkal is.

Tanulmányában Allen L. Tan az apaság négyféle jelentését, tulajdonképpen négyféle konkrét típusát különíti el két tengely mentén (1994). Az aktivitás dimenziójában különbséget tesz a magas és az alacsony aktivitású apaság között, ami az apáknak a különféle tevékenységekbe való bekapcsolódásának intenzitását méri. Az affektivitás dimenziója mentén az érzelmi bevonódást pozitívan megélték vagy ahhoz negatívan viszonyulók jelentik a két végpontot (Tan 1994, 27). Ezek alapján négyféle típust különít el egymástól: 1. a nemzők (*procreator*) sem aktivitás, sem érzelmi alapokon nem involválódnak az apaságba, tulajdonképpen szinte csak biológiai értelemben értelmezik apaságukat; 2. a dilettánsok (*dilettante*), akik bár konkrét aktivitásukban alacsony szintet mutatnak, ehhez azonban pozitív érzelmeket kötnek, és élvezik ezt a maguk vagy a körülmények által korlátozott szerepüket; 3. a meghatározók (*determinative*) magas aktivitásukkal szinte kontrollálják, irányítják, erősen meghatározzák gyermekük életét, de ehhez a tevékenységükhöz kifejezetten negatív érzelmek fűzik őket; 4. a generatív (*generative*) típusba tartozók pedig azok, akik aktívan és pozitívan alakítják és élik meg apaszerepüket (Tan 1994, 27-28). A szerző szerint a típusok eltérnek abban, hogy miként tekintenek a gyermekeikre, és hogy az apának milyen elsődleges feladatai vannak ezáltal. A nemzők számára a gyerek elsősorban egy utód, aki a család biológiai és esetenként kulturális kontinuitását képviseli, az apának pedig tulajdonképpen ellátó feladatai vannak. A dilettánsok számára a gyerek olyan, mint egy háziállat, amely sok élvezetet nyújt, de ha kényelmetlenné válik, el lehet hagyni a helyszínt. Tan szerint ezek az apák elsősorban barátként fogják fel a szerepüket, akikhez a gyerek akkor tud fordulni, és akiknél akkor lel érzelmi menedéket, ha az elsődleges érzelmi biztonságot szolgáltató szülő valami miatt erre nem képes. A meghatározók

sámára a gyerek nevelése tulajdonképpen egy projekt, melynek valamilyen meghatározott célja van, és ebben a projektben saját magukra úgy tekintenek, mint akik mintaként szolgálnak a gyerekük számára. A generatív apák számára ugyanakkor a gyerek felelősséget jelent, az apaság pedig egyfajta szolgálatot, védelmezést (Tan 1994).

Paquette és munkatársai francia kanadai megkérdezettek körében végzett kutatásukban szintén négyféle apatípust különítettek el klaszterelemzéssel (2000). Az első csoportba tartozók voltak az autoriter apák, akik alacsonyabb érzelmi támogatást és gondoskodást nyújtottak, és jellemzően támogatták a különböző fizikai formájú büntetéseket. Az engedékenyebb apák több érzelmi támogatást és a bántalmazást inkább elutasító attitűdöket mutattak. Náluk határozottabbak az iránymutató apák, míg az ösztönző apákra több érzelmi támogatás, a világra való nagyobb fokú nyitottság és ennek a gyerek számára történő átadása volt a jellemző (Paquette et al. 2000).

A magyarországi szakirodalom kevésbé vizsgálja férfiak bekapcsolódását (esetleg kimaradását) a háztartási munkákba (kivétel például Takács 2008), még kevésbé a gyereknevelésbe (kivétel például Bencsik és Juhász 2012). Olvasható tanulmány, mely az elvált apák helyzetével foglalkozik (Vukovich 2006), ám mindezidáig egy hazai tanulmány jelent meg kifejezetten az apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdökről (Spéder 2011).

Spéder Zsolt szintén 2009-es, a KSH NKI Családi értékek című adatfelvételének eredményeit vizsgálva állapította meg, hogy a magyar lakosság fele mind a kenyérkeresői, mind a családcentrikus szerepet egyaránt elvárásként fogalmazza meg a férfiakkal szemben, ráadásul a különböző társadalmi csoportok között meglehetősen nagy hasonlóság mutatkozik a szerepelvárás-mintázatokban (Spéder 2011, 217-218). Érdekesség, hogy az eredmények szerint a férfiak nagyobb arányban fogalmazzák meg a kettős elvárásokat magukkal szemben, mint a nők, és relatíve nagyobb eltérések láthatóak az iskolai végzettség mentén is: az alacsonyabb iskolai végzettségűek között magasabb arányban jelent meg a kenyérkeresői, a magasabb iskolai végzettségűek között a családcentrikus szerepelvárás, míg a szakmunkásképzőt végzettek körében volt a legmagasabb a kettős szerepelvárást vallók aránya (Spéder 2011, 218). Nagyon fontos eredménye a kutatásnak, hogy rámutat arra, hogy az apai szerepek tartalma tekintetében a

felnőtt lakosságról az mondható el, hogy tulajdonképpen „megtanulta”, hogy az apáknak illene jobban részt venniük a családi életben, de ezt jellemzően csak elvont keretben értelmezik a válaszadók. Míg a megkérdezettek legalább 90 százaléka jelezte, hogy az apákkal szemben nagyon fontos elvárásként fogalmazza meg, hogy „biztonságot nyújtson a gyereknek”, „biztosítsa az anyagiakat gyermekének” vagy „felkészítse gyermekét az életre”, addig mindössze alig harmada jelezte, hogy az is nagyon fontos, hogy egy apa „ellássa a gyermeket a mindennapokban, pl. etesse, pelenkázza, öltöztesse” (Spéder 2011, 222). Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy hiába látszik egyfajta fokozottabb igény a férfiak gyereknevelésbe való aktívabb bekapcsolódására, ha mindeközben ezek az elvárások éppen a konkrét tartalmi elemekben gyengébbek, és éppen ezekben nem követelik meg a fokozottabb férfi részvételt.

A Spéder által feltárt társadalmi elvárások közepette továbbra is kevés olyan férfi van, aki olyan döntést hozott, miszerint a „szokásostól” eltérően ő, és nem partnere marad gyerekgondozási szabadságon a gyermekkel. A hazai törvények 1981 óta teszik lehetővé, hogy gyerekgondozási szabadságra (egészen pontosan GYES-re) a gyermek 1 éves korától az apa is elmelessen ¹⁴⁷. Bencsik Andrea és Juhász Tímea gyerekgondozási szabadságon lévő apákat vizsgáltak, eredményeik szerint főként anyagi okok játszottak szerepet abban, hogy a szokásostól eltérően ők maradjanak otthon a gyerekekkel, és ezt a döntést jellemzően már a gyermek születése előtt meghozták az érintett szülők (Bencsik és Juhász 2012, 2-3). Az interjúalanyok munkáltatói az alanyok elmondása szerint vegyesen reagáltak a bejelentésre, és ez a legtöbb alanyt arra sarkallta, hogy inkább titkolják el egy jövőbeli állásinterjún, hogy ők voltak otthon a gyerekekkel. Fontos eredmény, hogy a kutatásba bekerült párok már a gyermek születése előtt sem hagyományos módon osztották meg egymás között a teendőket, és az apák már a gyerek

¹⁴⁷ Érdekesképpen megemlíti, hogy az apai szabadságok tekintetében élvonalas és sokszor példaként állított észak-európai országokkal körülbelül egy időben történt Magyarországon is a szülői szabadság kiterjesztése az apákra. Svédországban 1974-ben, Norvégiában 1978-ban, Dániában 1984-ben, Finnországban 1985-ben, Izlandon 1987-ben vették be a jogosultak körébe az apákat is (Haas és Rostgaard 2011, 179).

születésétől kezdve aktívan részt vettek a gyermek ellátásában, gondozásában (Bencsik és Juhász 2012, 3).

Neményi Mária és Takács Judit kutatásukban (2007) a kisgyerekes családok hétköznapijaiba betekintést nyerő védőnők véleményein keresztül igyekeztek megvizsgálni, hogy hogyan alakul az apák családi szerepvállalása. Eredményeik szerint, bár bizonyos tevékenységekben való aktív részvétel már az apák esetében sem ritkaság, és akár még elvárásként is megfogalmazódhat velük szemben (pl. szüléseken való részvétel, apasági szabadság kivétele, tanácsadáson vagy szülési felkészítő tanfolyamon való megjelenés), a gyerekekkel való legközelebbi vagy legintimebb kapcsolatot kialakító tevékenységekben az apák maguk is nagyon ritkán vesznek részt, és ezt a védőnők sem érzik elvárásnak az apákkal szemben (pl. GYES-en, GYED-en való maradás, babamasszázs megtanulása, védőnő fogadása az otthonukban kizárólag az apa által). Érdekesség, hogy ennek megítélésében a védőnők korcsoportjai (40 évesnél fiatalabbak, illetve idősebbek) között eltérés mutatkozott: az idősebbek kevésbé voltak elutasítóak az apai szerepek rugalmasabb értelmezésével szemben, mint a fiatalabbak. Neményi és Takács kutatásából az is kiderül, hogy a védőnők érzékelik és elterjedtnek látják a családon belüli munkamegosztással kapcsolatos tradicionális szerepelőírásokat (különösen a fiatalabb védőnők), ők maguk azonban ezeket kevésbé osztják ahhoz képest, mint amennyire elterjedtnek látják. Érdekes tapasztalatot osztottak meg a védőnők arról, hogy az anyák vajon mennyire fogadókészek a férfiak aktívabb részvételére a gyermekekkel való gondoskodásban: a kérdés megítélése ambivalens volt a védőnők részéről, vagyis úgy látták, hogy nem minden esetben nyitottak erre a nők.

Dezső Dóra 2009-ben interjúkutatás keretében vizsgálta, hogy aktív, a gyermeknevelésbe bevonódó apák miként reflektálnak saját apai szerepükre. 14 fővárosi, társadalmi státusukat tekintve közepes, illetve annál valamivel magasabb, kétkeresős családokban élő apákkal készített interjút. Elemzése szerint, miközben ezek az apák alapvetően élvezik a gondozói feladatok ellátását, többnyire igyekeznek megőrizni a sztereotipikus nemi szerepeket, és mindezek miatt ambivalens érzésekről tesznek tanúbizonyságot (Dezső 2009).

A következőkben azt fogjuk bemutatni, hogy hogyan változott gyermekgondozásra, gyermeknevelésre fordított idő az elmúlt évtizedekben.

4.7.3 A gyerekneveléssel töltött időben bekövetkező változások: időmérleg-vizsgálatok

2012-ben láttak napvilágot a KSH legújabb, 2009-ben és 2010-ben felvett időmérleg-vizsgálatának új eredményei (KSH 2012). Ennek apropóján Harcsa István (2014) a gyermekes¹⁴⁸ (19 éven aluli) családokban élő 15-74 évesek időfelhasználására vonatkozó elmúlt három évtizedes adatokat tekintette át. Az általa publikált adatokból kiderül, hogy a 80-as évek óta a gyermeket nevelő férfiak és nők átlagosan egyre több időt töltenek gyermekek gondozásával, nevelésével, és ugyanez igaz a háztartási és ház körüli munkával töltött időre is, miközben a kereső-termelőtevékenységre fordított idő mindkét nem esetében csökkenő tendenciát mutatott (Harcsa 2014, 34). Ennek azonban az a következménye, hogy a gyermekes férfiak és a nők időfelhasználásában mutatkozó különbségek nem sokat változtak, megmaradtak: a gyermekes nők még mindig jellemzően több mint kétszer annyi időt fordítanak a fizetetlen háztartási és ház körüli munkára, valamint a gyermekek gondozására, mint a gyermekes férfiak, miközben a férfiak másfélszer annyi időt fordítanak átlagosan keresőtevékenységre. Ez azt is jelenti, hogy az úgynevezett társadalmilag kötött tevékenységek a gyerekes nők idejének nagyobb részét teszik, és kevesebb idejük marad a fiziológiailag kötött, valamint a szabadon végzett tevékenységekre.

53. táblázat: A gyermeket nevelő 15-74 évesek időfelhasználása (évi átlagos napra számítva, perc)

	1986/1987		1999/2000		2009/2010	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Kereső-termelőtevékenység	401	260	341	213	296	182
Háztartási és ház körüli munka	99	304	113	308	142	330
Gyermekek gondozása, ellátása	20	55	29	62	44	96

Forrás: KSH-adatok, publikálva Harcsa 2014, 34.

A gyermekes 15-74 évesek egyébként mindhárom, a táblázatban említett tevékenységre többet fordítanak, mint általában a 15-74 évesek. Harcsa azt is

¹⁴⁸ A 19 éven aluliak számítottak gyermeknek.

bemutatja, hogy különböző családtípusonként hogyan változtak az elmúlt évtizedekben az időfelhasználás mintázatai. A háztartási és ház körüli munkára fordított idő mennyisége az egy, illetve két 19 év alatti gyermekkel rendelkező párok esetében nagyjából azonos volt, időben növekvő tendenciát mutatott férfiak és nők esetében is. Az éles váltás, magasabb időráfordítás igazából csak a nők esetében látható a három vagy több 19 éven aluli gyermeket nevelő háztartásoknál: itt a nők körülbelül három és félszer több időt fordítanak a háztartási munkákra, mint a férfiak (132 perc versus 457 perc 2009-ben), és szintén többet, mint a két- vagy egygyerekes nők (356 perc, illetve 366 perc 2009-ben) (Harcza 2014, 37). A gyermeküket egyedül nevelők átlagosan ezeknél az értékeknél kevesebb időt fordítanak a háztartáshoz kapcsolódó munkákra – viszont (érthető okokból) többet a főfoglalkozásukra.

Harcza a gyermekgondozásra, gyermeknevelésre fordított idő részletesebb elemzése során kiemeli, hogy „a foglalkoztatottak körében a gyermekgondozással és neveléssel kapcsolatos teendők ellátást tekintve a nemi szerepek egyre inkább kiegyensúlyozottak” (Harcza 2014, 45). Rögtön ezután azt is felidézi, hogy a szellemi foglalkozásúak között már meg is fordult a klasszikus arány. Ugyanakkor ha nem csak azokra figyelünk, akik foglalkoztatottak, akkor a már jól ismert női időráfordítási többletet láthatjuk, Harcza szerint így tehát egyértelmű, hogy ez utóbbi jelenség a gyermeket nevelő nők és férfiak gazdasági aktivitás mentén látható eltéréséből fakad (Harcza 2014, 45).

A párkapcsolatban élők esetében gyermekgondozásra és nevelésre fordított idő növekedésével párhuzamosan lecsökkent a gyerekek testi gondozására, és nőtt a mesélésre, játékra fordított idő aránya (Harcza 2014, 47).

54. táblázat: A párkapcsolatban élők gyermekgondozásra és nevelésre fordított tevékenységeinek megoszlása (%)

	1986/1987		1999/2000		2009/2010	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
Testi gondozás	42,9	74,1	31,0	55,4	30,4	54,1
Mesélés, játék	38,1	10,3	51,7	23,1	52,2	32,1
Közös tanulás	19,0	13,8	17,3	20,0	13,0	11,0
Egyéb	-	1,7	-	1,5	4,3	2,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH-adatok, publikálva Harcza 2014, 47.

Az is látható, hogy a 2000-es évektől a párkapcsolatban élő, gyermekes férfiak körében a gyerekre fordított idő többségét a mesélés, játék teszi ki, vagyis a férfiak fokozottabb bekapcsolódása alapvetően az „élvezeti” tevékenységek felé csatornázódott be.

Harcsa arra is felhívja a figyelmet elemzésében, hogy természetesen a gyermek kora is befolyásolja, milyen tevékenységre mennyit fordítanak a szülők, és itt érdemes figyelembe venni a gyerekek számát is: a 0-6 éveseket nevelők közül átlagosan a legtöbb időt az egygyermekesek fordítják a gyerekeikre, Harcsa szerint ennek több oka is lehet: (1) az első gyereknél ismert „túlaggódás” vagy „túlbiztosítás”, (2) több időt jelent nekik megszervezni a felmerülő feladatokat, (3) ahol több gyermek van, ott a nagyobb testvérek be tudnak segíteni a feladatok ellátásába (Harcsa 2014, 49-50).

Természetesen fontos azt megemlíteni, hogy az időmérleg-vizsgálatok csupán az egyes tevékenységekkel eltöltött idő *mennyiségét* mérik, de annak *minőségét* már nem. Azt sem tudjuk meg ezekből az adatokból, hogy a szóba jöhető férfiak hány százaléka kapcsolódott be ezekbe a tevékenységekbe, hiszen ez is sok információt elárulhatna a munkamegosztás egyenletességéről vagy éppen egyenlőtlenségéről. Mégis, úgy gondoljuk, hogy az már fontos értékváltozásra is utal, ha a férfi lakosság egy vagy több, egymást talán részben át is fedő csoportján belül azt látjuk, hogy jelentősen növekedett a gyerekek gondozásával töltött idő mennyisége, hiszen egy véges mennyiségben rendelkezésre álló jószág beosztásában történik változás.

4.7.4 Az apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök: változások és új jelenségek

Az apák szerepvállalásával kapcsolatos attitűdöket a 2009-es kérdőívben több kérdéssel mérték fel. Egyrészt kíváncsiak voltak arra, hogy vajon változtatnának-e a kérdezettek az ötnapos apasági szabadság intézményén, egészen pontosan az igénybe veendő napok számán. Azt is igyekeztek feltérképezni, hogy mennyire fogadnák el, ha az anya helyett a gyerek 1 éves kora után az apa vagy valamelyik nagyszülő menne el GYED-re, GYES-re. Az apai szerepek mellett a tágabb értelemben vett férfi szerepek közül a férfi

családfenntartói szerep erodálódásával kapcsolatos attitűdöket is megvizsgálták.

4.7.4.1 Az apasági szabadsággal kapcsolatos vélemények

A válaszadóknak a következő kérdés alapján először azt kellett eldönteniük, hogy a jelenleg 5 napos apasági szabadság mennyiségével elégedettek-e vagy sem. A kérdés így hangzott: *„Ma Magyarországon egy férfinak 5 szabadnap jár abban az esetben, ha gyermeke születik. Ön szerint megfelelő mennyiségű, kevés vagy sok ez a szabadság?”*

55. táblázat: Az ötnapos apasági szabadság mennyiségének megítélése (összes megkérdezett, 2009)

	%	N
Kevés	37,2	558
Megfelelő mennyiségű	48,2	723
Sok	0,8	12
Nem tudja, nem válaszol	13,8	206
Összesen	100,0	1500

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Jól látható, hogy a megkérdezettek több mint harmada véli úgy, hogy a bejelentett munkaviszonnyal rendelkező apák számára a törvény által előírányzott öt nap kevés, és további közel 50 százalék tartja elegendő mennyiségűnek az 5 napot. Elenyészően kevés, mindössze 12 fő volt a megkérdezettek között, aki soknak vélte az öt napot.

Azoktól a válaszadóktól, akik úgy nyilatkoztak, hogy kevésnek vagy soknak tartják az öt napot, azt is megkérdezték, hogy ha lehetőségük lenne, hány napra növelnék vagy csökkentenék az apasági szabadság mennyiségét. A kérdés a következőképpen hangzott: *„Ön hány napra csökkentené/növelné az apák részéről kivehető szabadnapok számát?”* Azok a válaszadók, akik a növelés mellett foglaltak állást, 6 és 60 nap közötti értékeket neveztek meg, a leggyakoribb érték a 10 nap volt: a növelést szorgalmazók 40,9 százaléka 10 napra emelné a szabadságot.

Létrehoztunk egy olyan változót, amely azt méri, hogy a válaszadók hány nap apasági szabadságot tartanának ideálisnak. Azok a válaszadók, akik úgy nyilatkoztak, hogy az apasági szabadság jelenlegi 5 napos időtartama szerintük megfelelő, ezen a változón úgy szerepelnek, mint akik 5 napot

tartanak ideálisnak. Ennek a változónak a felhasználásával igyekszünk feltárni, hogy a különböző szocio-demográfiai csoportok, az esetleges érintettség differenciál-e a válaszadók között az apasági szabadság ideális időtartamára vonatkozóan.

A válaszadók átlagosan 9,2 napot (szórás: 6,76) tartanak az apasági szabadság szempontjából ideálisnak. Az ideális apasági szabadság mennyiségét mérő változó eloszlása azonban, ahogyan azt láttuk, közel sem nevezhető statisztikai értelemben normálisnak.¹⁴⁹

Láttuk ugyanakkor, hogy jóformán két nagy csoportot tudunk elkülöníteni a válaszadók között: akik nem változtatnának (vagy extrém esetben csökkentenék) az ötnapos apasági szabadság idejét, és azok, akik növelnék. Így a további elemzésünkben megtartjuk ezt a kétértékű változót, és a továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni bináris logisztikus regressziós módszerekkel, hogy mely társadalmi csoportok körében nagyobb avagy kisebb annak az esélye, hogy az apasági szabadság mennyiségének növelését szorgalmazzák.

Összesen négy modellünk lesz: az elsőben a kérdezett nemének, iskolai végzettségének, születési kohorszáának és lakóhelye településtípusának hatását teszteljük. A második modellben azt vizsgáljuk meg, hogy a gazdaságilag inaktívakhoz képest az aktívak, a társnélküliekhez képest az inaktív, illetve aktív társsal rendelkezők miként vélekednek, valamint hogy a 10 éven aluli gyerekek számának növekedésével hogyan változik a vélekedés az apasági szabadság mértékéről. A harmadik modellben attitűdváltozók hatásait teszteljük: megvizsgáljuk, hogy az apák gyereknevelésben való részvételének szorgalmazása, a családon belüli „megfordított” nemek közötti szerepmegosztás és az apák GYES-, GYED-vállalása hogyan hat az apasági szabadság mennyiségére. Végül egy olyan modellt is futtatunk, melyben csak azok a válaszadók fognak szerepelni, akiknek van gyermekük (koruktól

¹⁴⁹ Ezt természetesen nemcsak a hisztogramra való „ránézésre” döntjük el, hanem az eloszlás ferdeségét (skewness) és csúcsosságát (kurtosis) mérő mutatók, valamint a Kolmogorov-Szmirnov-féle normalitásvizsgálat is alátámasztják: ferdeség: 2,44 (SE:0,068), csúcsosság: 8,992 (SE:0,137), a ferdeség különbözik 0-tól, a csúcsosság pedig 3-tól. Kolmogorov-Szmirnov-statisztika értéke: 0,307, $p=0,000 < 0,05$, vagyis el kell vetni a próba nullhipotézisét, miszerint a változó normális eloszlású. Ezen az sem változtat, ha a változónk 10-es vagy természetes alapú logaritmusát vesszük.

függetlenül): megnézzük, hogy a gyermekekkel kapcsolatos jelenlegi, illetve múltbeli munkamegosztás hogyan hat az attitűdökre.

56. táblázat: Az ötnapos apasági szabadság mennyiségének megítélése, bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok és szignifikancia (összes érvényesen válaszoló, 2009)

APASÁGI SZABADSÁG (referenciakateg.: nem növelné)	I. modell	II. modell	III. modell	IV. modell
NEME (férfiak)	1,525***	1,518**	1,495**	1,412*
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)				
1945-1961	1,347	1,385	1,400	1,203
1962-1973	1,608*	1,615*	1,612*	1,292
1974-	2,185***	2,170***	2,255***	1,845
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)				
Szakma	1,188	1,237	1,265	1,228
érettségizett	0,893	0,987	1,017	1,074
diplomás	1,386	1,548*	1,553*	1,656
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)				
Város	1,061	1,101	1,157	1,114
Budapest	1,454*	1,490*	1,516*	1,315
AKTÍV-E? (nem)		0,902	0,885	1,090
VAN-E TÁRSA? (nem)				
van, és inaktív		1,088	1,092	0,968
van és aktív		1,001	0,976	0,907
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA		1,123	1,124	1,147
A férfiaknak nagyobb részt kellene vállalniuk a gyerekek ellátásából, mint amennyit manapság vállalnak.			1,183**	1,171*
Nem helyes az, ha a férfi marad otthon a gyerekeket gondozni, a nő pedig dolgozni jár.			1,041	1,023
Elfogadja, ha az anya helyett az apa megy el GYES-re, GYED-re?			0,940	0,829
Ki végezte a gyerekekkel kapcsolatos tevékenységeket? (+: mindig a férfi)				1,226
N	1284	1240	1201	809
Khí-négyzet	43,131	45,018	52,302	33,073
Df	9	13	16	17
P	0,000	0,000	0,000	0,011
Cox & Snell R ²	0,033	0,036	0,043	0,042
Nagelkerke R ²	0,045	0,048	0,058	0,056

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Az apasági szabadság mennyiségének megítélését mérő modellek jóformán alig magyarázzák meg azt, hogy valaki minek köszönhetően dönt a növelés avagy a szabadság napjainak változatlanul hagyása mellett, még akkor is, ha attitűdváltozókkal is igyekeztünk magyarázni a vélekedéseket. A kérdezett nemének hatása ugyanakkor végig stabilnak bizonyult: a férfiakhoz képest a nők mindegyik modellben szignifikánsan nagyobb eséllyel támogatták, hogy a jelenlegi öt naphoz képest több napot kaphassanak az apák. Ugyanez igaz a legidősebb születési kohorszhoz képest a két legfiatalabb

kohorsz tagjaira, ez a hatás azonban eltűnik, amint azok között vizsgálódunk, akiknek valaha az életükben született gyerekük, ott már ennek sincsen magyarázóereje. A diplomások szintén nagyobb eséllyel szavaznak a növelés mellett a legfeljebb 8 osztályt végzettekhez képest, és ugyanez igaz a budapesti megkérdezettekre a községekben élőkhez viszonyítva.

Meglepő módon a 10 éven aluli gyerekek száma egyáltalán nem befolyásolja érdemben azt, hogy miként vélekedik valaki az apasági szabadságról, vagyis a kisgyerekekkel való rendelkezés nem tesz valakit automatikusan apasági szabadság-pártivá. Az viszont jól látszik, hogy ha valaki hiányolja a férfiak szerepvállalását a gyermeknevelési feladatokban, akkor neki nagyobb esélye van arra, hogy az apasági szabadság napjainak növelése mellett kardoskodjon¹⁵⁰. Az általános elvi szintű hatás azonban nem hozza maga után azt, hogy esetleg más, konkrétabb megnyilvánulás elfogadása is az apasági szabadság növelésének támogatását jelentse: azok ugyanis, akik támogatják, hogy az anya helyett az apa menjen GYES-re, GYED-re, nem viszonyulnak másképp az apasági szabadsághoz azokhoz képest, akik az apai GYES-t ellenzik. Emögött az elsőre talán furcsa eredmény mögött meghúzódhat az a különbség, miszerint az apasági szabadság közvetlenül a szülés utáni hónapokban felhasználható, és maga a kérdés is a szülés időpontjához közel helyezte el, míg az apai GYED/GYES-t a gyermek 1. születésnapja után lehetséges, és ez a vonatkozó kérdésben is szerepelt. Előfordulhat tehát, hogy az apák GYES-re menetelét támogatók egy része úgy gondolja, 1 éves kor előtt „felesleges” az apának több időt tölteni a gyermekkel a fizetett apasági napok keretében.

Megvizsgáltuk azt is, hogy ha ezeket a modelleket külön futtatjuk a férfiakra és a nőkre, látunk-e a változók hatásaiban különbséget. Az eredmények szerint vannak eltérések, de az mindkét nemre igaz, hogy a legfiatalabbak tűnnek nyitottnak leginkább az apasági szabadság növelésére. A magasabb iskolai végzettség hatása csak a férfiaknál érvényesül, nőknél nem, miközben a fővárosban élésre pont a fordítottja igaz.

¹⁵⁰ És ebből a hatásból már ki van szűrve az, hogy a nők inkább szorgalmazzák a férfiak részvételét, tehát nemtől függetlenül igaz, hogy aki ezt a véleményt jobban magáénak érzi, az az apasági szabadságot is növelné.

Érdekes eredmény, hogy a férfiak szerepvállalásának sürgetésével való egyetértés csak a férfiaknál hat: azok a nők, akik szintén sürgetik ezt a fokozottabb szerepvállalást, úgy tűnik, nem az apasági szabadságban látják a megoldást. Azok a férfiak viszont, akik egyetértenek azzal, hogy a jelenleginél nagyobb szerepet kellene a férfiaknak vinniük a gyerekek ellátásából, nagyobb eséllyel támogatják az apasági szabadság növelését. A vélekedések különbsége mögött az állhat, hogy a nők nem pusztán egy intézkedéstől, és nem feltétlenül a kisgyermek egészen kis korában hiányolják a férfiak aktívabb részvételét, míg a férfiak között azok, akik aktívabb szerepvállalást látnak indokoltnak, ezt már gyermekük egészen kis korában megtennék. Ezek a véleménykülönbségek azért is beszédesek, mert úgy tűnik, nők és férfiak igénye és preferált megoldási között sincsen egyetértés, ezen pedig nem elég nyílt kommunikációval segíteni, a rendelkezésre álló választási lehetőségeket is célszerű bővíteni az igényeknek megfelelően.

S bár a férfiak gyereknevelésben való részvételét sürgető nők általánosságban nem az apasági szabadság növelésében látják a megoldást, azok a nők viszont, akik a gyermeknevelési tevékenységeket olyan férfival osztották meg, aki nagy vagy akár náluk is nagyobb szerepet vállalt a felmerülő feladatok megoldásában, szignifikánsan nagyobb eséllyel támogatják az apasági szabadság napjainak növelését, mint azok a nők, akik kisebb vagy semmilyen „segítséget” sem kaptak a férfitől ezekben a feladatokban. Azok a férfiak viszont, akik úgy nyilatkoztak, hogy sokat, akár még a társuknál is több feladatot vállaltak a gyerekek neveléséből, már nem növelnék az apasági szabadságot. Úgy tűnik, hogy az első kézből szerzett tapasztalatok visszafogják a többiekre is kiterjesztendő részvétel lehetősége iránti lelkesedést.

57. táblázat: Az ötnapos apasági szabadság mennyiségének megítélése, nemek szerint, bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok és szignifikancia (összes érvényesen válaszolók, 2009)

APASÁGI SZABADSÁG (referenciakat.: nem nővelné)	I. modell		II. modell		III. modell		IV. modell	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)								
1945-1961	1,286	1,403	1,614	1,323	1,708	1,315	1,146	1,277
1962-1973	1,700	1,569	1,921	1,512	2,017	1,517	0,987	1,794
1974-	1,837*	2,654***	2,379*	2,345**	2,602**	2,367**	1,196	2,414
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)								
Szakma	1,412	1,010	1,514	1,032	1,549	1,070	1,515	1,177
érettségizett	1,089	0,769	1,241	0,837	1,345	0,873	2,385*	0,765
diplomás	1,762	1,171	2,021*	1,272	1,954*	1,305	3,035*	1,249
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)								
Város	1,217	0,953	1,360	0,923	1,418	0,966	1,372	0,941
Budapest	1,212	1,673*	1,338	1,640*	1,376	1,666*	0,712	1,752
AKTÍV-E? (nem)			0,823	0,982	0,748	1,013	1,351	1,082
VAN-E TÁRSA? (nem)								
van, és inaktív			1,338	0,880	1,362	0,858	1,814	0,658
van és aktív			1,093	0,961	0,990	0,927	1,211	0,671
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA			1,125	1,089	1,131	1,091	1,118	1,229
A férfiakkal nagyobb részt kellene vállalniuk a gyerekek ellátásából, mint amennyit manapság vállalnak.					1,400***	1,036	1,428**	1,024
Nem helyes az, ha a férfi marad otthon a gyerekeket gondozni, a nő pedig dolgozni jár.					1,032	1,052	0,975	1,081
Elfogadja, ha az anya helyett az apa megy el GYES-re, GYED- re?					1,026	0,876	1,046	0,772
Ki végezte a gyerekekkel kapcsolatos tevékenységeket? (+: mindig a férfi)							1,002	1,422*
N	586	698	564	676	541	660	332	477
Khí-négyszet	13,661	27,897	19,249	26,957	32,631	26,787	29,226	28,288
Df	8	8	12	12	15	15	16	16
P	0,091	0,000	0,083	0,008	0,005	0,031	0,022	0,029
Cox & Snell R ²	0,023	0,039	0,034	0,039	0,059	0,040	0,088	0,059
Nagelkerke R ²	0,032	0,053	0,046	0,053	0,080	0,053	0,119	0,079

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

4.7.4.2 Apák GYES-en?

Magyarországon 1981 óta van törvényi lehetőség arra, hogy a férfiak is GYES-re (majd később GYED-re) menjenek, a lehetőséggel azonban egyáltalán nem élnek tömegesen a férfiak: a népszámlálási adatok szerint 1990-ben 1848, 2001-ben 5514, 2011-ben pedig 4969 férfi részesült gyermekgondozási ellátásban – szemben a több mint 200 ezer női részesülővel.¹⁵¹ A 2011-es adatok részletesebb táblázataiból viszont kiderül, hogy jellemzően nem a magasabb státusú férfiak „úri kiváltsága” a gyermekgondozási szabadság, hanem az alacsonyabb státusú férfiak valószínűleg „jobb híján” érvényesülő kényszere.

58. táblázat: A gyermekgondozási ellátásban részesülők iskolai végzettség szerinti megoszlása, % (2011)

	8 általánosnál kisebb	8 általános	Szakma, érettségi nélkül	Érettségi	Egyetem, főiskola	Összesen
Férfiak	8,1	34,1	27,8	20,0	10,0	100,0
Nők	3,6	21,1	19,2	30,0	26,1	100,0

Forrás: KSH Népszámlálás¹⁵², saját számítás

A gyermekgondozási ellátásban részesülő férfiak 70 százalékának nincs érettségje, miközben ugyanez az arány az ilyen ellátásban részesülő nők között 44 százalék.

59. táblázat: A gyermekgondozási ellátásban részesülők településtípus szerinti megoszlása (2011)

	Község, nagyközség	Város	Megyeszékhely, megyei jogú város	Főváros	Összesen
Férfiak	42,0	31,8	15,0	15,2	100,0
Nők	34,7	32,4	17,8	15,1	100,0

Forrás: KSH Népszámlálás¹⁵³, saját számítás

A gyermekgondozási ellátásban részesülő férfiak közel fele községekben él, ez szintén magasabb arány, mint ami a nők esetében mérhető.

¹⁵¹ Adatok forrása: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_foglalkoztatasi 1.6.1 A gazdaságilag nem aktív népesség nemek szerint. Utolsó megtekintés időpontja: 2014. november 29.

¹⁵² Adatok forrása: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_foglalkoztatasi 2.6.3 A gazdaságilag nem aktív népesség száma a legmagasabb befejezett iskolai végzettség és nemek szerint. Utolsó megtekintés időpontja: 2014. november 30.

¹⁵³ Adatok forrása: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_foglalkoztatasi 2.6.4 A gazdaságilag nem aktív népesség száma településtípus és nemek szerint. Utolsó megtekintés időpontja: 2014. november 30.

A 2009-es kutatásban megvizsgáltuk, hogy vajon a válaszadók inkább elfogadnák, vagy inkább nem fogadnák el, ha...:

1. az anya helyett az apa,
2. az anya helyett a nagymama, vagy
3. az anya helyett a nagypapa menne el GYES-re vagy GYED-re, mikor a gyerek betöltötte az 1 évet.

A kutatás eredményei szerint szinte holtversenyben végzett az élen a nagymama és az édesapa: őket fogadnák el a legnagyobb arányban a válaszadók az anyuka helyett GYES-en vagy GYED-en, míg a nagypapa kissé leszakadva szerezte meg a harmadik helyet.

60. táblázat: Az anya helyett más közeli családtag GYES-re menetelének megítélése, % (2009)

	Inkább elfogadja	Inkább nem fogadja el	Nem tudja, nem válaszol	Összesen
Nagymama	51,7	44,1	4,2	100,0
Édesapa	51,1	45,1	3,8	100,0
Nagypapa	31,3	63,3	5,4	100,0

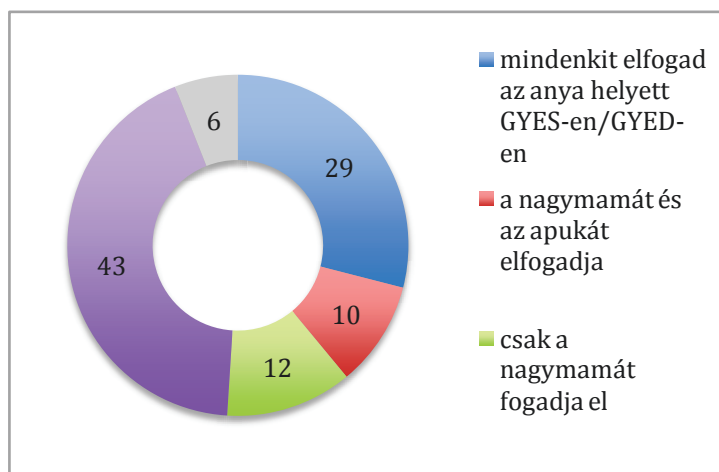
Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Jól látszik, hogy a válaszadók igen megosztottak abban a kérdésben, hogy vajon elfogadható-e vagy sem, ha az anya helyett valamelyik közeli családtag veszi igénybe a GYES-t vagy GYED-et, hiszen még a legelfogadottabb két családtag esetében is majdnem fele-fele arányban oszlanak meg a támogató és elutasító vélekedések.

Az elfogadási arányok alapján a három változó sorrendbe tehető, és ez alapján létrehozhatunk egy skálát, ami azt méri, hogy a kérdezett mennyire fogadja el, ha az anya helyett más megy el GYES-re vagy GYED-re.¹⁵⁴

¹⁵⁴ A létrehozandó változó egy Guttman-skála, egy reprodukálhatósági együtthatóval nézzük meg, hogy a válaszok skálaszerkezetűek. A reprodukálhatósági együttható értéke 0,96, vagyis a válaszok skálaszerkezetűek. Az illogikus választ adók válaszait logikussá tettük, hiszen erre jogosított fel minket a reprodukálhatósági együttható.

9. grafikon: Az anya helyett más családtag szülői szabadságának megítélése, Guttman-skála, megoszlás (összes megkérdezett, 2009)

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

2009-ben a lakosság kevesebb mint harmada vélekedett úgy, hogy az anya helyett a nagymama, az apa vagy a nagypapa is mehet GYES-re vagy GYED-re. 10 százalékot tettek ki azok, akik szerint csak a nagymama és az apa mehet GYES-re, a nagypapa viszont inkább ne, 12 százalék pedig csak a nagymamát tudja elképzelni „helyettesítőként”. A kérdezettek közel fele, 43 százaléka viszont egyik közelálló rokon esetében sem tartja helyénvalónak, hogy az anya helyett GYES-re vagy GYED-re menjenek.

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy mely társadalmi csoportok tűnnek nyitottabbnak arra, hogy elfogadják, ha az anya helyett az apa megy GYES-re, GYED-re.

61. táblázat: Az apai GYES/GYED elfogadását magyarázó bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok és szignifikancia (2009)

APA GYES-EN/GYED-EN (referenciakateg.: inkább nem fogadja el)	I. modell	II. modell	III. modell	IV. modell
NEME (férfiak)	1,473**	1,414**	1,414**	1,534*
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)				
1945-1961	1,389*	1,389	1,489*	1,188
1962-1973	1,492*	1,709**	1,627*	1,222
1974-	1,504*	1,675**	1,639*	1,457
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)				
Szakma	1,691***	1,719**	1,634**	1,440
Érettségizett	1,912***	1,914***	1,646**	0,877
diplomás	2,309***	2,385***	1,803**	0,856
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)				
Város	1,045	0,985	0,895	0,818
Budapest	1,265	1,227	1,096	1,079
AKTÍV-E? (nem)		0,812	0,825	1,094
VAN-E TÁRSA? (nem)				
van, és inaktív		0,876	0,925	---
van és aktív		1,131	1,088	1,178
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA		0,893	0,949	0,856
A FÉRFIAKNAK NAGYOBB RÉSZT KELLENE VÁLLALNIUK A GYEREKEK ELLÁTÁSÁBÓL, MINT AMENNYIT MANAPSÁG VÁLLALNAK.			1,178**	1,383**
NŐI MUNKAVÁLLALÁS TÁMOGATÁSÁNAK INDEXE (+: támogatja)			1,653***	1,370*
KI VÉGEZTE A GYEREKEKKEL KAPCSOLATOS TEVÉKENYSÉGEKET? (+: mindig a férfi)				1,337
HOGYAN DOLGOZOTT/DOLGOZIK, AMIKOR A LEGKISEBB GYEREKE MÉG NEM (VOLT) ISKOLÁS? (otthon volt és nem dolgozott)				
Teljes munkaidőben				0,901
Részmunkaidőben vagy otthon dolgozott				0,945
KI KERES TÖBBET? (+: a nő)				0,989
HÁZAS VAGY ÉLETTÁRS ISKOLAI VÉGZETTSÉGE				1,387*
N	1444	1397	1374	580
Khí-négyzet	64,692	69,353	115,852	67,805
Df	9	13	15	19
P	0,000	0,000	0,000	0,000
Cox & Snell R ²	0,044	0,048	0,081	0,115
Nagelkerke R ²	0,059	0,065	0,108	0,154

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

Az, hogy a nők a férfiakhoz képest mindegyik modellben nagyobb valószínűséggel pártolják, ha az anya helyett az apa menne el GYES-re vagy GYED-re, mindenképpen komoly üzenetet hordoz. A születési kohorszok közti kezdeti különbségek az újabb és újabb változók bevonása után gyengülnek, erodálódnak. A fiatalabb kohorszban még az attitűdváltozók bevonása után is kirajzolódott, hogy a legidősebb kohorshoz képest nagyobb eséllyel pártolják, ha az apa marad otthon a gyerekekkel, viszont abban a modellben, melyben a gyerekkel és társsal rendelkezők között vizsgáltuk az eltéréseket, már nem látható különbség. Ugyanez igaz az iskolai végzettség

hatására: a legalacsonyabb iskolai végzettségűekhez képest az iskolázottabbak mind nagyobb eséllyel támogatják azt, ha az apa megy GYES-re, a gyerekekkel és társsal rendelkezők között már nem volt különbség köztük. Nem volt ugyanakkor globális hatása a kérdezett 10 éven aluli gyerekei számának. Fontos hatást fejtenek ki viszont az attitűdváltozók:¹⁵⁵ a férfiak nagyobb otthoni szerepvállalását sürgetők nagyobb eséllyel támogatják az apák GYES-re, GYED-re menetelét, és ugyanez igaz azokra is, akik pártolják a női munkavállalást a nők kizárólagos anyaszerepe helyett.

Megnéztük, hogy ha a különböző modelleket külön futtatjuk nőkre és férfiakra, akkor milyen korábbi eredmények ismétlődnek meg, avagy specifikálódnak. A különböző korosztályok közti eltérések, úgy tűnik, hogy csak a nők esetében vannak jelen, tehát a fiatalabb korosztályok női tagjai nagyobb eséllyel támogatják azt, ha az apa megy GYES-re, de ilyen különbséget a férfiak között nem találunk, tehát azok, akikről szó lenne, nem mutatnak nagyobb hajlandóságot arra, hogy a gyerekkel otthon maradjanak.

Az iskolai végzettség ismert hatása (magasabban iskolázottak nagyobb eséllyel támogatják azt, ha az apa marad GYES-en, GYED-en) egészen addig marad meg, míg az attitűdváltozókat nem vonjuk be a modellbe, azt követően legyengül a kérdésre kifejtett közvetlen hatás, és csak a nők esetében marad meg. A férfiaknál az attitűdváltozóban lényegében feloldódik az iskolai végzettség hatása.

A nemek szerint szeparáltan futtatott modellekkel viszont magyarázatot találunk arra, hogy a globális modellekben miért nem volt szignifikáns a 10 éven aluli gyerekek számának hatása. A nők között ugyanis a gyerekszám növekedésével egyre csökken annak az esélye, hogy az apa GYED-re vagy GYES-re menetelét támogassák, a férfiaknál viszont inkább növekszik ennek az esélye.¹⁵⁶ Ennek többféle oka lehet: a több kisgyerek miatt a nők nehezebben találnak állást, vagy tudnak visszamenni a munkahelyükre, így lehet, hogy érdekesebbnek látják, ha a „tradicionális” munkamegosztás érvényesül, amit ráadásul már jól bejártak az évek alatt. Ez a hatás ráadásul

¹⁵⁵ Ezt onnan is láthatjuk, hogy a magyarázómodell illeszkedése is javult.

¹⁵⁶ Az ellentétes hatások tehát kioltották egymást.

még az attitűdváltozók bevonása után is fennmaradt.¹⁵⁷ Ugyanígy csak a nők esetében fejt ki hatást az az attitűdállítás, miszerint a férfiaknak nagyobb részt kellene vállalniuk a gyerekek ellátásából: azok a nők, akik így vélekednek, nagyobb eséllyel támogatják azt, hogy az apa menjen GYES-re, viszont a férfiak között nem látható ilyen összefüggés. A nők részéről tehát ez a nagyobb szerepvállalás akár történhet úgy, hogy a GYES vagy a GYED egy részét a férfi veszi ki. Szintén mindkét nemre igaz, hogy azok, akik támogatják a női munkavállalást, nagyobb eséllyel tartják elfogadhatónak az apák GYES-ét. Ez a hatás azonban a nők esetében már nem tart ki abban a modellben, melyben a gyerekekkel és társsal rendelkezők eredményei láthatók. Az említett IV. modellben, feltehetően az igencsak alacsony elemszámok miatt, már nagyon kevés hatás bizonyul 0,05-ös szinten szignifikánsnak, ezért dőlttel jelöljük azokat a hatásokat, melyek szignifikanciája 0,05 és 0,1 közé esik. Nagyon óvatosan vonhatóak le ebből következtetések, így sokkal inkább csak szemléltetési céllal mutatjuk meg, hogy a kisgyerekes tényleges munkarendnek a férfiak esetében lehet hatása, méghozzá úgy, hogy azok, akik részmunkaidőben vagy otthon dolgoztak/dolgoznak a legkisebb gyermekük 6 éves kora előtt, úgy tűnik, hogy nagyobb eséllyel támogatják az apai GYES-t, mint azok a férfiak, akik úgy voltak otthon, hogy nem dolgoztak.¹⁵⁸ A nőknél viszont nem látható annak a jele, hogy a munkavégzési tapasztalatoknak lenne hatása az apai GYES megítélésére. A nők esetében hasonlóan óvatos kijelentést inkább a társ iskolai végzettségének hatásáról tehetünk: a magasabb iskolai végzettségű társsal rendelkezők nagyobb eséllyel támogatnák az apai GYES-t. Emögött megbújhat az, hogy a magasabb iskolai végzettségű férfiak esetében a rugalmasabb munkarendre valamivel nagyobb az esély, és megvalósíthatóbbá válhat az, hogy az apák menjenek GYES-re.

¹⁵⁷ Érdemes azt is észrevenni, hogy miután kiszűrtük a 10 éven aluli kisgyerekek számának hatását, a nők esetében felerősödött a születési kohorsz hatása. A fiatalabb kohorszokba tartozók ugyanis átlagosan több 10 évesnél fiatalabb gyerekkel rendelkeznek, és amíg ezt a hatást nem szűrtük ki, addig ez a tény „lenyomta” a születési kohorszok közti véleménykülönbségeket az apai GYES-ről. Ha viszont már az azonos gyerekszámú, de különböző korszakokban született nőket hasonlítjuk össze, élesebbek a különbségek, legalábbis a legidősebb és a két legfiatalabb kohorsz között.

¹⁵⁸ Ez a hatás már a kérdőzött aktivitásának és az attitűdváltozók hatásának kiszűrése után mutatkozik. Ha viszont a teljes munkaidőben dolgozókat tesszük meg referenciakategóriaként, akkor már valóban nincs szignifikáns különbség

62. táblázat: Az apai GYES/GYED elfogadását magyarázó bináris logisztikus regressziós modellek eredményei, férfiak és nők, esélyhányadosok és szignifikancia

APA GYES-EN/GYED-EN (referenciakat.: inkább nem fogadja el)	I. modell		II. modell		III. modell		IV. modell	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)								
1945-1961	1,374	1,351	1,270	1,403	1,259	1,592*	1,267	1,627
1962-1973	1,314	1,628*	1,200	2,169**	1,065	2,188**	0,932	2,388
1974-	1,395	1,546	1,262	2,211**	1,166	2,243**	1,495	2,203
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)								
Szakma	1,616*	1,628*	1,573*	1,662*	1,548	1,507	1,836	1,196
érettségizett	1,535	2,228***	1,506	2,217***	1,368	1,806**	0,955	0,763
diplomás	2,269**	2,277**	2,228**	2,445**	1,690	1,880*	1,633	0,450
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)								
Város	1,125	0,963	1,104	0,914	1,045	0,806	0,826	0,988
Budapest	1,189	1,300	1,163	1,238	1,077	1,083	1,308	1,050
AKTÍV-E? (nem)			0,827	0,692	0,844	0,691	1,042	1,065
VAN-E TÁRSA? (nem)								
van, és inaktív			0,680	0,959	0,692	1,052	--	---
van és aktív			1,057	1,393	1,013	1,369	1,210	1,264
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA			1,300	0,573**	1,390*	0,606**	1,169	0,595
A FÉRFIAKNAK NAGYOBB RÉSZT KELLENE VÁLLALNIUK A GYEREKEK ELLÁTÁSÁBÓL, MINT AMENNYIT MANAPSÁG VÁLLALNAK.					1,150	1,198*	1,181	1,635**
NŐI MUNKAVÁLLALÁS TÁMOGATÁSÁNAK INDEXE (+: támogatja)					1,530*	1,801***	1,501*	1,304
KI VÉGEZTE A GYEREKEKKEL KAPCSOLATOS TEVÉKENYSÉGEKET? (+: mindig a férfi)							1,456	1,240
HOGYAN DOLGOZOTT/DOLGOZIK, AMIKOR A LEGKISEBB GYEREKE MÉG NEM (VOLT) ISKOLÁS? (otthon volt és nem dolgozott)								
Teljes munkaidőben							0,735	1,295
Részmunkaidőben vagy otthon dolgozott							2,232	0,896
KI KERES TÖBBET? (+: a nő)							1,147	0,907
HÁZAS VAGY ÉLETTÁRS ISKOLAI VÉGZETTSÉGE							1,368	1,517
N	666	778	642	755	631	743	299	281
Khí-négyszet	15,986	45,455	20,661	59,910	35,354	91,658	42,541	42,830
Df	8	8	12	12	14	14	18	18
P	0,043	0,000	0,056	0,000	0,001	0,000	0,001	0,001
Cox & Snell R ²	0,024	0,057	0,032	0,076	0,055	0,116	0,141	0,145
Nagelkerke R ²	0,032	0,076	0,042	0,102	0,073	0,155	0,188	0,194

Forrás: Szonda Ipsos „Vélemények” 2009. október

A különböző, az apai szerepvállalással kapcsolatos attitűdöket mérő változókból megkíséreltünk klasztereket kialakítani, de nem jártunk sikerrel. Ez annak a jele, amit már részben a kétdimenziós elemzések is megmutattak, hogy a változók között nem feltétlenül állnak fent „logikus” kapcsolatok. Ez a leglátványosabban az apasági szabadság mennyiségének megítélésénél látszott: az apai GYES elfogadásának, illetve azon családi munkamegosztás megítélésének, amikor a férfi marad otthon, a nő pedig fizetett munkát végez, nem volt érdemi hatása az apasági szabadság ideális mennyiségének megítélésére. Ezek a különböző javaslatok tehát eltérő módon kerülnek megítélésre, és aki az egyiket támogatja, még egyáltalán nem biztos, hogy a másikat is fogja.

4.7.4.3 Összegzés

2009-es adatokat vizsgálva kerestük arra a választ, hogy a felnőtt lakosság miként vélekedik a férfiaknak a gyereknevelésben való fokozottabb részvételéről, és ennek a kérdésnek a megválaszolásához az apasági szabadsággal, valamint a férfiak GYES/GYED-lehetőségével kapcsolatos attitűdöket vizsgáltuk meg. Azt már egy korábbi fejezetben bemutattuk, hogy a közvélekedés igencsak sürgeti a férfiak fokozottabb szerepvállalását a gyereknevelési feladatokban, és az ezzel az állítással való egyetértés mértéke lényegében nem változott a 2000-es évek alatt. Ha az időmérleg vizsgálatokból indulunk ki, akkor ott pedig azt láthatjuk, hogy bár nőtt a napi átlagos időmennyiség, amelyet a férfiak a gyermekek gondozására, ellátására fordítanak (ez igaz a nőkre is), ennek a szerkezete meglehetősen változatlan: a férfiak főleg a mesélést és a játékot, vagyis az élvezetesebb feladatokat végzik zömmel.

Ennek az általános attitűdnek az ellenére, ha konkrét intézkedéseket nézünk, akkor attitűdjeiben egy igen megosztott társadalom képe rajzolódik ki a szemünk előtt. Az apasági szabadság jelenleg öt napot jelent, és ennek hosszát a kérdezettek közel fele elégnak tartja. Azt, ha az anya helyett az apa menne GYES-re vagy GYED-re a gyerek 1 éves kora után, csupán a lakosság fele fogadja el. A nagyszülők között ebben a tekintetben is különbséget

tesznek a kérdezettek, hiszen azt, ha a nagymama megy GYES-re, jobban támogatják, mintha a nagypapa teszi ugyanezt.

Azt a korábbi fejezetből láhattuk, hogy a férfiak háztartási munkákban és gyereknevelésben való fokozottabb részvételével inkább a nők, de valamennyire a férfiak is egyetértenek. Ha most csak a gyereknevelésben való szerepvállalásra fókuszálunk, az is kiderült, hogy az ezt jobban szorgalmazó férfiak az apasági szabadságot, a nők inkább a férfiak GYES-re, GYED-re menetelét tartják megoldásnak. Blaskó Zsuzsa korábban már említett, GYES-en, GYED-en lévő anyák körében végzett interjúk kutatásának egyik konklúziója az volt, hogy az alanyok szignifikáns része maga is úgy tartotta indokoltnak, hogy a gyerek 2-3 éves koráig ő viselje gondját, pláne akkor, ha az alternatíva az általuk negatívan megítélt bölcsőde (Blaskó 2011). Úgy tűnik, viszont, hogy azok a nők, akik az otthoni szerepvállalásra ösztönöznék a férfiakat, a GYES vagy GYED ideje egy részének vállalását támogatják, vagyis igazodnak azokhoz a nézetekhez, hogy egészen kis korban inkább az anya legyen a gyerek mellett, de később már az apa napi gondozói tevékenysége sem árt.

4.8 És a jövő? Tradicionális nemi szerepek felé fordulás a fiatalok körében

4.8.1 Bevezetés

Ahogy az eddigi elemzésekből látszott, a fiatalok egy része számára a nemek közötti egyenlőség elve elfogadott és követendő, de a legfiatalabb kohorsz tagjainak átlagosan leginkább egyenlőségpárti véleménye egyrészt nem minden kérdésben mutatkozott meg, másrészt globálisan sincs igazán jelentős véleménykülönbség a kohorszok között. Korábbi kutatások szintén utaltak már arra, hogy a felnőttkorba aktuálisan belépő vagy abban már egy ideje benne lévő fiatalok, fiatal felnőttek csoportján belül különféle vélekedések fedezhetőek fel arra vonatkozóan, hogy nőknek és férfiaknak milyen szerepet szánunk a nyilvános és a magánszférában (Kende és Neményi 1999).

Azért, hogy megvizsgáljuk, hogy a fiatalok körében milyen attitűdcsoporthoz különíthetők el, a *Magyar Ifjúság 2012-es adatbázisához* fordultunk, melyben egy 1-től 5-ig terjedő skálán mérték azt, hogy a kérdezett mennyire ért egyet azzal az állítással, miszerint „*A családban ma is elsősorban a férfinak kell a kenyérkeresőnek lennie*”.

Mielőtt nekilátnánk az adatok bemutatásának, tisztáznunk kell, hogy sajnos nem áll módunkban időben visszatekintve megvizsgálni, hogy a fiatal (15-29 éves) korosztály véleménye miként változott ebben a kérdésben, a korábbi ifjúságkutatások (Ifjúság 2000, 2004, 2008), melyeknek folytatásaként született meg a Magyar Ifjúság 2012 nevű kutatás, sajnos nem tartalmazták a fent nevezett kérdést. A kutatás során összesen 8000 15 és 29 év közötti véleményét mérték fel, és ez a magas elemszám szinte egyedülálló módon teszi azt lehetővé, hogy megvizsgáljuk, milyen különféle változók mentén hajlamosabbak a fiatalok ennek az állításnak az elfogadására, a férfi (fő) kenyérkeresői minta pártolására.

Ugyancsak fontos arra is reflektálnunk, hogy milyen attitűdöt is takar az állítással való egyetértés, avagy egyet nem értés, illetve a skála közepén való önelhelyezés. Az állítás tulajdonképpen egy olyan elvárást fogalmaz meg, amely egyértelműen a férfiak nemi szerepkészletéhez kapcsolja a családfenntartói szerepet, ezzel azonban nem zárja ki azt, hogy a nő is dolgozzon. Az állítás ugyanakkor funkcionalista módon közelít a nemi szerepek felé, hiszen megemlíti, hogy a férfiak fő pénzkereső tevékenységére nem máshol, mint a családban van szükség. Az állítás, bár látszólag csak a férfiak szerepéről kérdezi az alanyokat, nyilvánvalóan nem csak az erről való vélekedést igyekszik „letapogatni”. A férfiakhoz kötött nemi szerepek árulkodnak arról is, hogy a nők számára milyen szerepeket tart betöltendőnek az alany. Ez az állítás arra utal, hogy a nők számára a kenyérkeresői szerep betöltése kevésbé fontos feladat egy olyan családban, melyet egy férfi és egy nő heteroszexuális közössége alkot.

A kutatás lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk, vajon a fiatalok között is igazolódik, miszerint a képzetesebb, magasabb iskolai végzettségű szülőkkel rendelkező, nagyobb településen élő, társsal vagy gyerekkel nem rendelkező, nem vallásos válaszadók támogatják kevésbé ezt a fajta

munkamegosztást, vagy másmilyen összefüggések mutatkoznak a fiatalok esetében.

4.8.2 Korábbi kutatások

A fiatalok nemi szerepekről vallott elképzeléseit a nemzetközi szakirodalom is vizsgálja. Fan és Marini (2000) egy panelkutatás keretében amerikai, kezdetben 14-18, valamint 19-22 éves lányokat és fiúkat kutattak, és arra a kérdésre keresték a választ, hogy milyen faktorok és hogyan befolyásolják a fiatalok nemi szerepekkel kapcsolatos elképzeléseit. Egy hat itemből álló kérdéssor alapján alkották meg azt az összetett mutatót, amelyet 1979-ben, 1982-ben és 1987-ben is arra használtak, hogy a fiatalok nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeit mérjék. Megállapításaik szerint nagyon nagy szerepe van a társas tanulás során belsővé tett normáknak, értékeknek, hiedelmeknek, amelyek alapján a fiatalok a vélekedéseiket megfogalmazzák, illetve amely alapokon megváltoztatják azokat. Mind a fiúk, mind a lányok esetében igaz volt, hogy a kiinduló kutatási évben azok vélekedtek egalitáriánusabb módon a nemi szerepekkel kapcsolatosan, akik szülei magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, illetve akinek az édesanyja fizetett munkát végzett. Ugyanez volt jellemző az afro-amerikai válaszadókra (szemben például a hispán megkérdezettekkel), nem volt viszont hatása a vallásosságnak (Fan és Marini 2000, 279). A kutatók eredményei szerint a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök meglehetősen stabilnak mutatkoztak az évek során, bár a fiatal fiúk például az évek alatt „felzárkóztak” véleményükben a fiatal lányokhoz, és záródott a véleményeik közti olló. Ugyancsak kimutatták, hogy az iskolázottsággal nőtt az egalitáriánus elvek vallásának valószínűsége, és ez mindkét nemre igaz. A munkaerőpiacra való belépés növelte, az onnan való kilépés viszont csökkentette ennek valószínűségét, de ez csak a lányok esetében volt megfigyelhető. Ugyanez volt igaz a házasságba való belépés esetén: csak a lányok esetben történt meg az, hogy ennek hatására tradicionálisabb irányba fordult a véleményük. A gyermekvállalás mind a fiúk, mind a lányok vélekedését tradicionálisabb irányba fordította (Fan és Marini 2000, 280-281).

Hasonló eredményekre jutott egy másik amerikai kutatás, amelyben csak fiatal lányok véleményváltozását vizsgálták a 70-es évek alatt Amerikában. Az eredmények szerint a vizsgált évtizedben az alanyok véleménye az egyenlőségpártibb irányba változott, különösen akkor, ha az anyjuknak magasabb volt az iskolai végzettsége, és ugyancsak ez a véleményváltozás állt be, ha valaki munkába állt, illetve magasabb keresettel rendelkezett (Tallichet és Willis 1986, 225-226).

Érdekes kérdés természetesen, hogy vajon a fiatalok körében a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök befolyásolják-e a viselkedést, vagy a viselkedések hatására módosulnak az attitűdök. Barber és Axinn például panelkutatásukban azt találták, hogy a tradicionálisabb attitűdökkel rendelkező lányok iskolai végzettségüktől függően eltérő házassági mintázatokat mutattak: a magasabb iskolai végzettségű lányok alacsonyabb, az alacsonyabb iskolai végzettségű lányok pedig magasabb aránya kötött házasságot (Barber és Axinn 1998).

4.8.3 Komplex elemzések és eredményeik

Visszatérve a Magyar Ifjúság 2012 kutatáshoz, az eredmények alapján a magyar fiatalok többsége pártolja azt a családon belüli munkamegosztást, melynek értelmében a férfi dolgozik a kenyérkeresetért. Tízből 6 fiatal, 15-29 éves megkérdezett 2012-ben ugyanis úgy nyilatkozott, hogy inkább vagy teljes mértékben egyetért ezzel az állítással. Körülbelül egynegyed azoknak az aránya, akik hezitálnak, és a középső 3-as értéket veszik fel a skálán, és körülbelül minden hetedik fiatal látja úgy, hogy nem kell, hogy a férfi töltsön be a kenyérkereső szerepet a családban.

A fiatalok mindössze 2,4 százaléka nem tudott válaszolni a kérdésre, ami annak a jele, hogy ennek a korosztálynak is van véleménye a dologról, és meg tudja azt fogalmazni, bele tudja illeszteni a megadott kategóriákba.

63. táblázat: Mennyire ért egyet az alábbi állítással: A családban ma elsősorban a férfinak kell kenyérkeresőnek lennie. (összes megkérdezett, 2012)

	N	%
1 – egyáltalán nem ért egyet	635	7,9
2	478	6,0
3	1966	24,6
4	2200	27,5
5 – teljes mértékben egyetért	2532	31,7
Nem tudja, nem válaszol	188	2,4
Összesen	8000	100,0

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

A fiúk és a lányok vélekedésében gyenge szignifikáns¹⁵⁹ különbség látszódik, ráadásul a vártnak megfelelően: a fiúk valamivel nagyobb arányban értenek egyet az állítással, vagyis ragaszkodnak saját kenyérkeresői szerepük elsődlegességéhez, mint a lányok. Az eredetileg ötfokú skálán mért változót leegyszerűsítjük annak érdekében, hogy a főbb véleménycsoportokat megrajzolhassuk, és leelemezhezzük, hogy milyen változóktól függ, hogy a fiatalok hova is tartoznak. Azokat tekintjük a férfi kenyérkeresői szerep pártolóinak (*tradicionálisabbak*), akik legalább 4-est választottak az előző kérdésre, vagyis inkább vagy teljes mértékben egyetértenek az állítással. Azokat, akik 3-ast adtak, *ambivalens*nek tekintjük, végül azokat, akik 1-est vagy 2-est, őket *flexibilisek*nek. A következő modellben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a fiatalok körében milyen szocio-demográfiai, illetve attitűdváltozók befolyásolják a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket. Az első modellben, hasonlóan a korábbi elemzésekhez a kérdezett nemének, korának, lakóhelye településtípusának és iskolai végzettségének hatását mérjük. Itt rögtön meg is kell jegyeznünk, hogy az iskolai végzettségnél, miután a vizsgált korosztályban nem ritka, hogy valaki a középfokú vagy felsőfokú tanulmányait nem fejezte be, így ezeknek a megkérdezetteknek „megelőlegezzük” a magasabb iskolai végzettséget.

A második modellbe bevonjuk továbbá a szülők iskolai végzettségét, a kérdezett saját és nevelt gyerekeinek számát, és azt, hogy van-e társa.

A szülők iskolai végzettségének hatását azért szeretnénk volna tesztelni, mert okkal feltételezhető, hogy a magasabb iskolai végzettséggel bíró szülőkkel rendelkező fiatalok körében kevésbé lesz jellemző a családon belüli tradicionális nemi szerepek elfogadása. A nemek között tapasztalható

¹⁵⁹ Khí-négyzet = 41,705, $p=0,000<0,05$; Cramer's V = 0,073

felsőfokú végzettségek megszerzésében mutatkozó, korábban is bemutatott különbségek miatt egy négykategóriás változót használtunk, és külön kategóriába soroltuk azokat, akiknek csak az anyja vagy csak az apja rendelkezik diplomával azoktól, akiknek mindkettő, illetve akiknek egyik szülője sem rendelkezik diplomával.

64. táblázat: A minta megoszlása a szülők iskolai végzettsége mentén (összes megkérdezett, 2012)

	N	%
Egyik szülő sem diplomás	6057	75,7
Csak az apa diplomás	299	3,7
Csak az anya diplomás	338	4,2
Mindkét szülő diplomás	501	6,3
Válaszhiány	806	10,1
Összesen	8000	100,0

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

A gyerekszám a korábbi modellekben is érdekes eredményeket mutatott, ráadásul erőteljesen befolyásolja a nők foglalkoztatási mutatóit, és ahogyan láttuk, a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseket is, így mindenképpen érdemes tesztelni, hogy a fiatalok között is hasonló hatásokat vált-e ki.

A harmadik modellben pedig az eddigiek mellett megvizsgáljuk, hogy a házassággal kapcsolatos attitűdök,¹⁶⁰ a meleg együttlésének családként való elfogadása,¹⁶¹ és a hagyománykövető-modern skálán való önelhelyezés miként hat a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökre, és bevezetésük vajon miként befolyásolja a korábban már bent lévő változók hatását.

Ahogy a korábbi modelleket is, úgy ezt is bemutatjuk majd külön a fiúkra és a lányokra, hogy megnézzük, a változók hasonlóan hatnak-e körükben.¹⁶²

¹⁶⁰ 7 változóból átlagolással hoztuk létre, melyek egyesével kérdezték, hogy különböző dolgokra a kérdezett szerint milyen a házasság hatása. Az index nagy értéke azt jelenti, hogy a kérdezett szerint a házasságnak jó hatása van általában az ember életének különböző színtereire.

¹⁶¹ Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy ez az állítás („Az azonos neműek együttlése nem tekinthető családnak.”) inkább heteronormativitást, és kevésbé homofóbiát mér. A kérdezetteknek ugyanis áttételesen kellett a homoszexualitásról nyilatkozniuk, méghozzá a család fogalmán keresztül. Bár könnyen lehet amellel érvelni, hogy a heteronormativitás a homofóbia felé vezető út egyik állomása, vagy éppen kontextust biztosít a homofóbiának, a kettő egyértelmű különválasztására ez az item nem ad lehetőséget.

¹⁶² A modellekben már csak olyan válaszadók szerepelnek, akik az összes háttérváltozón érvényes értékkel bírnak. Ennek azért van jelentősége, mert ha ezt a szűrést nem alkalmaztuk volna, akkor az első modellben mindössze 3, a harmadik modellben pedig 17 százalékos lenne

65. táblázat: A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések komplex magyarázómodellje a 15-29 évesek körében (esélyhányadosok és szignifikancia, 2012)

Referenciákat.: tradicionálisabbak	Ambivalensek			Flexibilisek		
	I. modell	II. modell	III. modell	I. modell	II. modell	III. modell
NEME (férfiak)	1,093	1,120	1,090	1,585***	1,667***	1,631***
ÉLETKOR	1,026***	1,034***	1,031***	1,001	1,017	1,017
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)						
Szakma	1,479**	1,326**	1,406*	1,768**	1,495*	1,629**
érettségizett	2,085***	1,826***	1,945***	2,607***	2,053***	2,216***
diplomás	2,198***	1,892***	2,049***	4,027***	2,823***	3,165***
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)						
Város	0,933	0,927	0,905	0,976	0,945	0,902
Budapest	0,724**	0,721*	0,803*	0,620***	0,582***	0,684**
GYEREKEK SZÁMA		0,847**	0,850**		0,744***	0,748***
VAN-E TÁRSA? (nincs)		1,025	1,049		1,010	1,029
SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE (egyik se diplomás)						
Apa diplomás		0,933	0,915		1,250	1,219
Anya diplomás		1,402*	1,339*		1,551**	1,487*
Mindkettő diplomás		0,828	0,765*		1,241	1,091
HÁZASSÁGGAL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK (+: pártolja)			0,584***			0,473***
AZ AZONOS NEMŰEK EGYÜTTÉLÉSE NEM TEKINTHETŐ CSALÁDNAK (+: egyetért)			0,757***			0,709***
HAGYOMÁNYKÖVETŐ-MODERN SKÁLA (+: modern)			1,029			1,170***

I. modell: N= 6596; $\chi^2=217,630$; df=14; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,032; Nagelkerke = 0,039; McFadden=0,018

II. modell: N= 6596; $\chi^2=258,643$; df=24; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,038; Nagelkerke = 0,046; McFadden=0,021

III. modell: N= 6596; $\chi^2=866,772$; df=30; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,123; Nagelkerke = 0,146; McFadden=0,071

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

A tradicionálisabbakhoz képest a férfiak családfenntartói szerepével kapcsolatosan ambivalensen vélekedők körében nem található szignifikánsan nagyobb eséllyel női válaszadó, nem úgy, mint a flexibilisen gondolkodók között, ahová körülbelül másfélszer akkora eséllyel kerülnek át nők a férfiakhoz képest. Úgy tűnik, hogy a 15-29 évesek között az idősebbé válás legfeljebb ambivalensebbé képes tenni, de a tradicionális nézetekkel való radikális szembefordulást nem eredményezi. Az iskolai végzettség már jobban hat: a legfeljebb 8 osztályt végzett fiatalokhoz képest gyakorlatilag az összes magasabb iskolai végzettségű fiatal nagyobb eséllyel lép ki a tradicionális attitűdök kategóriájából. Nagyon hasonló a településtípus hatása: a

a válaszhiány, így viszont már az elejétől 17 százalék lesz, viszont maximálisan összevethető lesz az I. és a III. modell.

községekhez képest a fővárosi fiatalok rendre kisebb eséllyel válnak a nemi szerepekről tradicionálisan gondolkodókból ambivalensen vagy flexibilisen vélekedőkké, miközben a városi és községi fiatalok véleménye között nincs érdemi eltérés. A törésvonal tehát inkább a fővárosi és a máshol lakó fiatalok között húzódik.

A gyerekek számának növekedése a fiatalok között is azt eredményezi, hogy kisebb eséllyel hagyja el valaki a tradicionális vélekedésűek csoportját, és lép át az ambivalensek vagy a flexibilisen vélekedők közé, vagyis ez a tapasztalat a hagyományos nemi szerepekkel való egyetértésnek kedvez, még akkor is, ha meglehetősen fiatal az illető.

Érdekes volt több kategóriában mérni a szülők iskolai végzettségét, hiszen jól látszik, hogy a diplomával nem rendelkező szülők gyermekeihez képest azok, akiknek csak az anyjuk diplomás, nagyobb eséllyel található meg az ambivalensek, illetve a flexibilis szerepekben gondolkodók között. A 2000-es évek viszonyainak áttekintésekor már bemutattuk, hogy a nők nagyobb hányada szerez diplomát, mint a férfiak. Ennek következtében egyre több olyan szülőpár van, ahol a nőnek magasabb az iskolai végzettsége, ez pedig jól látható hatással van a fiatalok vélekedéseire. A nők iskolán keresztüli emancipációja később a szocializáción keresztül lehet hatással a nemi szerepekkel, családon belüli munkamegosztással kapcsolatos vélekedésekre.

Az attitűdváltozók belépése a modellbe jelentősen javította a modell illeszkedését, az attitűdváltozók pedig látványos hatásokat fejtettek ki a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökre: a házasságot pártolók, a családról heteronormatívan gondolkodók kisebb eséllyel hagynák el a tradicionálisan vélekedők csoportját az ambivalensek, illetve flexibilisen gondolkodók kedvéért. A hagyománykövető-modern skálán való önbesorolásnak a tradicionális és rugalmas vélekedésekkel rendelkezők közti törésvonal mentén van szerepe, hiszen itt láthatjuk, hogy a magukat modernnek mondók nagyobb eséllyel jelennek meg azok között, akik nem értenek egyet azzal, hogy a családban ma elsősorban a férfinak kell a kenyérkeresőnek lennie.

Most azt vizsgáljuk meg, hogy a látott összefüggések megismétlődnek-e a fiúk és lányok csoportján belül is, vagy különbségek vannak abban, hogy egyes tényezők inkább a fiúk vagy inkább a lányok esetében okoznak eltérő véleményt a nemi szerepekről.

66. táblázat: A nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések komplex magyarázómodellje a 15-29 évesek körében nemek szerint (esélyhányadosok és szignifikancia, 2012)

Referenciakat.: tradicionálisabbak	Ambivalensek		Flexibilisek	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
ÉLETKOR	1,021	1,042**	1,020	1,011
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)				
Szakma	1,115	1,935**	1,117	2,527**
Érettségizett	1,631**	2,458***	1,632*	3,287***
diplomás	1,595*	2,728***	1,878*	5,300***
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)				
Város	0,846	0,963	0,898	0,916
Budapest	0,700*	0,913	0,551***	0,798
GYEREKEK SZÁMA	0,922	0,797**	0,779	0,756**
VAN-E TÁRSA? (nincs)	1,061	1,054	0,864	1,197
SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE (egyik se diplomás)				
Apa diplomás	0,771	1,094	0,949	1,581
Anya diplomás	1,492*	1,179	1,170	1,714*
Mindkettő diplomás	0,781	0,752	0,867	1,313
HÁZASSÁGGAL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK (+: pártolja)	0,588***	0,572***	0,502***	0,449***
AZ AZONOS NEMŰEK EGYÜTTÉLÉSE NEM TEKINTHETŐ CSALÁDNAK (+: egyetért)	0,730***	0,781***	0,755***	0,682***
HAGYOMÁNYKÖVETŐ-MODERN SKÁLA (+: modern)	1,044	1,017	1,214***	1,140***

Fiúk: N= 3342; $\chi^2=347,096$; $df=28$; $p=0,000<0,05$; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,099; Nagelkerke = 0,119; McFadden=0,059

Lányok: N= 3255; $\chi^2=517,854$; $df=28$; $p=0,000<0,05$; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,147; Nagelkerke = 0,172; McFadden=0,082

Forrás: Magyar Ifjúság 2012

A fiúkra és a lányokra külön futtatott modell alapján látható, hogy az idősődéssel jelentkező ambivalensebb hozzáállás a férfiak családon belüli kenyérkereső szerepéhez a lányok körében jellemző, a fiúknál nem, vagyis a lányok idővel megkérdőjelezzik a tradicionális nemi szerepleosztást. Az iskolai végzettségek mentén keletkező törésvonalak is mások: míg a fiúknál a legfeljebb szakmával rendelkezők versus a legalább érettségizettek között húzódik véleménykülönbség, addig a lányoknál a legfeljebb 8 osztályt végzettek és a többi iskolai végzettség kategória között. Az, hogy a községekhez képest a fővárosiak rendre tradicionálisabbnak tűnnek, a fiúknak köszönhető. A szülők, jobban mondva az anya iskolai végzettségének hatásán megosztoznak a fiúk és a lányok: előbbieket esetében, ha csak az anyának van diplomája, az ambivalensebbé teszi őket a férfiak családfenntartói szerepelvárásával kapcsolatban, míg a lányok esetében egy diplomás anyanem diplomás apa felállás egyenesen meg is kérdőjelezi ennek a létjogosultságát. Ilyen értelemben tehát nagyobb „ugrást” jelent az

attitűdökben a lányok esetében, ha azt látja otthon, hogy csak az anyának van diplomája.

A gyerekek számának növekedése csak a lányok esetében „tart vissza” az ambivalens vagy flexibilis vélekedésektől, vagyis úgy tűnik, hogy a gyerek megszületésével anyaként, kiesve vagy eleve távol maradván a munkaerőpiactól és a kereseti lehetőségektől a vélemények is igazodnak a megélt valósághoz. A fiúk nem válnak tradicionálisabbá a gyerekvállalással, az attitűdváltozókat leszámítva azt láthatjuk, hogy meglehetősen hasonlóan vélekednek a fiatal fiúk a férfi kenyérkeresői szerep fontosságával kapcsolatban.

4.8.4 Összegzés

Ahogy láthattuk, a fiatalok körében meglehetősen nagy arányú támogatottsága van a férfiak kenyérkeresői szerepe elsődlegességének. Ezen első látásra csodálkozhatunk, de a korábbi fejezetekben pont azt láttuk megerősíteni, hogy a kétkeresős családmóddal támogatottsága 2009-ben még a legfiatalabb születési kohorszban is meglehetősen moderált volt, és nem tért el nagyon a többi születési kohorszban látottaktól. A 2012-ben 15-29 évesek mintáján futtatott elemzések eredménye több ponton is illeszkedik a korábban látott elemzések eredményeihez. A lányok még a különféle szocio-demográfiai és attitűdváltozók hatásának kiszűrése után is nagyobb eséllyel vélekednek flexibilisebben, kevésbé tradicionálisan a férfiak családfenntartói szerepének elsődlegességéről, mint a fiúk. Ugyancsak illeszkedett a korábbi modellekben látott eredményekhez, hogy a növekvő gyerekszám csökkenti annak esélyét, hogy valaki zárójelbe tegye a tradicionálisabb családon belüli szerepmegosztásokat, a szeparált modellek vizsgálatával azt is pontosítani tudtuk, hogy ez a lányok esetében igaz, vagyis onnantól kezdve, hogy szülők lesznek és az otthoni feladatokért is nagyban felelnek, a kenyérkeresői szerepekkel kapcsolatos vélekedéseik is tradicionálisabb irányba változnak.

Még a fiatalok között is van hatása az iskolai végzettségnek: a magasabb iskolai végzettség kevésbé tradicionális nézetekkel jár, különösen igaz ez a magasabb iskolai végzettségű lányokra, akik a magasabb kvalifikáltságból fakadó valamivel kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetüknek köszönhetően nem

gondolják úgy, hogy a kenyérkeresői szereppel egyedül vagy elsődlegesen a férfiaknak kellene megbirkózniuk.

Míg korábban azt láttuk, hogy a dolgozó anya mint modell, vagyis a szocializációs hatás elsősorban a nőkre fejt ki hatást, ha a női munkavállalás megítéléséről van szó (jobban támogatják azok, akiknek az anyja dolgozott gyerekkorukban), a fiataloknál, úgy tűnik, a diplomás anya-diploma nélküli apa szülői háttér tud változást okozni a véleményekben: a fiúk nagyobb eséllyel válnak tradicionálisból ambivalens, a lányok pedig flexibilisebb szerepekben gondolkodókká, ha olyan családban nőnek fel, ahol az anyának magasabb, felsőfokú végzettsége van. Úgy tűnik, hogy a lányok vélekedésén többet lendít ez a látott minta, és erodálódnak körükben a férfiak családon belüli tradicionális szerepével szembeni hagyományos elvárások. A fiúk körében nem ilyen erős ennek a mintának a hatása, amit azzal magyarázhatunk, hogy nehezebben írják felül a számukra a társadalom által kijelölni látszott szerepeket, főként akkor, ha ezek nagyon egydimenziósak.

Arra is találtunk bizonyítékot, hogy a családon belüli nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a fiatalok esetében meglehetősen komoly kapcsolatban állnak a házasság megítélésével, a heteronormatív gondolkodással és tágabb értékrendekkel (hagyománykövető-modern skálán értelmezve), összességében a más területen is tradicionálisabban gondolkodók a férfiak kenyérkeresői szerepéhez is ragaszkodnak, ezek a vélekedések tehát, nem meglepő módon egymást erősítik a fiatalok körében.

Az elemzés tehát arról árulkodik, hogy a fiatalok egy jelentős része valóban retraditionalizált nemzedéknek tekinthető, társadalmi háttérük és értékválasztásuk pedig részben ad csak magyarázatot erre a jelenségre. Úgy véljük, hogy a férfiak családi szerepével kapcsolatos jellemzően tradicionális vélekedésük annak is köszönhető, hogy egyrészt igazán komoly, ennek ellentmondó vélekedést nem igazán hallhatnak a társadalomban, és ezt, a nemi szerepek tekintetében meglehetősen normatív és előíró vélekedést sajátítják el. Bizonyos mértékben természetesen magyarázza a fiatalok közti véleménykülönbségeket az élethelyzet, az abból fakadó perspektíva, a korábban látott mintázat vagy éppen az értékrendbeli különbségek, de úgy tűnik, hogy a kiindulópont mégiscsak ez a tradicionálisabb vélekedés. El kell tehát gondolkodnunk azon az illúzión, miszerint a fiatalabb kohorszok tagjai

eleve nyitottabbak, rugalmasabban vélekednek a nemi szerepekkel kapcsolatban.

5 Eredmények összefoglalása, összegzés

Az általunk vizsgált időszakban nem történtek földrengésszerű változások a magyar társadalom nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeiben. Az államszocialista és a rendszerváltást követő időszak gender rezsimjeinek bemutatása, valamint a 2000-es évek viszonyainak áttekintése, az utóbbiban látható nagyfokú stagnálás, melyben valamiféle változást a 2008-as gazdasági válság és az arra adott kormányzati, közpolitikai válaszok adtak, tulajdonképpen már előrevetítette az attitűdök meglehetősen stabilitását is: miért változott volna ilyen vagy olyan arányba drasztikusan a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűd, ha jóformán bebetonozódni látszódik nők és férfiak egyenlőtlen helyzete az élet különböző területein.

Míg az általánosabb nézetek szintjén, melyet az előíró nemi sztereotípiák segítségével mértünk fel, a lakosság vélekedései meglehetősen sokat lazultak a 90-es évek közepétől a 2000-es évek végéig, addig a konkrétabb és a női munkavállalást, valamint a férfiak elsődleges kenyérkeresői szerepét a gyerekvállalással, gyerekneveléssel (egyébként meglehetősen hamis módon) szembeállító állítások szintjén a vélekedések stagnálása, a nézeteknek a témától függően enyhe modernizálódása vagy éppen enyhe tradicionalizálódása figyelhető meg. Ulrich Beck szavaival élve tehát látszódik a gender viszonyokban valamiféle „új tudat”, a nemek tevékenységének merev elválasztását elviekben már nem támogató domináns vélemény jelenléte, ehhez azonban a konkrétabb helyzetekben aktivizálódó vélekedések nem vagy kevéssé kapcsolódnak a logikus irányban. A vélemények időbeli változásának vizsgálatát lehetővé tevő elemzések szerint a vizsgált periódusban a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények polarizálódásának és kikristályosodásának tendenciája figyelhető meg: míg az egyértelműen tradicionálisabb, illetve az egyenlőségpárti véleményeket vallók aránya együttesen jellemzően növekedő tendenciát mutatott, addig az ambivalensebb vagy komplexebb véleményeket vallók aránya csökkent.

Abban az esetben látszódnak csupán pillanatnyinak tűnő, de nagyobb volumenű változások, ha valamilyen nagyobb társadalmi-gazdasági változás áll be a vélemények kontextusában. Erre utalt a gazdasági válság kirobbanását követő mérésnél látható globális egyenlőségpártibb (vagy inkább: kényszerűen

kétkeresős családpártibb) irányba elmozduló vélekedések mintázata. Az ilyen jellegű változások nem új keletűek, hiszen a korábbi kutatások kimutatták, hogy a rendszerváltást követően szintén módosultak, méghozzá a várttal és most az általunk is kimutatottakkal ellentétesen, tradicionálisabb irányba. A mostani gazdasági válság azonban éppen a berögzült hagyományos nemi szerepek irányából lendítette ki a közvéleményt egy valamivel flexibilisebb kép felé, igaz, a vélekedések változása nem bizonyult masszívan tartósnak. Arra, hogy a legutóbbi gazdasági válság esetében miért láthattuk mindezt, ellentétben a rendszerváltás követően tapasztaltakkal, azt a választ találtuk, hogy a kormányzati válságkezelés fontosabb és a nemek közötti munkamegosztással kapcsolatos elképzelésekről beszédesebb intézkedések nem a hagyományos nemi szerepek megerősítését szorgalmazták (lásd például a GYES 3 évről 2 évre való lecsökkentése). Másik fontos ok a megélt élethelyzetből fakadó gazdasági bizonytalanság lehetett, amelynek árnyékában valamelyest megkérdőjeleződtek a hagyományos szerepmegosztások, és fontosabbá vált, hogy „túlélő-üzemmódra” kapcsolva az hozza a pénzt a családba, aki tudja.

A disszertáció egyik fő kérdése az volt, hogy miként néznek ki a nők és férfiak véleménykülönbségei. Úgy tűnik, hogy a vélekedésekben kevés kivételtől eltekintve, és nem túl meglepő módon még mindig masszívan jelen van a „gender gap”: a férfiakhoz képest a nők jellemzően nagyobb eséllyel vélekedtek egyenlőségpártibb vagy a nemi szerepek tekintetében flexibilisebb módon. Bizonyos esetekben, például a férfiak otthoni szerepvállalásának szorgalmazásánál ráadásul szélesedett ez a véleményrész, de fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy igazán drasztikus különbségeket nemigen találtunk. A legtöbb esetben nők és férfiak az előbb leírt mintázatú véleménykülönbsége még akkor is megmaradt, ha különféle szociodemográfiai vagy attitűdváltozó hatásait már kiszűrtük, vagyis a megmaradt különbségek vagy más, a modellbe be nem vont változóknak vagy pedig a magyar társadalomban férfiként és nőként való létezésnek köszönhető, hajlunk arra, hogy a kettő nem kizárólagosan, hanem együttesen felelős ezért. Mindemellett úgy tűnik, hogy a nők csoportjára jellemzőbb, hogy heterogénebb vélemények jelennek meg körülükben a nemi szerepekkel kapcsolatosan: nemcsak az egyenlőségpárti, de a társadalom által klasszikusan

a nőkhoz rendelt feladatok ellátásának fontosságát elsődlegesen a nők számára kijelölő vélemények is nagyobb eséllyel fordulnak elő a nőknél. A férfiak ehhez képest valamelyest homogénebbnek tűnnek, bár ha ritkábban is, azért néha az ő esetükben is éket vernek szocio-demográfiai vagy attitűdvélemények mentén látható különbségek, ha a nemi szerepekkel kapcsolatos véleményekről van szó.

Nagy reményeket fűztünk az elemzés során ahhoz, hogy a különböző születési kohorszokba tartozók véleménye az eltérő gender rezsim-élményeiknek köszönhetően eltérő lesz a nemi szerepekkel kapcsolatosan. Ha volt is a kohorszok vélekedése közt kezdetben eltérés, ezek többször el is tűntek különféle általánosabb értékváltozók hatására, amelyek tulajdonképpen közvetítették a kohorszhatást a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetekre. Ha láthatóak voltak bizonyos eltérések a kohorszok között, azokban nehezen lehetett tetten érni a különböző gender rezsim hatását. Ennek a fő oka talán az volt, hogy maguk az egymást követő gender rezsimek sem különböztek élesen egymástól, legfőképpen nem abban, ahogyan a családon belüli nemi szerepekről gondolkodtak. Ennek következtében viszont az újabb és újabb generációk meglehetősen hasonló klímában alakították ki és alakítják ma is a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeiket. Az eredményekből látszódtott, hogy bizonyos tényezők hatására (otthoni minták, bekövetkező életesemények vagy a külső környezetbeli események) változhatnak a vélekedések, a kérdés csupán ezek tartóssága.

A különféle bemutatott modellek egyik érdekes tanulsága, hogy a 10 éven aluli gyerekek száma milyen együttjárást mutat a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökkel. Többször láthattuk, hogy a nők esetében a minél több kisgyerek szinte visszatartja őket az egyenlőségpártibb vélekedésektől, sőt kevésbé fogadják el például, ha az apa megy el GYED-re vagy GYES-re. Természetesen felmerül, hogy a két tényező közül melyik az ok, és melyik az okozat: mindkettő mellett lehet logikusan érvelni, és valószínű az is, hogy egymást erősítő jelenségekről van szó. Ami viszont mindenképpen megfontolandó, hogy ismeretes, milyen alacsony szintű Magyarországon a (több) kisgyermekes nők foglalkoztatása, ezáltal jövedelmi helyzetük révén is kiszolgáltatottabb a helyzetük a közösségekben. Úgy tűnik azonban, hogy ehhez a helyzethez a véleményük is igazodik, ezzel pedig tovább

csökkenthetik a munkaerőpiacra való visszalépési (vagy belépési) esélyeiket. A munkaerőpiac intézményeiben megtalálható strukturális gátak mellett jelen van tehát az érintettek véleményében is egy gát, amin nem csodálkozhatunk egy olyan időszakban, amikor a közéletben nagyon markánsan jelennek meg olyan vélemények, amelyek a nők elsődleges társadalmi szerepét az anyaságban látják.

A jövő sem sejtet túlságosan sok jót, illetve számottevő változást az attitűdökben: a mai 15-29 évesek fele gondolja azt, hogy egy családban a férfinak kell a kenyérkeresőnek lennie, vagyis ez a generáció is meglehetősen tradicionálisan vélekedik a nemi szerepekről. Bizakodásra adhat azonban okot, hogy az eredmények szerint a családon belüli minták képesek befolyásolni, rugalmasabbá tenni a vélekedéseket: a diplomás anya-nem diplomás apa szülői párral rendelkező fiúk például nagyobb eséllyel mozdulnak el az ambivalens, a lányok pedig a flexibilisebb vélekedéssel rendelkezők csoportjába. A kérdés az, hogy egy olyan társadalmi kontextusban, amelyben az elmúlt 25 évben érdemi változás a nők és férfiak egyenlőségének körében nem igazán történt, milyen mértékben képesek megerősödni a nemi szerepekkel kapcsolatos egyenlőségpártibb nézetek, és mindez vajon a mindennapi élet különböző szféráiban mennyire nyújt rugalmas mozgásteret nőknek és férfiaknak.

További kérdést jelent az is, hogy hogyan vagyunk képesek detektálni a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedésekben bekövetkező változásokat. Ragaszkodunk-e a régi attitűdkérdésekhez, melyek egyre rugalmatlanabb indikátorai a társadalmi jelenségeknek, vagy új típusúakat próbálunk meg bevezetni a siker érdekében. Az elemzések végeztével maradt bennünk némi hiányérzet arra vonatkozóan, hogy a rendelkezésünkre álló eszközök segítségével mennyire tudtunk közel jutni a magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeihez. A jövőben mindenképpen érdemes újragondolni, hogy a válaszok időbeli vagy térbeli összehasonlíthatósága miatt ragaszkodjunk-e olyan kérdésekhez, amelyek meglehetősen normatív módon közelítenek a valósághoz, vagy más, kevésbé leszűkített dimenziókkal is vizsgáljuk a nemi szerepeket. Mi is erre tettünk egy kísérletet az előíró nemi sztereotípiák vizsgálatával, amelyben bár szintén megjelenik a normatív aspektus az előíró jelleg miatt, mégis kellően tág tud maradni ahhoz, hogy mindenféle élethelyzetben, párkapcsolatban, családi állapotban élő nő és férfi

társadalmi szerepeivel kapcsolatos vélekedéseket mérjük fel vele. Kísérletezhetünk azzal is, hogy bizonyos kérdéseket mind férfiakra, mind nőkre vonatkozóan is felmérjük, így meg tudjuk azt nézni, hogy van-e a vélekedésekben kettős mérce. Egy ilyen kutatásban arra is vállalkozhatunk, hogy kísérleti jelleggel megpróbálkozzunk a biológiai nemen kívül a társadalmi nemet is „mérni”, majd változók formájában a modellekbe bevonni, a hatását megvizsgálni. Sokat segített volna az is, hogyha több lehetőségünk lett volna arra, ha a klaszterelemzések során létrejött csoportjainkat például értékváltozók segítségével vagy más, de a nemi szerepekkel is kapcsolatban álló változókon mutatott értékeikkel tovább tudtuk volna árnyalni. Mindezek alapján látható, hogy a téma bőven szolgáltat még kihívásokkal a jövőben.

Melléklet

1. táblázat: A multinomiális logisztikus regresszió eredményei, esélyhányadosok és szignifikanciák (érvényesen válaszolók, férfiak)

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciákat.: tradicionálisak)	Egyenlőségpártibbak			A nők elsődleges szerepe az anyaság			A férfiak előjogaira hajlók		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)									
1945-1961	1,95***	1,58*	1,66*	2,26***	1,80**	2,06**	0,98	0,89	0,94
1962-1973	2,43***	2,12**	1,89*	2,22***	2,14**	2,29**	1,15	1,17	1,09
1974-	2,03***	1,76*	1,57	1,94**	1,86**	2,09**	1,52*	1,39	1,3
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)									
Szakma	1,63**	1,49*	1,47*	1,13	1,03	1,12	1,28	1,23	1,21
érettségizett	3,33***	3,12***	3,03***	2,87***	2,73***	2,79***	1,28	1,24	1,24
diplomás	3,95***	3,52***	3,46***	4,62***	4,10***	3,83***	1,68	1,57	1,45
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)									
Város	0,92	0,87	0,84	0,9	0,86	0,91	1,18	1,16	1,27
Budapest	0,59*	0,55**	0,58*	0,71	0,62*	0,69	0,7	0,65	0,72
KUTATÁS ÉVE (2005)									
2009	5,73**	5,93***	5,89***	1,87***	1,95***	1,86***	1,66**	1,67**	1,79**
2010	1,12	1,11	1,13	0,76	0,79	0,76	0,89	0,89	0,8
AKTÍV-E? (nem)		1,16	1,27		1,45*	1,45*		1,04	1,15
VAN-E TÁRSA? (nem)									
van, és inaktív		1,12	1,15		1,58*	1,73*		0,91	0,99
van és aktív		1,24	1,24		1,28	1,39		0,92	1,02
ANYJA DOLGOZOTT-E? (nem)		1,45*	1,26		1,63**	1,47*		1,26	1,13
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA		0,83	0,84		0,52***	0,47***		0,78	0,75
TÁRSADALMI BIZALOM (+: nagy)			1,02			1,01			1,07
HATALOM (+: fontos)			0,95			0,91			0,88
TRADICIONALIZMUS (+: fontos)			0,72***			0,9			0,81*
KONFORMITÁS (+: fontos)			1,05			0,95			1,04
TÁRSADALMI BIZTONSÁG (+: fontos)			0,95			0,82*			0,92
JOBBOLDALI ÖNBESOROLÁS (nem jobboldali)			0,76*			1,23			1,01

I. modell: N= 1966; $\chi^2=328,872$; df=30; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,154; Nagelkerke = 0,166; McFadden=0,064
 II. modell: N=1915; $\chi^2=374,121$; df=45; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,177; Nagelkerke = 0,191; McFadden=0,074
 III. modell: N=1827; $\chi^2=726,038$; df=63; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,200; Nagelkerke = 0,216; McFadden=0,085

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

2. táblázat: A multinomiális logisztikus regresszió eredményei, esélyhányadosok és szignifikanciák (érvényesen válaszolók, nők)

SZTEREOTÍPIA-KLASZTER (referenciákat.: tradicionálisak)	Egyenlőségpártibbak			A nők elsődleges szerepe az anyaság			A férfiak előjogaira hajlók		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
SZÜLETÉSI KOHORSZ (-1944)									
1945-1961	1,56**	1,4	1,00	1,35	1,42	1,22	1,47*	1,31	1,10
1962-1973	1,71**	1,65*	1,00	1,32	1,5	1,23	1,37	1,13	0,95
1974-	2,08***	2,35***	1,26	1,45*	1,76**	1,31	1,92**	1,98**	1,55
ISKOLAI VÉGZETTSÉG (alapfokú)									
Szakma	1,15	1,13	1,05	0,99	0,99	0,98	0,79	0,92	0,97
érettségizett	2,68***	2,67***	2,77***	2,13***	2,23***	2,04***	1,21	1,36	1,41
diplomás	3,92***	3,69***	3,85***	2,79***	2,95***	2,65***	1,75*	1,91*	2,11**
TELEPÜLÉSTÍPUS (község)									
Város	0,94	0,94	1,00	1,16	1,13	1,23	1,07	1,12	1,11
Budapest	0,87	0,85	0,8	1,12	0,99	1,06	0,69	0,66	0,66
KUTATÁS ÉVE (2005)									
2009	4,71***	4,99***	4,82***	1,76***	1,89***	1,80***	1,38*	1,46*	1,43*
2010	2,12***	2,09***	2,25***	0,8	0,81	0,79	0,92	0,81	0,88
AKTÍV-E? (nem)		1,50**	1,64**		1,05	1,15		1,67*	1,71**
VAN-E TÁRSA? (nem)									
van, és inaktív		1,03	1,12		0,94	1,04		1,13	1,23
van és aktív		0,88	0,96		0,83	0,87		0,63*	0,67*
ANYJA DOLGOZOTT-E? (nem)		0,96	1,1		1,02	1,04		0,90	0,91
10 ÉVEN ALULI GYEREKEK SZÁMA		0,71**	0,76*		0,71*	0,71**		0,95	0,94
TÁRSADALMI BIZALOM (+: nagy)			0,97			1,06			0,94
HATALOM (+: fontos)			1,13*			0,96			0,99
TRADICIONALIZMUS (+: fontos)			0,71***			0,82**			0,86
KONFORMITÁS (+: fontos)			0,80**			0,85**			0,86
TÁRSADALMI BIZTONSÁG (+: fontos)			0,88			1,01			0,91
JOBBOLDALI ÖNBESOROLÁS (nem jobboldali)			0,69**			1,14			0,83

I. modell: N= 2317; $\chi^2=323,563$; df=30; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,130; Nagelkerke = 0,140; McFadden=0,052

II. modell: N=2222; $\chi^2=367,693$; df=45; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,153; Nagelkerke = 0,164; McFadden=0,062

III. modell: N=2124; $\chi^2=448,452$; df=63; p=0,000<0,05; Pseudo R²: Cox és Snell = 0,190; Nagelkerke = 0,204; McFadden=0,079

Forrás: ESS 2005, ESS 2009, ESS 2010.

Felhasznált irodalom

- Acker, Joan. 1992. From Sex Roles to Gendered Institutions. *Contemporary Sociology* 21(5): 565-569.
- Adamik Mária. 1997. How Can Hungarian Women Lose What They Have Never? In Feischmidt Margit, Magyari-Vincze Enikő és Zentai Violetta (szerk.): *Women and Men in East European Transition*. Cluj-Napoca: Editure Fundatiei Pentru Studii Europene. 42-61.
- Adamik Mária. 1999. Lehetséges-e kritikai demográfia? *Demográfia* 42(3-4): 193-202.
- Adamik Mária. 2000. Az államszocializmus és a „nőkérdés”. „A legnagyobb ígélet – a legnagyobb megaláztatás.” PhD értekezés tézisei. (Kézirat)
- Adamik Mária. 2001. The Greatest Promise – The Greatest Humiliation. In Jahnert, Gabriele et al. (szerk.) *Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings*. Berlin: trafo verlag. 190-199.
- András Edit. 2013. „Parancsra álmodom vagy szabadon?” Képzeletbeli maszkulinitás a szocialista Magyarországon. In uő (szerk.) *A meztelen férfi: tanulmányok*. Budapest: Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum. 83-98.
- Barát Erzsébet, Pataki Kinga és Pócs Kata Rita. 2004. Gyűlölködni szabad (?). A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról. *Médiakutató* 2004 tavasz. Letöltés helye: http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_01_tavasz/03_gyulolkodni_szabad Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 5.
- Barát Erzsébet. 2009. The troubling internet space of 'woman's mind'. *Discourse & Communication* 3(4): 1-26.
- Barber, Jennifer S. és William G. Axinn. 1998. Gender Role Attitudes and Marriage among Young Women. *The Sociological Quarterly* 39(1): 11-31.
- Beck, Ulrich. 2003 [1986]. 4. Fejezet: Én én vagyok: a nemek egymás nélkül, egymással és egymással szemben a családon belül és kívül. In uő. *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: ARTT-Századvég. 182-231.
- Bencsik Andrea és Juhász Tímea. 2012. *Apák gyermekgondozási szabadságon – avagy egy nem hagyományos élethelyzet megítélése a férfiak szemszögéből*. (kézirat) Letöltés helye: http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2012/menedzsment/bencsik_juhasz.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 10.
- Beneria, Lourdes és Inaki Permanyer. 2010. The Measurement of Socio-economic Gender Inequality Revisited. *Development and Change* 41(3): 375-399.
- Béres-Deák Rita. 2011. Gyermekvállalás – meleg és leszbikus szemmel. In Takács Judit (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 94-106.
- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann. 1966. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Penguin Books.

- Blaskó Zsuzsa. 2005. Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia* 48(2-3): 159-186. Letöltés helye: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2005_2-3/Blasko%20Zsuzsa_tan.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.
- Blaskó Zsuzsa. 2006. *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. KSH NKI Kutatási jelentései 82. Budapest: KSH. Letöltés helye: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Kutjelek/KJ82nok_ferfiak.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.
- Blaskó Zsuzsa. 2011. „Hároméves kor alatt mindenképp megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. In Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 156-170.
- Bollobás Enikő. 1993. „Totalitarian Lib”: The Legacy of Communism for Hungarian Women. In Nanette Funk és Magda Mueller (szerk.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York-London: Routledge. 201-212.
- Borbély Szilvia. 2011. Nők és férfiak béregyenlősége Magyarországon. Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 113-131.
- Borgos Anna. 2011. Diskurzusok a kétanyás családokról: kutatások és közbeszéd. In Takács Judit (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 80-93.
- Bozzi Vera és Czene Gábor. 2006. *Elsikkasztott feminizmus*. Budapest: Osiris.
- Brooks, Clem és Catherine Bolzendahl. 2004. The transformation of US gender role attitudes: cohort replacement, social-structural change, and ideological learning. *Social Science Research* 33(1): 106-133.
- Burgess, Diana és Eugene Borgida. 1999. Who women are, who women should be – Descriptive and Prescriptive Gender Stereotyping in Sex Discrimination. *Psychology, Public Policy and Law* 5(3): 665-692
- Burns, Nancy és Katherine Gallagher. 2010. Public opinion on Gender issues: the politics of equity and roles. *Annual Review of Political Science* 13: 425-443.
- Butler, Judith. 1993. Introduction. In *Bodies That Matter. On the Discursive Limits of „Sex”*. New York, London: Routledge. 1-26.
- Carrigan, Tim, Bob Connell és John Lee. 1985. Toward a new sociology of masculinity. *Theory and Society* 14(5): 551-604.
- Charles, Maria és Karen Bradley. 2009. Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries. *American Journal of Sociology* 114(4): 924-976.
- Chernova, Zhanna. 2012. The Model of „Soviet” Fatherhood. *Russian Studies in History* 51(2): 35-62.
- Connell, R.W. 1990. The State, Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal. *Theory and Society* 19(5): 507-544.

- Connell, R.W. 1995. *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R.W. 1996. A társadalmi nem elmélete In Tóth László (szerk.) *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény, 1. kötet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 46-60.
- Cotter, David, Joan M. Hermsen és Reeve Vanneman. 2011a. The End of the Gender Revolution? Gender Role Attitudes from 1977 to 2008. *American Journal of Sociology* 117(1): 259-289.
- Cotter, David, Joan Hermsen és Reeve Vanneman. 2011b. Reframing Gender Equality: Explaining the Stalled Gender Revolution. (blogbejegyzés) *Work in Progress: Blog of the American Sociological Association's Organizations, Occupations, and Work Section*. 2011. november 3. Letöltés helye: <http://workingprogress.oowsection.org/2011/11/03/reframing-gender-equality-explaining-the-stalled-gender-revolution/> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 10.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43(6): 1241-1299.
- Cukrowska, Ewa és Lovász Anna. 2014. *Are children driving the gender wage gap? Comparative evidence from Poland and Hungary*. Budapest Working Papers on the Labour Market. BWP – 2014/4. Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences - Department of Human Resources, Corvinus University of Budapest. Letöltés helye: <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1404.pdf> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. július 20.
- Czibere Ibolya. 2012. *Nők mélyszegénységben*. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. Budapest: L'Harmattan.
- Csepeli György. 2001. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Davis, Shannon N. és Theodore N. Greenstein. 2009. Gender Ideology: Components, Predictors, and Consequences. *Annual Review of Sociology* 35: 87-105.
- Dezső Dóra. 2009. *Embracing childcare: active fathers in contemporary Hungary*. Budapest: CEU. Gender Studies mesterszak, szakdolgozat, kézirat.
- Dijkstra, Geske. 2006. Towards a Fresh Start in Measuring Gender Equality: A Contribution to the Debate. *Journal of Human Development* 7(2): 275-283.
- Doucet, Andrea. 2007. Fatherhood, fathering. In Flood, Michael, Judith Kegan Gardiner, Bob Pease, Keith Pringle (szerk.) *International Encyclopedia of Men and Masculinities*. London, New York: Routledge. 192-195.
- Dupcsik Csaba és Tóth Olga. 2008. Feminizmus helyett familizmus? *Demográfia* 51(4): 307-328.
- Eagly, Alice H. és Valerie J. Steffen. 1984. Gender Stereotypes Stem From the Distribution of Women and Men Into Social Roles. *Journal of Personality and Social Psychology* 46(4): 735-754.
- Eagly, Alice H., Wendy Wood és Amanda B. Diekmann. 2000. Social Role Theory of Sex Differences and Similarities: A Current Appraisal. In Eckes, Thomas és Hanns M. Tarutner (szerk.) *The Developmental Social Psychology of Gender*. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers. 123-174.

- EIGE. 2013. *Gender Equality Index Report*. Vilnius: EIGE. Letöltés helye: <http://eige.europa.eu/apps/gei/content/Gender-Equality-Index-Report.pdf> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.
- European Commission. 2013. *The Gender Gap in Pensions in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Letöltés helye: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130530_pensions_en.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. július 21.
- Eyerman, Ron – Bryan S. Turner. 1998. Outline of a Theory of Generations. *European Journal of Social Theory* 1(1): 91-106.
- Fábián Katalin. 2011. Changes in the Postcommunist Gender Regime: The Case of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective. Manuscript prepared for the Annual Convention of American Political Science Association. Letöltés helye: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1901359 Utolsó megtekintés időpontja: 2014. június 20.
- Fan, Pi-Ling és Margaret Mooney Marini. 2000. Influences on Gender-Role Attitudes during the Transition to Adulthood. *Social Science Research* 29(2): 258-283.
- Fodor Éva. 1997. Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics & Societies* 11(3): 470-500.
- Fodor Éva. 2001. A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle* 11(4): 96-113.
- Fodor Éva. 2006a. Gender mainstreaming and its consequences in the European Union. *The Analyst*. 1-16.
- Fodor Éva. 2006b. A Different Type of Gender Gap: How Women and Men Experience Poverty. *East European Politics and Societies* 20(1): 14-39.
- Fodor Éva és Balogh Anikó. 2010. Back to the kitchen? Gender role attitudes in 13 East European countries. *Journal of Family Research* 22(3): 289-307.
- Fodor Éva és Kispéter Erika. 2014. Making the 'reserve army' invisible: Lengthy parental leave and women's economic marginalisation in Hungary. *European Journal of Women's Studies* 21(4): 382-398.
- Fodor Éva és Nagy Beáta. 2014. "An Ebbing Tide Lowers all Boats" How the great recession of 2008 has affected men and women in Central and Eastern Europe. *Revue de l'OFCE*, 133: 121-152. Letöltés helye: http://unipub.lib.uniconorvinus.hu/1521/1/FodorE_NagyB_European_labour_markets_p121.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 12.
- Fortin, Nicole M. 2005. Gender role attitudes and the labour-market outcomes of women across OECD countries. *Oxford Review of Economic Policy* 21(3): 416-438.
- Frey Mária. 2011. Nők és férfiak a munkaerőpiacon, különös tekintettel a válságkezelés hatásaira. In Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 17-48.
- Füstös László és Szakolczai Árpád. 1999. Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977-1998). *Szociológiai Szemle* 1999/3. Letöltés helye: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9903fustos.htm> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. július 5.

- Gábos András, Szívós Péter és Tátrai Annamária. 2013. Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon, 2000-2012. In Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor jelentések 2012*. Budapest: TÁRKI. 37-60. Letöltés helye: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 5.
- Gal, Susan. 1994. Gender in the Post-Socialist Transition: The Abortion Debate in Hungary. *East European Politics and Societies* 8(2): 256-286.
- Gal, Susan és Gail Kligman. 2000. *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press.
- Gill, Michael J. 2004. When information does not deter stereotyping: Prescriptive stereotyping can foster bias under conditions that deter descriptive stereotyping. *Journal of Experimental Social Psychology* 40(5): 619-632.
- Gillis, John R. 2000. Marginalization of fatherhood in Western countries. *Childhood* 7(2): 225-238.
- Glass, Christy és Fodor Éva. 2011. Public Maternalism Goes to Market: Recruitment, Hiring, and Promotion in Postsocialist Hungary. *Gender & Society* 25(1): 5-26.
- Glass, Christy és Janette Kawachi. 2001. Winners or Losers of Reform? Gender and Unemployment in Poland and Hungary. *Review of Sociology of Hungarian Sociological Association* 7(2): 109-140.
- Goldberg, Wendy A., Edwin T. Tan és Kara L. Thorsen. 2009. Trends in Academic Attention to Fathers, 1930-2006. *Fathering* 7(2): 159-179.
- Gottfried, Heidi. 2000. Compromising positions: emergent neo-Fordisms and embedded gender contracts. *British Journal of Sociology* 51(2): 235-259.
- Goven, Joanna. 1993. Gender Politics in Hungary: Autonomy and Antifeminism. In Funk, Nanette és Magda Mueller (szerk.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York-London: Routledge. 224-240.
- Goven, Joanna. 2000. New Parliament, Old Discourse? The Parental Leave Debate in Hungary. In Gal, Susan és Gail Kligman (szerk.) *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 286-306.
- Goven, Joanna. 2002. Gender and Modernism in a Stalinist State. *Social Politics* 2002 Spring 3-28.
- Graff, Agnieszka. 2014. Reflection on the 'Gender War' in Poland (prezentáció). „Gender revolution – Theological and political battlefield in East-Central Europe” workshop előadás. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 2014. június 19.
- Gregor Anikó. 2011. *From 'quantity' to 'quality': the politics of reproduction in state socialist Hungary (1948-1989)*. Budapest, CEU. Gender Studies mesterszak, szakdolgozat, kézirat.

- Gregor Anikó. 2013. Vissza, de hova? Kisgyermekes nők visszatérési esélyei a magyar munkaerőpiacra. In Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor jelentések 2012.* Budapest: TÁRKI. 106-110. Letöltés helye: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 23.
- Gyáni Gábor. 1987-88. Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*. 1987-88/3: 366-378.
- Gyáni Gábor. 1999. The Family as Fiction: Scholarly Discourse in the Kádár Era. In Pető Andrea és Rásky Béla (szerk.) *Construction. Reconstruction. Women, Family & Politics in Central Europe*. New York – Budapest: OSI Network Women's Program. 93-102.
- H. Sas Judit. 1984. *Nőies nők és férfias férfiak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haas, Linda és Tine Rostgaard. 2011. Father's rights to paid parental leave in the Nordic countries: consequences for the gendered division of leave. *Community, Work & Family* 14(2): 177-195.
- Hadas Miklós. 2010. *A férfiasság kódjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Haney, Lynne. 2002. *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Harcza István. 2014. *Családi kohézió. A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. KSH Műhelytanulmányok 5. Budapest: KSH.
- Harding, Sandra. 1987. *Feminism and Methodology: Social Science Issues*. Bloomington, Indianapolis and Milton Keynes: Indiana University Press and Open University Press.
- Hamilton, David L. 1991[1979]. A sztereotipizálás kognitív-attribúciós elemzése. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológiai tanulmányok – Válogatás pszichológia szakos hallgatók számára*. Budapest: Tankönyvkiadó. 322-359.
- Harnois, Catherine E. 2011. *Feminist Measures in Survey Research*. New York: SAGE.
- Havelková, Hana. 1993. A Few Prefeminist Thoughts. In Funk, Nanette és Magda Mueller (szerk.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York-London: Routledge. 62-73.
- Heller Mária, Rényi Ágnes és Némédi Dénes. 1990. Népesedési viták Magyarországon 1960-1986. In Monigl István (szerk.) *Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986: a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitaülése*. Budapest: KSH. 13-125.
- Hirway, Indira és Darshini Mahadevia. 1996. Critique of Gender Development Index. Towards an Alternative. *Economic and Political Weekly* 31(43): 87-96.
- Hobson, Barbara és David Morgan. 2004. Introduction: making men into fathers. In Hobson, Barbara (szerk.) *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press. 1-24.
- Hochschild, Arlie Russell. 2003 [1989]. *The Second Shift*. New York: Penguin Books.

- Hódosy Annamária. 2013. Paternális beavatás az írásbeliségbe avagy nemiszerep sztereotípiák a kisiskolások kötelező olvasmányaiban. *TNTeF* 3(1). Letöltés helye: <http://tntefjournal.hu/vol3/iss1/hodosy.pdf> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 22.
- Holubová, Barbora. 2014. A „gender-ideológia” elleni harc a szlovák politikai térben. (prezentáció). „Gender revolution – Theological and political battlefield in East-Central Europe” workshop előadás. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 2014. június 19.
- Ilonszki Gabriella. 2014. Jó kormányzás és a nemek egyenlősége. In Juhász Borbála (szerk.): *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989-2013*. Budapest: Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség. 29-58.
- Inglehart, Roland és Pippa Norris. 2003. *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change Around the World*. New York, Cambridge: Cambridge University Press.
- Joó Mária. 2013. Egyetemi életképek – Kis magyar patriarchátus. *TNTeF* 3(1). Letöltés helye: <http://tntefjournal.hu/vol3/iss1/joo.pdf> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. július 27.
- Jost, John T. és Mahzarin R. Banaji. 1999 [1994]. A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése In: Hunyady et al. (szerk.): *A csoportok percepciója*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 489-518.
- Kane, Emily W. és Kimberly J. Whipkey. 2009. Predictors of public support for gender-related affirmative action. Interests, gender attitudes, and stratification beliefs. *Public Opinion Quarterly* 73(2): 233-254.
- Kardam, Nüket. 2004. The Emerging Global Gender Equality Regime from neoliberal and constructionivist perspectives in international relations. *International Feminist Journal of Politics* 6(1): 85-109.
- Keller Tamás. 2008. Értékrend és társadalmi pozíció. In Füstös László, Guba László, Szalma Ivett (szerk.) *Társadalmi regiszter 2008/1*. 47-77. Letöltés helye: <https://www.yumpu.com/hu/document/view/17989966/ertekrend-es-tarsadalmi-pozicio-mta-szociologiai-kutatointezet> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 1.
- Keller Tamás. 2009. *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Budapest: TÁRKI. Letöltés helye: www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 1.
- Kende Anna és Neményi Mária. 1999. Two Generations’ Perceptions of Femininity in Post-Socialist Hungary. In Pető Andrea és Rásky Béla (szerk.) *Construction. Reconstruction. Women, Family & Politics in Central Europe*. New York – Budapest: OSI Network Women’s Program. 147-186.
- Kereszty Orsolya. 2014. Nők az oktatásban Magyarországon. In Juhász Borbála (szerk.): *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989-2013*. Budapest: Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség. 259-294.
- Kligman, Gail. 1998. *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu’s Romania*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Kóczé Angéla. 2009. The limits of rights-based discourse in Romani women’s activism: the gender dimension in Romani politics. In Trehan, N. és F. Sigona (szerk.) *Contemporary Romani Politics in Europe: recognition, mobilization and participation*. London: Palgrave/Macmillan. 135-159.

- Koncz Katalin. 2011. A nők esélye a parlamentben – húsz év távlatából. *Esély* 2011(1): 24-52.
- Kovács Katalin és Váradi Mónika. 2000. Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary. In Gal, Susan és Gail Kligman (szerk.) *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 176-199.
- Kovács Mónika. 2001. Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák In Hunyadi György és Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás – Hagyományok és irányok*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 448-457.
- Kövér Ágnes. 2014. *Fragmented discourses about women in the Hungarian public scenes*. (kézirat)
- Kraniauskiene, Sigita. 2007. Generációk: a fogalom gyakorlati alkalmazása. *Világosság* 2007/7-8: 123-138.
- Krizsán Andrea és Zentai Violetta. 2006. Egyenlő bánásmód vagy gender mainstreaming? A nemek közötti egyenlőség politikája Magyarországon. *Replika* 56-57 (2006. december): 181-201.
- KSH. 2004. *Nők és férfiak Magyarországon 2003*. Budapest: Esélyegyenlőségi Kormányhivatal – KSH.
- KSH. 2006. *Demográfiai évkönyv 2005*. Budapest: KSH.
- KSH. 2009. *Nők és férfiak Magyarországon 2008*. Budapest: Szociális és Munkaügyi Minisztérium – KSH.
- KSH. 2012. Időmérleg. 2009/2010. Összefoglaló adattár. KSH: Budapest. Letöltés helye: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf> Utolsó megtekintés ideje: 2014. december 28.
- KSH. 2013a. *Nők és férfiak Magyarországon 2011*. Budapest: KSH.
- KSH. 2013b. A kisgyermek napközbeni ellátása, 2012 – Bölcsődei gondozási díjak. *Statisztikai tükrök* VII. évfolyam, 58. szám. 2013. július 29. Letöltés helye: <http://www.bdds.hu/sites/default/files/kisgyermnapkozbeni12.pdf> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 1.
- KSH. 2014a. *Nők és férfiak Magyarországon 2012*. Budapest: KSH.
- KSH. 2014b. Helyzetkép a kisgyermek napközbeni ellátásáról, 2013 – Kötelezettségek, lehetőségek, tények. *Statisztikai tükrök* 2014/82. 2014. augusztus 1. Letöltés helye: <http://www.bdds.hu/sites/default/files/kisgyermnapkozbeni13.pdf> Utolsó megtekintés ideje: 2014. augusztus 2.
- LaRossa, Ralph. 1988. Fatherhood and Social Change. *Family Relations* 37(4): 451-457.
- Lensvelt-Mulders, Gerty. 2008. Surveying sensitive topics. In Edith D. De Leeuw – Joop J. Hox és Don A. Dillman (szerk.) *International Handbook of Survey Methodology*. New York – London: Taylor & Francis. 461-478.
- Lewis, Jane. 1992. Gender and the development of welfare regimes. *Journal of European Social Policy* 2(3): 159-173.
- Lindsey, Linda L. 1997. *Gender Roles. A Sociological Perspective*. New Jersey: Prentice Hall.

- van der Lippe, Tanja – Éva Fodor. 1998. Changes in Gender Inequality in Six Eastern European Countries. *Acta Sociologica* 41(2-3): 131-149.
- Lombardo, Emanuela és Petra Meier. 2008. Framing Gender Equality in the European Union Political Discourse. *Social Politics* 15(1): 101-129.
- Lopata, Helena Znaniecka. 2006. Gender and Social Roles. In Chafetz, Janet Saltzman (szerk.) *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Springer. 229-246.
- Lorber, Judith. 1994. „'Night to His Day': The Social Construction of Gender. In *Paradoxes of Gender*. New Haven – London: Yale University Press. 13-36.
- Lorentzen, Jørgen. 2014. *Az apaszerep története Norvégiában 1850-2012*. Budapest: Pont Kiadó.
- Lovász Anna. 2008. *Competition and the Gender Wage Gap: New Evidence from Linked Employer-Employee Data in Hungary, 1986-2003*. Budapest Working Papers On The Labour Market BWP – 2008/4. Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences - Department of Human Resources, Corvinus University of Budapest. Letöltés helye: <http://vmek.oszk.hu/06300/06301/06301.pdf> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 1.
- Lovász Anna. 2013. Jobbak a nők esélyei a közsférában? A nők és férfiak bérei közti különbség és a foglalkozási szegregáció vizsgálata a köz- és magánszférában. *Közgazdasági Szemle* 60. 2013. július-augusztus. 814-836. Letöltés helye: http://real.mtak.hu/6415/1/Kszemle_CIKK_1400.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 5.
- Lovenduski, Joni. 2006. Introduction: state feminism and the political representation of women. In uő (szerk.) *State Feminism and Political Representation*. Cambridge: Cambridge University Press. 1-19.
- MacKinnon, Catharine A. 2006 [1984]. Difference and Dominance: On Sex Discrimination. In Hackett, Elizabeth és Sally Haslanger (szerk.) *Theorizing Feminisms*. Oxford: Oxford University Press. 244-255.
- Magyar Néprajzi Lexikon. 2004. *Szülés*. Letöltés helye: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-249.html> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 1.
- Mannheim Károly. 2000 [1928]. A nemzedékek problémája. In uő. *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris. 201-254.
- Mason, Karen Oppenheimer. 1997. 8. Gender and Demographic Change: What Do We Know? In G. W. Jones, R. M. Douglas, J. C. Caldwell, R. M. D'Souza (szerk.) *The Continuing Demographic Transition*. Oxford: Clarendon Press. 158-175.
- McCall, Leslie. 2005. The Complexity of Intersectionality. *Signs: Journal of Women and Culture and Society* 30(3): 1771-1800.
- McHugh, Maureen C. és Irene Hanson Frieze. 1997. The Measurement of Gender-Role Attitudes. A Review and Commentary. *Psychology of Women Quarterly* 21(1): 1-16.
- Minow, Martha. 1984. Learning to Live with the Dilemma of Difference: Bilingual and Special Education. *Law and Contemporary Problems* 48(2): 157-211.

- Motiejunaite, Akvile és Zhanna Kravchenko. 2008. Family policy, employment and gender-role attitudes: a comparative analysis of Russia and Sweden. *Journal of European Social Policy* (18): 138-49.
- Nagy Beáta. 1994. A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör. 155-175.
- Neményi Mária. 1991. Anyává válás. In Hanák Katalin (szerk.) *Terhesség-szülés-születés II*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete. 130-158.
- Neményi Mária és Takács Judit. 2007. *Az apák családi szerepvállalása védőnői tapasztalatok tükrében*. Kutatási összefoglaló. Budapest: Magyarországi Női Alapítvány. (kézirat) Letöltés helye: http://mona-alapitvany.hu/wp-content/uploads/2012/08/Kutat%C3%A1s_MONA_MAVE.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 10.
- Nguyen Luu, Lan Anh. 2001. Nemi sztereotípiák változása a kilencvenes években. In Hunyadi György és Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás – Hagyományok és irányok*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 437 - 447.
- Norusis, Marija J. 2012. Chapter 17. Cluster Analysis. In *IBM SPSS Statistics 19 Statistical Procedures Companion*. Pearson publisher. 375-404. Letöltés helye: http://www.norusis.com/pdf/SPC_v19.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 10.
- Novikova, Irina és munkatársai. 2003. Men, Masculinities in 'Europe'. In Irina Novikova és Dimitar Kambourov (szerk.) *Men in the Global World. Integrating Post-Socialist Perspectives*. Helsinki: Kikimora Publications. 75-97.
- Oakley, Ann. 1972. *Sex, Gender and Society*. New York: Harper Colophon
- Oates-Indruchová, Libora. 2006. The Void Acceptable Masculinity During Czech State Socialism: The Case of Radek John's Memento. *Men and Masculinities* 8(4): 428-450.
- Oprea, Alexandra. 2005. „Child Marriage a Cultural Problem, Educational Access a Race Issue? Deconstructing Uni-Dimensional Understanding of Romani Oppression” *Roma Rights* on theme of Rights and Traditions, 2/2005. Budapest: ERRC.
- Parvikko, Tuija. 1990. Conception of gender equality; similarity and difference. In Marja Keranen (szerk.) *Finnish „Undemocracy”: essays on gender and politics*. Helsinki: Finnish Political Science Association. 89-111.
- Pascall, Gillian és Anna Kwak. 2005. Introduction: gender and the family under communism and after. In uők. *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*. Bristol: Policy Press. 1-30.
- Pateman, Carol. 1988. *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- Paquette, Daniel. 2000. A new typology of fathering: defining and associated variables. *Infant and Child Development* 9(4): 213-230.
- Perintfalvi Rita. 2014. „Gender” – trójai faló? Teológiai megjegyzések a legújabb gender-vitához katolikus területen. (prezentáció) „Gender revolution – Theological and political battlefield in East-Central Europe” workshop előadás. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung. 2014. június 19.

- Persell, Caroline Hodges, Carrie James, Trivina Kang, Karrie Snyder. 2006. Chapter 19.: Gender and Education in Global Perspectives. In Chafetz, Janet Saltzman (szerk.) *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Springer. 407-440.
- Pheterson, Gail. 1986. Alliances between Women: Overcoming Internalized Oppression and Internalized Domination. *Signs* 12(1): 146-160.
- Plantenga, Janneke et al. 2009. Towards a European Union Gender Equality Index. *Journal of European Social Policy* 19(1): 19-33.
- Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit. 1997. A gyermekvállalási magatartás alakulása. In Lévai Katalin, Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1997*. Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága. 86–103.
- Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit. 2011. Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 192-206.
- Prentice, Deborah A. és Deborah Carranza. 2002. What women and men should be, shouldn't be, are allowed to be: the contents of prescriptive gender stereotypes. *Psychology of Women Quarterly* 26(4): 269-281.
- Reinharz, Shulamit. 1992. Feminist Survey Research and Other Statistical Research Formats. In *Feminist Methods in Social Research*. New York – Oxford: Oxford University Press. 76-94.
- Ridgeway, Cecilia L. – Shelley J. Correll. 2004. Unpacking the Gender System. A Theoretical Perspective on Gender Beliefs and Social Relations. *Gender & Society* 18(4): 510-531.
- Ridgeway, Cecilia L. – Lynn Smith-Lovin. 1999. The Gender System and Interaction. *Annual Review of Sociology* 25: 191-216.
- Ridgeway, Cecilia L. 2011. ONE: The Puzzle of Persistence. In *Framed by Gender. How Gender Inequality Persists in the Modern World*. New York: Oxford University Press. 3-31.
- Risman, Barbara J. 2004. Gender as a Social Structure: Theory Wrestling with Activism. *Gender & Society* 18(4): 429-450.
- Rokeach, Milton. 1969. The Role of Values in Public Opinion Research. *Public Opinion Quarterly* 32(4): 547-559.
- Rudman, Lorie A. és Peter Glick. 2001. Prescriptive Gender Stereotypes and Backlash Toward Agentic Women, *Journal of Social Issues* 57(4): 743-762.
- Rudman, Lorie A. és Peter Glick. 2008. *The social psychology of gender*, Guilford Press.
- Schadt Mária. 2003. „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs: Pannónia Könyvek.
- Scott, Joan W. 1986. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*. 91(5): 1053-1075.

- Scott, Joan W. 1994. Deconstructing equality-versus-difference: Or, the uses of poststructuralist theory for feminism. In Steven Seidman (szerk.) *The postmodern turn: New perspectives on social theory*. Cambridge: Cambridge University Press. 282-298.
- Sigle-Rushton, Wendy, Alice Goisis és Renske Keizer. 2013. Chapter 5.: Father and Fatherhood in the European Union. In Cabrera, Natasha J. és Catherine S. Tamis-LeMonda (szerk.) *Handbook of Father Involvement. Multidisciplinary Perspectives*. 2nd edition. New York: Routledge – Taylor&Francis. 81-96.
- Simándi Irén. 2009. A nők választójoga a forradalmak alatt. In uő. *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848-1938*. Budapest: Gondolat. 139-152.
- Simmel, Georg. 1996[1911]. A relatív és az abszolút a nemek problémájában. In uő. *A kacérság lélektana*. Budapest: Atlantisz. 45-70.
- Smith, Eliot R. és Diane Mackie 2001. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Spéder Zsolt. 2011. Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 207-228.
- Spierings, Niels. 2012. The inclusion of quantitative techniques and diversity in the mainstream of feminist research. *European Journal of Women's Studies* 19(3): 331-347.
- van Staveren, Irene. 2012. To Measure is to Know? A Comparative Analysis of Gender Indices. *Review of Social Economy* 71(3): 339-372.
- Suchland, Jennifer. 2011. Is Postsocialism Transnational? *Signs* 36(4): 837-862.
- Sz. Oláh Livia, Eva M. Bernhardt és Frances K. Goldscheider. 2004. Coresidential paternal roles in industrialized countries: Sweden, Hungary and the United States. In Barbara Hobson (szerk.) *Making Men into Fathers. Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press. 25-60.
- Szabó Andrea és Kiss Balázs. 2013. Konfliktus és generáció. A generációs konfliktusok kutatásának fogalmi kiindulópontjai. *Politikatudományi Szemle* 22(4): 97-115.
- Szalai Júlia. 1991. Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary. *Signs* 17(1): 152-170.
- Szalai Júlia. 2000. From Informal Labor to Paid Occupations: Marketization from below in Hungarian Women's Work. In Susan Gal és Gail Kligman (szerk.) *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 200-224.
- Szalai Júlia. 2001. Conflicts of Gender and Class. Paradoxes of Women's Occupational Mobility in Post-1989 Hungary. In Tanja van der Lippe és Liset van Dijk (szerk.) *Women's Employment in a Comparative Perspective*. New York: Aldine De Gruyter. 19-36.

- Szalma Ivett és Takács Judit. 2013. Should have men more rights...? Gender-role-related attitudes before and during the 2008 crisis. In Gudmundur Jonsson és Kolbeinn Stefansson (szerk.) *Retrenchment or renewal? Welfare states in times of economic crisis*. Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwel. 207-233. Letöltés helye: http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/2013Szalma-Takacs_Should_Men_Have_More_Rights.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 10.
- Szekeres Valéria, Takács Erzsébet és Vicsek Lilla. 2013. „Úristen! Te, lányként?” A nemek kultúrája egy felsőoktatási intézmény műszaki karain – a hallgatónők szemszögéből. *TNTeF* 3(1). Letöltés helye: http://tntefjournal.hu/vol3/iss1/szekeres_takacs_vicsek.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. szeptember 1.
- Székelyi Mária és Barna Ildikó. 2003. *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Budapest: Typotex.
- Szikra Dorottya. 2013. *Austerity Policies and Gender Impacts in Hungary*. Working paper. Friedrich Ebert Stiftung Budapest. Letöltés helye: http://www.fesbp.hu/common/pdf/austerity_gender_hungary_2013.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. december 28.
- Takács Judit. 2008. „Ha a mosogatógép nem lenne, már rég elváltunk volna” Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély* 2008(6): 51-73.
- Takács Judit és Szalma Ivett. 2012. Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesíthetősége Európában. *Szociológiai Szemle* 22(1): 61-88.
- Takács Judit. 2014. Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 22(1): 161-175.
- Tan, Allen L. 1994. Four Meanings of Fatherhood. *Phillippine Sociological Review* 42(1/4): 27-39.
- Tallichet, Suzanne E. és Fern K. Willis. 1986. Gender-Role Attitude Change of Young Women: Influential Factors from a Panel Study. *Social Psychology Quarterly* 49(3): 219-227.
- Tappan, Mark B. 2006. Reframing Internalized Oppression and Internalized Domination: From the Psychological to the Sociocultural. *Teachers College Record* 108(10): 2115-2144.
- Thun Éva. 1996. „Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia. *Educatio* 1996. Ősz. 404-416.
- Tóth László. i.n. A szexuális gyakorlat jellegzetességei Magyarországon a fiatal generációban (kézirat) Letöltés helye: <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/archiv/toth2.htm> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 19.
- Tóth László. 1999. A társadalmi nemi szerepek regionális különbségei (kézirat) Letöltés helye: <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam3/tnt/toth5.htm> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 19.
- Tóth Olga. 1993. „No Envy, No Pity.” In Funk, Nanette és Magda Mueller (szerk.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York-London: Routledge. 213-221.

- Tóth Olga. 1995. Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. Szociológiai Szemle 1995/1. 71-86. Letöltés helye: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9501toth.htm> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. július 15.
- Vajda Róza. 2014. Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozónők. A nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről. In Juhász Borbála (szerk.): *A női évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989-2013*. Budapest: Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség. 99-152.
- Vajda Zsuzsanna. 2013. „Legdrágább kincsünk a gyermek!” Anyaság és gyereknevelés az '50-es években Magyarországon a Nők Lapja folyóiratban. *Iskolakultúra* 2013. február. 65-81.
- Vaskovics László. 2000. A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban (Összehasonlító vizsgálat) In Elekes Zsuzsanna és Spéder Zsolt (szerk.) *Törések és kötések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. 287-304.
- Verdery, Katherine. 1996. Chapter 3. From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe In uő. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 61-82.
- Verloo, Mieke. 2005. Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality. *Social Politics* 12(3): 344-365.
- Veroszta Zsuzsanna. 2012. *Frissdiplomások 2011*. Kutatási zárótanulmány. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály. Letöltés helye: https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/Frissdiplomasok_2011_kutatasi_zarota_nulmany.pdf Utolsó megtekintés időpontja: 2014. augusztus 2.
- Voicu, Malina és Paula Andreea Tufis. 2012. Trends in gender beliefs in Romania: 1993-2008. *Current Sociology* 60(1): 61-80.
- Vukovich Gabriella. 2006. Az elvált apák helyzetének néhány aspektusa. In Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Róport 2006*. Budapest: TÁRKI. 267-283.
- Wajcman, Judy. 2007 [1998]. Nemek közötti egyenlőség a szervezetekben. In Nagy Beáta (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek*. Budapest: Aula Kiadó. 31-49.
- Walby, Sylvia. 2004. The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. *Social Politics* 11(1): 4-29.
- Walby, Sylvia. 2011. Changes in the Context for Feminism. In uő. *The Future of Feminism*. Cambridge: Polity. 101-129.
- Wall, Glenda és Stephanie Arnold. 2007. How Involved is Involved Fathering? An Exploration of the Contemporary Culture of Fatherhood. *Gender & Society* 21(4):508-527.
- Watson, Peggy. 1993. Eastern Europe's Silent Revolution: Gender. *Sociology* 27(3): 471-487.
- Waylen, Georgina. 2003 [1998]. Társadalmi nem, feminizmus és az állam. In Randall, Vicky és Georgina Waylen (szerk.): *Társadalmi nem, politika és az állam. Feminista társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest: Józsefvev Kiadó. 13-34.

- West, Candace és Don H. Zimmerman. 1987. Doing Gender. *Gender & Society* 1(2): 125-151.
- Winters, Kristi. 2013. „What does it mean if 'gender' is statistically significant? Why we can't interpret our results using the measures 'men/women'?” Konferencia-előadás. 3rd European Conference on Politics and Gender (ECPG). 2013. március 21-23. Barcelona.
- WEF. 2014. *The Global Gender Gap Report*. Country profile: Hungary. Geneva: World Economic Forum. Letöltés helye: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/economies/#economy=HUN> Utolsó megtekintés időpontja: 2014. december 30.
- Young, Iris Marion. 1990. Chapter 2. Five Faces of Oppression In *Justice and Politics of Difference*. Princeton University Press. 39-65.
- Zheng, Wang. 2005. „State Feminism”? Gender and Socialist State Formation in Maoist China. *Feminist Studies* 31(3): 519-551.
- Zimmermann, Susan. 2010. Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia* 4: 1-24.